111-070

Բարբ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ 84

Կայ գեղեցկութիւնը իրական, արտառուչ, մեծ, որ կը բաւէ այս ժողովուրդին կսկիծները խանդավառելու: Ու ատիկա եթէ կը կգանք մենք որոշ չափերով իր արուեստին հատուկոտոր վկայութեանց ներսը, մեկ պէտք չէ կառածէ դէպի մշակոյթներու ձրի, մուրացիկ փառքը: Այս ժողովուրդին ամէնէն բարձր մշակոյթը՝ իր գոյութիւնն է: Դրէք ձեր բոլոր հպարտութիւնը, գուրգուրանքը, մշակութային կշիռները, արժեւորելու համար այդ փաստը ու դուք հեռու չէք իրականութենէն:

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.— ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ . . Ց. Օշական ցատագով արժէքներու մշտակենդան առկայութեան

2.— Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ . . . . . Ց. Օշական՝ թուականներով եւ թիւերով

33.— Մ. ԻՇԽԱՆ . . . . . Յակոբ Օշական

54.— Ց. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Նամակ՝ Ասմանազ Վարդանեանին

56.— » » . . . . . Նամակ՝ Ն. Սարաֆեանին

57.— Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ . . . . . Նուանում մեկնակէտը՝ «Առաջին արցունքը»

67.— Ց. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Թիւրքմէնին աղջիկը

77.— Վ. ԹԱԹՈՒԼ . . . . . Փիատէ

81.— Ֆ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ . . . . . «Ծակ-պտուկը» կամ անհատի ծառացումը շրջապատին դէմ

90.— Տ. ԱՃԵՄԵԱՆ . . . . . Երգիծանկար

91.— Ա. ՆՈՒՐԵԱՆ . . . . . Զայրոյթ եւ պատկառանք

93.— Մ. ՆՇԱՆԵԱՆ . . . . . Վէպը եւ արդիական սկզբունքը

107.— Պ. ՀԵՐԵԱՆ . . . . . Հեղեղը

108.— Ց. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Մեր Զատիկը

109.— Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ . . . . . Ց. Օշական՝ քնքադատ

123.— Փ. ՃԵՐԱՆԵԱՆ . . . . . Նոյն ճամբուն մէջ...

126.— ԵԴ. ՏԱՐՕՆԵԱՆ . . . . . Յակոբ Օշական

127.— Ն. ՋԱՐԵՌՈՒՏԵԱՆ . . . . . Օշականի ոճային գլխաւոր յատկանիշը՝ պատկերը

133.— Մ. Ս. ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ . . . . . «Մինչեւ ո՞ւր»

139.— Ց. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ . . . . . Վիպական տարրը օշականեան «*Համապատկեր*»ին

147.— Վ. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Ցակոբ Օշականի տեղը Արեւմտահայ գրականութեան մէջ

158.— ԵԼԻՎԱՐԴ . . . . . Այցետոմս

159.— Ա. ԵՐԿԱԹ . . . . . Գերեզման Ցակոբ Օշականի

160.— * * * . . . . . Խմբագրական նոթ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Լեւոն Զ. Սիրմէլեան, Արամ Ազնաւուրեան, Ս. Փանոսեան, Ն. Սարաֆեան, Մ. Իշխան, Ասմանազ Վարդանեան, Բ. Թաշեան, Համաստեղ, Կ. Սասունի, Եգ. Պոյաճեան, Գ. Մխիթարեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Բ. Նուրիկեան, Եդ. Տասնապետեան:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐ Ց. ՕՇԱԿԱՆԻՆ

էջ 64, 65, 78, 79, 80, 92, 124, 125, 131, 132, 138, 146:

Բազմակ

ԱՅՍԱՓԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻԴ. ՏԱՐԻ. ԹԻՒ 1-2 ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1984 ՊԷՅՐՈՒԹ

Հայաստանի Գրադարան Библиотека

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՋԱՏԱԳՈՎ ԱՐԺԷՔՆԵՐՈՒ ՄԾՏԱԿԵՆԴԱՆ ԱՌԿԱՅՈՒԹԵԱՆ

1984ը մեր կողմէ ուրախութեան եւ հպարտանքի, գիտակցական առողջ արժեւորման եւ նեղշնչման ապրումներով ՕՇԱԿԱՆԵԱՆ ՏԱՐԻ է ճանչցուած։ Անոր ծննդեան 100ամեակը մէկ կամ երկու հանգիստութեամբ, մէկ կամ երկու երկրի մէջ եւ մէկ կամ երկու նշմարային հրատարակութիւններով նշուելիք թուական մը չի կրնար ըլլալ։ Այդպիսի նշում՝ օշականեան արժէքին եւ օշականեան ճառագայթումին վայել եւ հարազատ անդրադարձում մը ըլլայէ չատ հեռու — եւ չատ խեղճ — արարք մը պիտի ըլլար, ստուերոտ վերաբերում մը, որ ժխտումն իսկ է օշականեան ինքնեկ մեծութեան եւ հասարակական ներգործութեան, որուն ազդեցութիւնը չեչտ պայծառութեամբ տարածուեցաւ յետ եղեռնի տասնեակ տարիներու մեր գրականութեան տարածքին։ Ան՝ որ Օշական տաղանդին եւ վաստակին դիմաց իր աչքերը բանայ լայն կարկինումով, խորահայեաց թափանցողութեամբ, չի կրնար չհամաձայնիլ մեզի հետ, ըսելու համար, որ՝

— Օշականի 100ամեակը համազգուեցայինն, լայնատարած եւ որոշադրիչ նկարագիր եւ տարողութիւն պէտք է զգենու մեր ժողովուրդի կեանքին, գրական հետաքրքրութեանց եւ արժեւորումներու մարզին մէջ թէ՛ ի Հայաստան եւ թէ ի սփիւռս աշխարհի։

Նախ՝ որովհետեւ անոր տաղանդին բազմակողմանի մեծութեան եւ վաստակի վիթխարի տարողութեան համապատասխան վերաբերում մը պէտք է ըլլայ 100ամեակի տօնակատարութիւնը։ Չէ կարելի սրինգ նուագել թագաւորի մը մեր կեանքին մէջ վերադարձին հարիւրամեայ փառքի մը ոսկեհիւս դափ-

165-2000

նեպսակը ճակտին...: Փո՛ղ ու նուագախումբ պէտք են՝ արժանավայել ընդառաջումը կատարելու համար...

Երկրորդ՝ որովհետեւ մենք այսօր պէտք ունինք իր գրականութեան բազմագունեան արժէքներուն ներթափանցման՝ մեր գրական աշխարհին մէջ, եւ ներգործութեան՝ մեր գրական հասկացողութեան եւ ճաշակին ու իրագործումներու հետզհետէ վերտիտացող այսօրուան պատկերին մէջ:

⁂

Վստահաբար շատ տեղեր, բազում ձեռնարկներ, հոգեւոր հանդիսութիւններ պիտի կատարուին: Օշականէն նոր հատորներու շարքեր լոյսին պիտի բացուին: Վերլուծական յօդուածներով օշականեան անտառային գրականութեան երեսներ պիտի սեւեռումի տակ բերուին: Այդ բոլորին մէջ՝ մենք մեծ անտեսում մը պիտի նկատենք, եթէ օշականեան գրական ըմբռնողութեան եւ վաստակին մէջ արժանի լուսարձակի տակ չդրուի անոր հասկացողութիւնը հայ, այսպէս կոչուած՝ հին արժէքներու մշտատեւ այժմէականութեան, այս օրերու յատուկ բացատրութեամբ՝ անժամանցելիութեան:

Արժէքները երբ արժէ՛ք են, այսինքն՝ երբ գեղեցկութեան, ճշմարտութեան, կեանքի անկորնչելի երեւոյթներու կերպացում են գրական տիպին կամ ճարտարապետական ձեւին կամ երաժշտական ձայնեղէն շարժումին մէջ՝ ա՛լ չեն պատկանիր ժամանակին, չեն սահմանափակուիր ժամանակաշրջանի մը արժեչափին մէջ, չեն բանտուիր երկրի մը եւ ժողովուրդի մը պատմութեան պարունակին մէջ: Կ՚անդրանցնին այդ բոլորը՝ առանց կտրուելու անոնցմէ:

Օշական մեր գրականութեան մէջ յեղափոխիչ դերակատարութեամբ, յաճախ քանդողական յարձակողականութեամբ պատկերացուած գրագէտ–քննադատն է նկատուած: Դոյզն կասկած իսկ չէ կարելի ունենալ իր գրականութիւնը կամարակապող, տիրապետող այդ գործօնութեան մասին: Բայց այդ բոլորով հանդերձ, ան իր աչքն ու գրիչը չէ փակած ու կոտրած հնութենէն (antiquité) եկող եւ չհինցող արժէքներու դիմաց: Ընդհակառակն, յաճախ ա-ժան, մակերեսային, սոսկ նորութաբերութեան հետամուտ գրիչներուն դիմաց ան ջատագոված է «հին» արժէքները, որոնք հնութիւնը չունին իբրեւ փոշի, այլ՝ իբրեւ պայծառութեան խորք:

«Երբ հիները կը կարդանք» կը գրէ Օշական, անոնց մէջ կը հանդիպինք «Հրաշք»ներու, որոնց դիմաց արդի մարդիկ, մեքենականացած գարու ծնունդներ, երբեմն հոգեպաշտութեան վաւերական տարրերէն դատարկուած կամ ուժգունած՝ ժամանակի հնութեան «փոշին» միայն կը տեսնեն եւ այդ փոշիին մէջ թաղուած կայծերուն կը մնան վատահաղորդ:

Օշական հայ մատենագրութեան (ինքնին հնաբոյր բառ) էջերուն մէջ կը փնտռէր հայ կեանքը իբրեւ հանդիսարանը հայութեան հոգեխառնութեան: Փաւստոս Բիւզանդացիներու, Ղազար Փարպեցիներու, Եղիշէներու, Մովսէս Կաղանկատուացիներու, Յովհան Պատմաբաններու, Գրիգոր Նարեկացիներու, Ներսէս

Շնորհալիներու, Ներսէս Լամբրոնացիներու եւ այլոց մէջ գրական գեղարուեստական թաքուն ծալքեր, պատմողական ոճի վաւերական տարրեր, հայ ապրուած կեանքի բաբախուն ջիղեր, միջազգային տարողութիւններու բացուած իմացական մեծութիւններ կը գտնէր եւ Սահակ Պարթեւներու «պատանութեան» մէջ չորրորդ եւ հինգերորդ դարերու հայ կեանքին տրոփներն ու շեշտերը, գիծերը ու գոյները կը փնտռէր՝ ոսկեդարու բաղկացուցիչ տարերքները անոնց մէջ ցայտեցնելով։

Օշական հեռու մնաց բանասիրական, մատենագիտական, պատմաբանական այն մօտեցումներէն, որոնցմով խեղդուելու ստիճան կը տառապէր հայ մատենագրութեան ուսումնասիրութիւնը։ Խորենացիի մը մասին անհաշուելի էջեր կը գրուէին՝ ըսելու համար, թէ ո՞ր դարուն ապրած էր ան, տուեալ էջը ո՞ր տեղէն ներմուծուած էր հոն, առասպելային եւ իրողականօրէն պատմական տուեալները ո՞ւր իրարու կը հանդիպէին եւ ո՞ւր իրարմէ կը բաժնուէին...։ Բայց քիչ մարդ կ'անդրադառնար Խորենացիի կամ այլ մատենագիրներու գրական-գեղարուեստական ներքին արժէքներուն։ Օշական բանասէր մը չէր՝ ո՛չ իր խառնուածքով, ո՛չ իր կոչումով եւ ոչ ալ իր պատրաստութեամբ։ Բայց խորահայեաց օրոնող մըն էր ցորենին մատենագրութեան ցորենայարդ խառնուրդին մէջ, ուր իրեն միայն յատուկ զգայնութեամբ, ընկալչութեամբ եւ գիտարկութեամբ ցորենը յարդէն ու որոմէն անջատել կը ջանար՝ յաւիտենախօս արժէքները ժամանակախօս վկայագրութիւններէն դուրս բերելու եւ լուսարձակի տակ առնելու համար։

Հաւատացող մըն էր արժէքներու անաղօտ լուսաւորութեան։ Անոնց շուրջ միգամածային տարածք ստեղծած ժամանակի անտեսումներու եւ մոռացումներու մէջէն իր սուր գրիչը յօտելու իրեն յատուկ գիւղական ընդոծին եւ համարձակ ոճով եւ արուեստով դուրս կը բերէր կեանքի վաւերական երակները եւ զանոնք հայ մարդուն կը փոխանցէր, որպէսզի նոր արիւն առնեն անոր նօսրացող երակները Սփիւռքին մէջ։

Ափսո՞ս, որ իր ճիգը խորանալու եւ տարածուելու հնարաւորութենէն կտրուեցաւ։ Կ'երեւակայեմ, որքա՜ն նոր յայտնութիւններ պիտի մատուցուէին մեզի մեր մատենագրութենէն, եթէ ինք առիթ եւ միջոցը ունենար կամ ստեղծէր իր գրաքննադատական հայեացքը առաւել եւս իլեցնելու եւ առաւել եւս ընդլայնելու հայ մատենագրութեան այնքան հարուստ անդաստանին մէջ։ Բայց արդի եւ, յա՛տակապէս՝ Արեւմտահայ գրականութիւնը այնքան մտագրաւած էր զինք, նոյնիսկ երբեմն կրքոտ դարձուցած, որ իր տաղանդին «առիւծի բաժինը» ինկաւ նոր գրականութեան եւ հինին մնացին «Ղազարոսի փշրանքներ»ը...

100ամեակի այս սեմին, այդ փշրանքներն իսկ մեզ կը խանդավառեն, որովհետեւ արդար եւ վաւերական վկայութիւն են մեր մատենագրութեան արժէքներու մշտակենդան ուկայութեան հայ գրականութեան ժառանգին մէջ։

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ թուականներով եւ թիւերով

1881

Բնիկ սէօլէօզցի Օշականի ծնողները, իրենց երկու զաւակներուն՝ Միքայէլի եւ Սիմոնի հետ, կը ստիպուին հեռանալ գիւղէն ու կ'երթան օրով մը հեռու Պրուսա քաղաքը, ուր հայրը իբրեւ բանւոր կ'աշխատի հարուստներուն պարտէզները, իսկ մայրը՝ մեռաքսի մանարանի մը մէջ, օրական 14 ժամ։

1883

Դեկտեմբեր 9ին կը ծնի իրենց երրորդ զաւակը, Յակոբ, ապագայ Օշականը, մութ ու գետնափոր նկուղի մը մէջ, մօրը աշխատած գործարանին մէկ անկիւնը, իրրեւ օրօրոց ունենալով առաստաղէն կախուած հացի պարապ տակառ մը։

... Հօրս հիւանդ պատկերը չունիմ մտքիս մէջ քանդակուած, բայց ունիմ դապաղ մտնելու տեսարանը, հօրս մարդոց շալակը ելլելու միւս տեսարանը, մօրս բոպիկ ճառոցին մէջ, երբ գիս կը ձգէր ինձի տարեկից աղջկան մը խնամքին ու անմբեւախառն ձիւնին տակ կ'ըլլար անհեւոյթ աչքերէս։ ...Հիմա կը զգամ գիս այն անհուն կսկիծին մէջ, որ այդ օրուան գիշերը կը ակսէր, երբ ուղեցի յամառ ու անդուիթ լացով մը ուշացած պապան, բզկտելով ինքզինքս ու բզկտելով սիրտերը մամաս լրիվապատողներուն, խանդմնիս, հառուն աղջիկներ, մանարանին տէրը, տղաքը, պուպրիկը, որոնք իրենց ապարանքէն վազեր էին մեր հիւղակը լացէս ապրստփած, նուազած ինկող մամաս սթափեցնելու եւ համբոյրով փակելու վշտին մանրիկ, բայց անդուլոյ փոդրակները... («Մարթիկ Մէլիքյանեան», «Բազին», 1974)

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

●

...Բայց բանուոր ենք մենք Մամաս կ'ապխատի ամէն, ամէն օր, գիշերը կէսէն մինչեւ մութերուն, մանարանին մէջ մոտաքա քաշելով, Միքայէլը, որ լուկայ կ'երթայ երկաթ ծեծելու։ Սիմոնը, որ ցուրտէն լալով, լրթերը խածած՝ կը դառնայ դուրսէն, հեռու դպրոցէն։ Հօրցուրս, որ աչքերը կապ, անկիւնը կը պահէ ու կու լայ նորէն։ Ու հայրս, որ դաշտերը կ'երթար, բահով-բրիչով ու լեկայ հիմա։ Ան գնաց, ձիւներուն սկիզբը սեւ սնտուկի մէջ ու պիտի դայ, պիտի դայ կ'ըսեն, մամա, Սիրենան, կաղանդ դիւրով («կաղանդ պապան», «Ցուսաբեր» օրաթերթ, 3 Ցունուար 1925)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

●

Ո՛վ իմ մայրը, գուն ինչ սրցունք եղար ինծի, շատ աւելի եռաքը, Մաթիկէն ալ եռաքը, երբ Թաղեցիր մէկիկ-մէկիկ աչքիդ յուսերը ու անգրանիկիդ գերեզմանին առջեւ հող ուզեցիր քու գլխուդ («Մաթիկ Միլիքխանեան», նոյն տեղը)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

●

Գրիգոր Զօհրապ

1888

Հինգ տարեկանին՝ կը մեռնի հայրը։ Երեք զաւակներուն ու աշխատուրկ տալով ապրուստի հոգը ամբողջութեամբ կը ծանրանայ դեռ երեսունին չհասած մօրը ուսերուն։ Զմեռը, գործի պակասէն, կը վերադառնան գիւղ, Սէօլէօզ։ Մինուդէն վերջ գեղ երթանք պիտի։ Սմառը քաղքին, ձմեռը դեղին։ Այսպէս է անցեր իմ մանկութիւնը, առաջինը եւ երկրորդը» (Ց. Օշական, «Սիոն», 1935, Ցունուար)։

Զմեռը կը յանախէ Սէօլէօզի ազգային վարժարանը՝ յայտնարերելով բացառիկ ընդունակութիւն մը, որ նոյն տեղն կը դառնայ իր մեղքը։ «Անօթի լակոտ» իրաւունք չունէր աղաներու տղոցմէն աւելի ընդունակութիւն ցուցաբերելու իր դասերուն մէջ» (Գէորգ Զապէլեան, «Ցուսաբեր» ամսագիր, 1947, թիւ 1)։

1897

1897–1898 դպրոցական տարեշրջանին, իբրեւ հինգերորդ դասարանի աշակերտ՝ կը յանախէ Պրուսայի ազգային վարժարանը եւ իր արտակարգ ընդունակութեամբ ապշութիւն կը պատճառէ ամէնուն։

1898

Գրիգոր Զօհրապ եւ Հրանտ Ասատուր կ'այցելեն Պրուսայի վարժարանը ու կը հետաքրքրուին տղոց շարադրութիւններով։ Տեսուչը անոնց ուշադրութեան կը յանձնէ Ցակոբին տետրակը։ Աչք մը նետելէ ետք անոր վրայ, Զօհրապ կը յայտարարէ տեսուչին. «Եթէ այս շարադրութեան հեղինակը տեղ մը չդրկուի եւ բարձրագոյն կրթութիւն չտրուի իրեն, մեղքը վիզդ, գիտցած ըլլաս»։

● Իզմիրցի քահանայ մը քարոզի նիւթ կը դարձնէ «Սէօլէօզցի հրաշք տղան», թելադրելով, որ հանգանակութեամբ մը զայն ղրկեն Եւրոպա։

● Տարեվերջի քննութեան, թուրքերէն դասին ներկայ կ'ըլլայ թուրք քննիչը, որ գոհ մնալով Ցակոբին տուած պատասխաններէն՝ առանձին հետաքրքրութեան առարկայ կը դարձնէ զայն։ Տնօրէնը կ'առաջարկէ քննիչին, որ չդասաւանդուած դասերէն ալ հարցումներ ընէ անոր։ Կը կատարուի փորձը եւ «արդիւնքը կ'ըլլայ այնքան

ապշեցուցիչ, որ Թուրք քննիչը Յակոբին կը նուիրէ գրպանի ժամացոյց մը» (Գ. Զագըրեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1950, Դեկտեմբեր)։

● Մրցանակաբաշխութեան հանդէսին ներկայացուելու համար՝ կը գրէ տրամախօսութիւն մը, որուն մէջ իրմէ զատ դեր կ'ունենան բոլոր դասընկերները։

Տրամախօսութիւնը կը գրաւէ ուշագրութիւնը գրաքննիչին, որ ո՛չ միայն գրուածին Թարգմանութիւնը կը պահանջէ, այլեւ կ'ուզէ ճանչնալ հեղինակը։ Կը պարտաւորուի ներկայանալ հարցաքննութեան, որ կը տեւէ երեք ժամ։ Իրեն հետ անողոք խուզարկութեան մը կ'ենթարկուի նաեւ մեծ եղբայրը։ «Ոստիկանութիւնը հետաքրքրուած էր այս Կոմիտասեան խլէզով» («Համապատկեր», եօթներորդ հատոր, էջ 145)։

1899–1902

Գրուսայի նախակրթարանը աւարտելէ ետք, կը դրկուի Արմաշի դպրեվանքը, դառնալով ամոր 134րդ աշակերտը, Յակոբ Յովհաննէսեան անունով («Արմաշու դպրեվանքին 25ամեայ յոբելեանին առթիւ — 1889–1914»)։ Կը գտնայ տեսուչ եղիչէ եպիսկոպոս Դուրեանի եւ փոխ տեսուչ Թորգոմ վարդապետի գուրգուրանքին առարկան։ Կը պարզուի, որ յանձնարարուած բոլոր գիրքերը կարդացած է եւ իր ծարաւին յագուրդ տուող մթնոլորտը կը պակսի իրեն։ Զանձրոյթ։ Վէճ։ Ըմբոստութեան փորձեր։

● Արմաշի մէջ, դպրանի տեսարակի մը էջերուն կ'արձանագրէ վանական մթնոլորտին ու տիպարներուն առթած տպաւորութիւնները՝ «արտակարգ ներշնչումով ու իր տարիքին անհամապատասխան վարձառութիւնով»։ Հաղորդուած այս տեղեկութեան կողքին՝ Գ. Զագըրեան կը գրէ. «Մտահոգուած եմ այդ փոքրիկ տետրակին ճակատագրով, որովհետեւ անոր գոյութիւնը ստուգելու համար իմ կատարած պրպտումներս, դժբախտաբար, ցարդ մնացին ապարդիւն» («Հայրենիք» ամսագիր, 1950, Դեկտեմբեր)։

1902

Մոյս կու տայ Արմաշի դպրեվանքէն։ «Մարտի առտու մը ես ձգեցի վանքը ու դարձայ իմ գեղը» («Մաթիկ Մելիքխանեան», «Բագին», 1974)։ Վերադարձը, հեռուն, քանի մը շաբաթ կը տեւէ։ «Գիշերները կ'անցընէ անտառներու մէջ, ա-

●

Պարտաւոր եմ յիշել անձնական դրուագ մը, իմ երիտասարդութեան օրերէն, ուր ինձի տրուեցաւ հանդիպիլ այդ փարպեցիին, զոր անհաւատալի կ'որակէր Դուրեան սրբազան։ Մօրաքրոջս մէկ ազուն հետ, ուրիշ երկու հոգի ալ ունենալով ընկեր, մենք կը վարէինք կարաւան մը տասնեակ մը ձիերու, բոլորն ալ ծանրախոտով բեռնաւոր, դէպի Ուշագի դաշտերը։ Գետը, մօրաքրոջս ազան, պարզուկ մարդ մըն էր, բայց հրացանը կը գործածէր անասելի գեղեցկութեամբ ու անվրէպ ճշմարտութեամբ։ Ջրման առտու մըն էր, երբ կարաւանը կիրճէ մը ելլելուն ինքզինք գտաւ բաց դաշտի մը առջեւ։ Գիտէինք խաղացը, զոր մշուշ մը կը ծածկէր։ Ձիերը կեցան ու ահա մեր աչքերուն պարզուեցաւ հազարէ աւելի մարդոց բազմութիւն մը, ոտիկաններ, գինուորներ, ժողովուրդ՝ խառնիխուռն։ Տասը ձիերու տեսքը արդէն պարզ էր հոդ հաւաքուած մարդոց։ Բռնուած էինք, քանի որ մաքսանենգութիւնը (ծխախոտի) այդ վայրերուն մէջ մահուամբ կը պատժուէր ընդդիմութեան մը պարագային։ Աչքիս առջեւ է Պանագաղը (անունը պետին), որ ակնթարթի մէջ կը նետուի գետին եւ հրացանին փողը երկարած՝ կը հրաւիրէ ամբոխը անշարժութեան։ Մահուան իրաւ ու պարզ սա սպառնալիքը բաւ եղաւ, որ հազարը անցնող այդ բազմութիւնը, որուն մէջ հարիւրէն աւելի էին զինեալ ոստիները, ասոր, բաւին իրական առումովը։ Մենք ջնջինք ձիերը, ոչանչելի երիտասարդին հրամանին վրայ, մարդոց անշարժ վախին ու թերեւս հիացման ալ մէջէն ու անցանք ժորկը ջազացին։ Անկէ անդին գիւղերը մեզ ներս առին։ Բայց իրականը այդ երիտասարդին ուժն էր, հեքիաթի վայել ու հեքիաթի առասպելոտ։ Մեր յիշողութիւնները մեր յուշերուն մէջ նման գրուագներ չեն պակսիր։ Ձեմ գիտեր, ուրի՞շ քան է գիւղացիներուն հանդէպ մարդկային հրաշալին («Արուեստագէտ սերունդ», վեցերորդ հատոր, էջ 96-97)։ Ե. ՕՇԱԿԱՆ

●

Երկու տարի առաջ հոգիս ամայի լռութիւնը այսօր կ'ուզեմ այդ թուղթի կտորին վրայ սեւեռել։ Անկեղծ ըլլալը առաջին պարտքս պիտի ըլլայ։

Այս երկու տարուան մէջտեղին պէտք է խոստովանիմ, որ արտաքս կեանքը շարունակեց իր մեքենակ սազմնային վիճակը պահել։ Ինծի անանկ կու գայ, որ երբեք չպիտի կրնամ լու ամուսին մը ըլլալ։ Քանի որ չեմ կրնար արտաքս տալ սիրահարի ճշմարիտ տաղնապը, ան չարչարող սեւեռումը հոգիս, որ քու մէջ կը սպասնէ քու անձիդ գաղափարը, եկամուտ դէմքի մը լուսապակը արտացոլելու համար («Հայրենիք» ամսագիր, 1950, Դեկտեմբեր)։

ՑԱԿՈԲ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

●

Մաթիկ Մելիքխանեանը կը լրացնէր իրը հեռու հայրենիքին կենդանի պատկերը, պատանութեան խակ շրջանը, զոր դարձնելով իմ ժողովուրդիս իմաստին, շատ աւելի պարզ, մարդկային ճամբով մը, որքան չէին կրցած ընել տարիա Արմաշի վանքին հարիւրաւոր տարեգիրները («Մաթիկ Մելիքխանեան», նոյն տեղը)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

●

Համալսարանական կրթութիւն առած այդ տղան (Մաթիկ Մելիքխանեան) ապրեցուց մեզ իր տենչերով եւ ինքնապաշտպանութեան երազներով («Ցուսաբեր», ամսագիր)։

ԳԷՈՐԳ ՉԱԳԸՐԵԱՆ

●

Առաջին վիպակէն եօթը տարի վերջը, անիկա պիտի երեւայ կրկին։ Ոչ անշուշտ աւելի հասունցած։ Այդ եօթը տարիները անոր մտքին մէջ կը ներկայացընեն աւանդութեան եօթը երաշտ տարիները։ Ան ո՛չ կարդաց, ո՛չ գրեց։ Բայց ըրաւ աւելի արժէքաւոր բան մը։ Առիկա մարդկային մեծ կիրքերուն, տառապանքին, ցաւին հետ իր հաղորդութիւնն էր («Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 41)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

Եօթի, ծարաւ, կը անանի վայրի պտուղներով, կը քնանայ ճահիճներու եզերքը ու կը ստիպուի նոյնիսկ խմել ճահճային ջուր, ու կը վարակուի ճահճատենդէ» («Ցուսաբեր» ամսագիր, նոյն տեղը)։ *Ապրիլին կը հանի Մարմարիոնը, իր մտերիմներէն Գէորգ Չագըրեանի տունը, ուր հարազատի մը պէս կը խնամուի անոր մօրը կողմէ։*

● *Նոյեմբերին կ'անցնի իր գիւղը, Սէօլէօզ, ուր կը նշանակուի ծաղկոցի ուսուցիչ։ «Տուած դա՞սը։ Զորս տարեկան տղոց մեր այբուբենին ուսուցումը»* («Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 36)։

● *Կը գրէ իր առաջին պատմուածքը՝ «Առաջին արցունքը», զոր դպրոցի վերի դասարանի տղաքը, «որոնք կը հետաքրքրուէին ծաղկոց նետուած վարժութեամբ», առանց իր գիտնալուն կ'ընդօրինակեն ու կը ղրկեն Պոլսոյ «Արեւելք»ին, ուր անմիջապէս անոր տեղ կու տայ օրաթերթին երիտասարդ խմբագիրներէն Շաւարշ Միսաքեան։ «Իմ առաջին գրածները ընդունողը Շաւարշն էր։ Գեղէն պատկեր մը գրած եմ։ Նայած է, կարդացած։ Կրնար գամբիւղը նետել։ Բայց տպած է»* («Նայիրի», 1948, Փետրուար)։ *Պաշտօնակիցներէն մէկուն կեանքէն առնուած «Առաջին արցունքը» թաղականներու, հոգեսարքումներու եւ ուսուցիչներու շրջանակին մէջ կը ստեղծէ փոթորիկ մը։ Ժողով, որոշում՝ «Դպրոցէն արտաքսել այդ անօթի լակոտը»։ Ու կ'արտաքսեն, այսպէս վերջացնելով «հազիւ երկու ամիս աւելի սա ուսուցչութիւնը»։ Իր զատախազներէն ամէնէն անդրդուելին՝ Թորոս աղա Սարեան, այսինքն՝ «մեր գիւղի թաղական խորհուրդի ատենապետը, որ իր ստորագրութիւնը մետաղով միայն կրնար դնել»* («Ցուսաբեր» ամսագիր, 1947, Նոյեմբեր)։

1903

Ուսուցչական ասպարէզի սեմին ստացած հարուածէն ետք, կը պարապի սովորական դրծերով, առաջին հերթին փայտ կը ծախէ։ Ֆիլիպէէն՝ Ն. Սարաֆեանին գրած մէկ անտիպ նամակին մէջ կ'ըսէ. «Թերեւս օգտակար ըլլայ քեզի, երբ յիշեցնեմ, որ քու տարիքիդ ես հշով փայտ կրած ու ծախած եմ, որպէսզի ապրիմ։ Ու էշուն ետեւէն իջած պահուս լսփուած գրգռարան մը կը դառնար բեռան տակ» (27 Ապրիլ 1923)։ *Առա կ'երթայ Գրուսա եւ իբրեւ գրագիր կը մտնէ վաճառականի մը քով. «Բայց իրականին մէջ բեռնակիր, քանի որ երկաթ կառքի մը պարունակու-*

թիւնը արձանագրել, տեսարակի մը մէջ, բոպէ մը միայն կը գրաւէր։ Ու ժամանակին միւս մասը, վաճառատան տիրոջ տղուն հետ պարտաւոր էր ան պարպել, տեղաւորել մթին քարայրներու խորը» («Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 37)։

1903–1906

Իր պատանութեան ընկերը, Գէորգ Զագըրեան, կը համոզէ ազդեցիկ իր հայրն ու գիւղի քահանան, որ իրենց գիւղի նոր մեռած ուսուցիչին տեղ Ցակորը կանչեն պաշտօնի։ Սէօլէօզէն 12 քիլոմէթր հեռու գտնուող Մարմարճըք գիւղի դըպրոցին մէջ ուսուցչութիւն ըրած այդ երեք տարիներուն, ան չիման մէջ կը մտնէ շարք մը իրական անձնաւորութիւններու հետ, որոնք կը դառնան ապագայ իր գործերուն նախատիպարները։ «Խոնարհներ»ուն Հօրքուր Վարդանը, «Ծակ–պըպուկ»ին Կոստանը, «Հարիւր մէկ տարուան» շարքին Սիւլէյման էֆէնտին, ինչպէս նաեւ «Մնացորդաց»ի Մաթիկ Մելիքխանեանը ճարուած են այդ օրերու իր փորձառութիւններէն։

● Մարմարճըքի մէջ ան կ'ունենայ սրտի իր առաջին ուժգին պատմութիւնը, հերոսուհին՝ աւագերէցին աղջիկը, Նունուֆար Գարամանեան։ Աղջկան թեկնածուները՝ շատ, նախընտրութիւնը՝ Ցակորին։ «Եւ օր մը ալ, Բարեկենդանի իրիկուն մը, Մեծ Նոր գիւղի գինիով գինովցած՝ անոնց չրթները մութին մէջ իրար գտած էին ու ամիսներով տառապեցուցած, տանջած զիրենք» (Գ. Զագըրեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1950 Դեկտեմբեր)։ Կը դժուարանայ ճակատագիրը կապել կնկան մը եւ Նունուֆար կ'ամուսնանայ գիւղի «էֆէ»ներէն մէկուն հետ։

● Մարմարճըքի մէջ կը գրէ շարք մը արձակ էջեր ու ոտանաւորներ, որոնցմէ քանի մը հատը Գէորգ Զագըրեան կը հրատարակէ իր մէկ յօդուածին մէջ («Հայրենիք», նոյն տեղը)։

1906

Ուսուցչական ասպարէզին մէջ կրած իր առաջին հարուածէն երեք տարի ետք, կը վերադառնայ իր գիւղը, ուր իր «մեղքը» մոռցած՝ մարդիկ կը հրաւիրեն գինք ուսուցչութեան։

● Կը մեռնի կրտսեր եղբայրը՝ Սիմոն, թանչքի համատարակէ մը։

Եղեռնի զոհերէն
տոէթ. Տիգրան Գասապեան

●

Այն օրերուն — տասներկու տարի առաջ էր — գեղի մը վարժապետն էի։

Մէկը ներս կը մտնէ սրահէն, պատերուն տակ ծալապատիկ տրոյոց նետելով աննպատակ աչքեր...։ Կը խօսինք։ Բժիշկն է գեղին, նոր եկած է Պոլսէն...։ Գեղի վարժապետը երբեմն պէս կը յիշէ իր պատանութիւնը, ուրիկ ոսկի երազ մը վառեցաւ ու անցաւ։

Ու բժիշկը Պոլսէն կը բերէ բաներ, նոր յոյզեր ու յիշատակներ, որոնք վարժարանին մէջ նոր բանկում մը կը սկսին։

Տոքթոր Գասպարեան զիս դրամականութեան դարձնող առաջին մեռքը եղաւ։ Անոր հետ ես ունեցեր եմ իսկական գինովութեան այն պահերէն, որոնք կը գիմանան օրերուն մամուլին («Ճակատամարտ», 24 Ապրիլ 1921)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

●

Իր առաջին բարեւը «Ազդակ»ին կու տար մեւ Յակոբն ալ՝ ապագայ Օշականը։

Թղթատարը պատմուածք մը կը յանձնէր.— «Պառաւին անէծքը», փակագիծի մէջ՝ գիւղի կեանքէ, տակն ալ՝ անշան ստորագրութիւն մը՝ Յակոբ Քիւփէճեան։

Գիւղի կեանք, նոր աշխատակից, — գլխուս վրայ։ Բայց կը վայլէ՞ր երիտասարդ, արդեւաւոր չարաքաջերքի մը մէջ տեղաւորել սա գեղեցիկ մականունը։— Քիւփէճեան։ Եւ Յակոբն ալ կողմը նետելով՝ իրրեւ ստորագրութիւն գրինք մէկ բառ, — Գեղջուկ (1909 Օգոստոս 28, թիւ 35)։

Իրմէ յօդուած մը եւս երեւցաւ «Ազդակ»ի վեցերորդ թիւին մէջ (1909 Հոկտ. 16), «Նոր ռուսահայ գրականութեան վրայ», այս անգամ իր իսկ անուն-մականունով («Ոգեր եւ ծաղեր», էջ 291)։

ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Շաւարշ Միսաքեան եւ
Յ. Օշական, 1948

1909

Ամբողջութեամբ իրեն կը յանձնուի Սէօլէօզի դպրոցը։

● *Ուսուցչութեան առընթեր՝ հոս եւս կը նուիրուի տիպարներու ուսումնասիրութեան, կ'ապրի մտերմութեանը մէջ «խոնարհներ»ու Տոպիտին, Տոպանին, մա՛նաւանդ իր մօրաքրոջ առպատակ տղուն, որ հետագային պիտի դառնար «Ծակ-պը-տուկ»ի Պանապադը։*

● *Պոլսոյ «Ազդակ» շաբաթաթերթի թիւ 35ին մէջ, Գեղջուկ ստորագրութեամբ, կ'երեւի իր երկրորդ պատմուածքը՝ «Պառաւին անէծքը»։*

● *Երրորդ գրութիւնը, որ նոյն ատեն կը հանդիսանայ քննադատական իր առաջին փորձը, լոյս կը տեսնէ աւազանի իր անունով՝ Յակոբ Քիւփէճեան, «Վիքտորիէն Փափազեան եւ իր «Պատմուածքներ թիւրքահայ կեանքից»ը («Ազդակ» շաբաթաթերթ, թիւ 41)։*

1910

Կը սկսի աշխատակցիլ «Ազատամարտ»ի յաւելուածին, ուր կ'երեւին «խոնարհներ»էն երկուքը՝ «Մատմուազէլ Ետա» (թիւ 11) եւ «Տոգաանը» (թիւ 14)։

1911

Մօրը մահը, ինչպէս նաեւ զինք խոսող կարգ մը ծրագիրներ պատճառ կը դառնան, որ հեռանայ գիւղէն։ Իբրեւ ուսուցիչ կը հրաւիրուի Մալկարա, ուր սերտ բարեկամութեամբ մը կը կապուի Արտաշէս Յարութիւնեանի հետ. «Արտաշէս Յարութիւնեանին հետ իմ յարաբերութիւնները եղեր են մտերմական, քան ուրիշ ոեւէ գրողի հետ, բացի Գեղամ Բարսեղեանէն...։ Երկու տարիներու ամէնօրեայ սա մտերմութիւնը պիտի շարունակուէր Պոլիս ալ» («Համապատկեր», ինեերորդ հատոր, էջ 113)։ Յարութիւնեանի հետ միասին կ'ապրին Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով ստեղծուած տագնապալի պահ մը. «Մենք, երիտասարդներս, սուինները անցուցած մաուզէրներուն, իմանք բակ, դուռին հետեւ բռնելու մեր դիրքերը» (նոյն տեղը, էջ 129)։ Լայնօրէն կ'օգտուի Արտաշէս Յարութիւնեանի գրադարանէն ու յայտնութիւնը կ'ընէ թեմի տը Կուսմոնի եւ Տոստա-

եւսկիի։ Մինչեւ վերջ երախտագիտութեամբ կը յիշէ բարեկամը. «Այդ օրերուն ես կ'ընէի սկիզբը իրապաշտ հեղինակի մը, ստորագրելով պատմուածքներ, «Խոնարհները» կը պարտիմ իր թելադրութեան» (նոյն տեղը, էջ 110)։

• *Մալկարայէն կ'աշխատակցի Գոլոսոյ եւ Մոսկուայի գրական հանդէսներուն, ստորագրելով քննադատական եւ ստեղծագործական ութ կտորներ. «Ազատամարտ» յաւելուածին մէջ՝ «Պաղտոս», թիւ 28–32, «Տոպիները», թիւ 40–41, «Հայ լեզուի խնդիրը», թիւ 46, «Մեր բանաստեղծները — Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուրեան», թիւ 49, «Մեր բանաստեղծները — Լեւոն Խաճատուրեան», թիւ 54, «Կանանչ Կիրակի», թիւ 78, «Դարուն» ալմանախին մէջ՝ «Եզնիկին լիճը», «Շանթ» երկամեայի մէջ՝ «Մեր բանաստեղծները — Սիպիլ», թիւ 13։*

1912–1913

Գալքանեան պատերազմին հետեւանքով, կը հեռանայ Մալկարայէն ու կ'անցնի Գոլիս, ուր, Դուրեան եպիսկոպոսի մեկամտութեամբ, իբրեւ ուսուցիչ կ'ընդունուի պահպանողականութեան մթնաբերդ Գատը–գիւղի վարժարանը։ «Դուրեանի ծանր մթնորդութիւնը ինծի բացաւ դուռը այդ վարժարանին։ Գիւղէն կու դայի։ Օձիք չէի զործածեր։ Խնդալ չէի գիտեր։ Զգեստներս՝ պատրաստ գնուած։ Նոյնիսկ կօշիկներս դիտողութեան առարկայ եղան տնօրէնին կողմէ» («Դէպի իրապաշտներ», էջ 207)։

Այդ տարիներուն իր աշխատակցութիւնը կը բերէ՝

Իզմիրի «Հայ գրականութիւն» հանդէսին՝ «Ուրուականը — Աղեքսանդր Փանոսեան», թիւ 10, «Ռուսահայ գրականութենէն — Ա. Խահակեան», թիւ 11, «Ռուսահայ գրականութենէն — Ա. Ահարոնեան», թիւ 12, «Մեր վիպասանները — Գրիգոր Զօհրապ», Բ. տարի, թիւ 1, «Ռուսահայ գրականութիւն — Քննադատութիւնը անոնց մէջ» Բ. տարի, թիւ 4–5, «Մեր բանաստեղծները — Դանիէլ Վարուժան», «Յեղին սիրտը» ու «Հեթանոս երգեր», Բ. տարի, թիւ 12, «Հօրմուր Վարդան», 1913, «Երկինքէն ինկող կիները», 1914։

Գոլոսոյ «Շանթ» կիսամսեայ, «Մեր բանաստեղծները — Սիամանթօ», թիւ 21, «Հոնտորութիւնը հայ գրականութեան մէջ», թիւ 26, «Թիւրքմէնին աղջիկը», թիւ 34–35։

«Հայուն տարեցոյց»ին՝ «Աղբարիկը»։

Մեզի ծանօթ Օշականի առաջին նկարը («Մեղրագիտ» Ե. 1914)

•

կար զանգուածը, իր ատապանքէն գրեթէ անբաղնացած, որ չէր կրնար հասկնալ իր վրայ դրծադրուածին իմաստը ու կը վախնար վերջնական շարիքին ուրուականէն։ Կայրն խնդիրը, որոնք այդ օրերուն՝ գրեթէ անլուր, բայց մեր պատմութեան ընդհանուր ձայներուն մէջէն, ընտանի ու անհասկնալի — որովհետեւ անպասելի — արիութեամբ մը իյան կրկէս ու պարքարեցան մահուան ու կեանքի պայքարը թշնամիին դէմ։ Անոնք, այսօր ծիծաղելի, ինչպէս պայքարին տենդին մէջ ալ անբմբռնելի, քիչ–քիչ կը պարզուին, մեզի մատ ըլլալու ձեւերով, ու ճշմարիտ մեծերն են, արիարանցները, հերոսները մեր ժողովուրդին, ծնունդ՝ անոր հսկայ տառապանքին։ Այսպէս մտապակերուած ու այսպէս զգահատուած, ինչ որ մենք կ'անուանենք հայ յեղափոխութիւն, կը վերածուի ստեղծագործ ճիգի մը, արդարութեան ծարաւի մը, մարգկային քանի մը բարձրագոյն առաքինութեանց փատի մը, խորունկ, բայց պարզ հոգիներէ կտակուած մեր թշուառութեան («Համապատկերք», ԲՆԵՐՐՈՐԴ հատոր, էջ 200)։

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

●

Եղեռնի օրերն էին, ու ես ա-հաւոր այս քաղաքին մէջ, հա-րիւր հազարներու հանող այդ տուներու չարանին առջեւ կը փախչէի, անկարող դլուխս հա-մար անկիւն մը ճարելու։

Մեծուքեան եւ անորակելի ըս-տորնութեան այդ չրջանին Գուլ-ոը՝ պատմական յիշատակարան մըն է ինծի համար, երբ բոլոր բարեկամներու դուռները վախցայ զարնելու ու անծանոթին խանձեն-ցի իմ ճակատագիրս։

Տուները տուներու յաջորդե-ցին, միշտ եղերական ճեչումով մը նետելով դիս իրենց դուռնե-րէն, ցերեկով կամ դիշերով։ Միշտ անտեսանելի ձեռք մը բա-ցաւ իմ փախուստս առջեւ հատ մը անոնցմէ։

Այս անդամ պառաւ մըն էր դիս ներս առնողը։

. . . . . .

Ի՞նչ օրեր էին։ Մարդ նոր մայ-րեր կ'ունենար ու մայրերը կրկնապէս ատուպագին բախտը՝ զաւակներ կորսնցնելու («Ոտան», 1920, թիւ 17-18)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

●

Գոցելու ատեն այս տետրակս՝ ծիծաղ մը կու գայ ինծի ակա-մայ ու վչտագին հեգնութեան մը ժպիտը։

Ինչ մեծամիտ ենք մենք։ Հ՞ո-ս ալ փառասիրութիւն։ Գերեզմանը կը սպասէ ինծի ու ես դիրք կը դրեմ («Ոստան», 1916 Մարտ, թիւ 21-22)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

1914

Կոստան Զարեանի, Գեղամ Բարսեղեանի, Դանիէլ Վարուժանի եւ Ահարոնի հետ Գոլոյ մէջ հիմը կը դնէ «Մեհեան» ամսագրին, որ կը տեւէ ընդամէնը եօթը ամիս, 1 Յունուար 1914էն մին-չեւ 1 Յունիս 1914։

«Մեհեան»ի լոյս ընծայած եօթը թիւերուն մէջ, Յակոբ Ֆիւֆէճեան կը տորագրէ՝

Զոյս «Հարքենիք»՝ 1) «Հրանտ Նազարեանց», 2) «Վրթանէս Փափազեան», 3) «Հին աստուածներ»ը (Լեւոն Շանթ–Սեղբոսեան), 4) «Հայր Սիմոն Երեմեան»։

Երկու դրախօսական՝ 1) «Հրաշալի յարու-թիւն» (Վահան Թէքէեան), 2) «Վանիը» (Տիգրան Զէօկիւրեան)։

Արձակ երկու ստեղծագործութիւն՝ 1) «Ան-տառում ագռիւրը», 2) «Համբոյրի մը պատմութիւ-նը»։

● «Համարը», «Նաւասարդ» տարեգիրք։

● «Կապանդի հեքիաթ», «Հայուն տարեցոյց»։

1915–1916

Ապրիլ 25ի ժերբակալութիւններուն, կը գանէ կերպը թալատի ոստիկաններուն մագիլներէն խոյս տալու եւ ամբողջ երեք տարի կ'ապրի փա-խըստականի ոդիսական մը, երբեմն միայն իջնե-լով գիշնայարկերէն, գաղտնօրէն աշխատելու հա-մար հոս ու հոն։ Ոստիկանութիւնը արժանապատ-ուութեան հարց կը դարձնէ իր պարագան եւ ամէ-նօրեայ իր խուզարկութիւններուն ընթացքին կը յաջողի ուր անդամ ժերբակալել զինք, բայց մին-չեւ ոստիկանական կարեւոր կեդրոն մը՝ «անիկա, իր կարդին, յաջողած է ազատել իր մահապարտի գլուխը, աներեւակայելի յանդգնութեամբ փա-խուստներով» («Գագիանիֆ», էջ 7)։ «Անաստուած քաղաքին բոլոր գոհիներուն ես յամառեցայ ազա-տել իմ գլուխը, քանի՞-քանի՞ անդամ բռնուելէ հոգ... միշտ խոյս տալով։ Բայց լման չորս տա-րի ամէն գիշեր ես ապրեցայ այդ եղերականու-թիւնը, թուրքին դանակին բարձրանալը վրաս» («Համապատկեր», ինքնորդ հատոր, էջ 131)։

● Զինք հետապնդող թուրք ոստիկանութեան ամէնէն կատաղի չրջանին, ձեղնայարկի մը մէջ կը գրէ «Մահուան ծաղիկներ» խորագրուած արձակ բանաստեղծութեան չարքը, 13 կտոր, 37 էջ, որ նախ երեւցաւ Միքայէլ Շամտանճեանի «Ոս-

տան» կիլիմանեայ պարբերագիրին մէջ (1920, թիւ 19–24) եւ ապա մաս կազմեց «Խորհուրդներու մեհեան» հատորին, 1922։

1917

Մեզի անյայտ պայմաններու մէջ, Թուրք ոստիկանութեան գործակից Յարութիւն Մկրտիչեան կը ներկայացնէ զինք հայը մասնագիտական զբաղումի վերածած ու հայոց լեզուին որոշ չափով ծանօթ ոստիկանական փաշայի մը, որ խօսակցութեան մը ընթացքին կը յիշէ մինչեւ անդամ Վահան Թէքէեանի «Գեղօն Սօսեաց անտառին» բանաստեղծութեան մասին «Մեհեան»ի մէջ կատարած հաստատումը։ Ի դէպ, յիշատակ մը. 1917ին, Թրքական ոստիկանապետին հետ տեսակցութեան մը ընթացքին, յիշեց իմ այդ նախադասութիւնը ու իմ կուսակցութեան մը չպատկանելու արտաքին փաստը կործանեց հոգեկան փաստով մը, որ չէր խաբեր. ամէնքս ալ մէկ էինք, Թուրքին աչքին, ամէնքս ալ կը սպասէինք այդ խորհրդանիշ իշխանին, անուններին անյայտ, բայց մեր բոլորին խորը քանդակ անխորտակելի» («Յուսաբեր» ամսագիր, 1945, թիւ 1)։ Հօսակցութիւնը կ'ուսարտի ու՝ «Նոյեմբերի ցուրտ գիշերն էր Գոլիսի։ Երբ սալոնէն բանա առաջնորդուեցայ, լաթերս քրտինքէն թրջած էին» («Համապատկեր», ինն երրորդ հատոր, էջ 291)։

Այս փորձառութիւնը («Լորս ժամերու վրայ երկարող իմ ամէնէն դժնդակ խօսակցութիւնը») Օշական կ'օգտագործէ «Մնացորդաց»ի երրորդ հատորին առիթով, յեղափոխական Մաթիկ Մելիքեանեանի եւ հազարապետ Մեհմէտ փաշայի միջեւ 84 էջերու (240–324) վրայ ձգուած երկխօսութեան մէջ, ուր «պարզուող գաղափարակրութիւնը եւ առեր եմ զրեթէ բառ առ բառ այդ փաշային շրթներէն» («Համապատկեր», նոյն տեղը, էջ 290)։

1918

Դուրեան սրբազանին տրամադրած գումարով կը կաչառէ Յարութիւն Մկրտիչեանի միջոցով զինք վար դրած ոստիկանական բարձրաստիճան փաշան եւ դերման ապայի տարազով Մարտ ամսոյն կ'անցնի Գուլկարիա. «Գահեցի այդ նշխարը մինչեւ 1918ի Մարտը, երբ հազար ու մէկ տապանագրէ հետք, դերման ապայի տարազով կտրելով Թալատի ոստիկանութեան ահաւոր ցանցը,

•

1915ի ամէնէն ահաւոր օրերուն այս գիրքին հեղինակը ապաստանած էր տպարան մը, որուն մէջ կազմարարի բաժինը յանձնուած էր հայ երիտասարդի մը։ Տպարանը ամէնէն ապահով, ինչպէս ամէնէն վտանգաւոր պայմանները կը միացնէր։ Հոն կը աբպէրէին պետութեան բոլոր թուղթերը։ Իմ գործաւորի շապիկիս տակ ամրացածուկ, եւ տեսեր եմ այդ բաց դուռնէն 1915ի պետական աւագանին՝ Ենվերը, Թալատը, Պէհաէտտին Շաքիրը, ոստիկանութեան գոյդ անօրէնները, որոնք կը մտնէին տպարան, կը տեսնէին փորձերը Թուղթերուն, երբեմն մինչեւ կազմատուն ալ կը յառաջանային կեսվուր Գրիգորին — այս էր վարպետին անունը — գայն ասստեղու համար, որպէսզի չքանային իր աշխատաւորները՝ պետութեան գործերը դիւրը ցերեկին խատնելով, ժամ առաջ աւարտելու («Շշական՝ Օշականի մասին», էջ 118)։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Սիրքէհիէն Թրէն նատայ ու... իմայ Գուլկարիա» («Համապատկեր», Եօթներորդ հատոր, էջ 400)։ Կը մերժէ տեղւոյն եկեղեցիին առաջարկած ընդունու

● Ա. Շահխաթունիի, Տրդատ Նշանեանի, Տիկին Էլիզ Գովայի պէս ուժերով վերակազմուած Պոլսոյ հայ թատերախումբին պահանջով յանձն կ'առնէ թատերգութիւններ գրել եւ Պուլկարիա կառարած մէկ կարճ արձակուրդին ընթացքին (Օգոստոս 1–15), կը սկսի ու կ'աւարտէ այդ սեռին պատկանող իր գործերէն երեքը՝ «Նոր պսակը», «Կնճռահայրը» եւ «Ամլորամարտ»ը։

Դեկտեմբերին՝ վերեւ յիշուած ուժերով կը բեմադրուի «Նոր պսակը»։ Դերասանները բացառիկ ոգեւորութեամբ մը կը ներկայանան բեմ։ «Մատաթեան կը խոստովանէր, թէ իր կարդացած հարիւրաւոր խաղերէն եւ ոչ մէկը իրեն արժած էր հզօր, պուկը բռնող այդ զգայութիւնը, որ կ'առնէր «Նոր պսակ»էն» («Օշական՝ Օշականի մասին, էջ 276)։

1922

Լոյս կը տեսնէ երկրորդ հատորը՝ «Խորհուրդներու մեհեանը», Պոլիս, 128 էջ։

● Կը մերժէ Երեւանի համալսարանին մէջ Արեւմտահայ գրականութիւն դասախօսելու Խորհրդային Հայաստանի հրաւէրը։

● Պոլսոյ մէջ, Գեղամ Գավաֆեանի, Կոստան Զարեանի, Վահան Թէքէեանի եւ Շ. Ռ. Պէրպէրեանի հետ հիմը կը դնէ «Բարձրավանճ» ամսագիրին, որ կը սկսի Ցունուարին ու կը դադրի Յունիսին, լոյս ընծայելով ընդամէնը 5 համար, չորրորդը՝ միացեալ (Ապրիլ–Մայիս)։

«Բարձրավանճ»ի հինգ թիւերուն մէջ Օշական կը ստորագրէ՝

Քննադատական հինգ կտոր՝ «Շիրվանզատէ թատերագիր» (Թիւ 1,3), «Ի. Վարուժանի «Հացին երգը» (Թիւ 1), «Հանդէսներ — «Արեգ» եւ «Նաւասարդ» (Թիւ 4, 5)։

Թատերական մեսարան մը՝ «Նոր պսակը» (Թիւ 2)։

Արձակ ստեղծագործութիւն մը՝ «Աւետում» (Թիւ 4)։

● Պետերատի կողմէ Մխաք Մեծարենցէն հրաւարակելի հատորի մը համար, Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներէն Արտաշէս Կարինեանի առաջարկով՝ եղերաբախտ բանաստեղծին մասին կը պատրաստէ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, բայց քիմիական շարժումին առաջացուցած տարտղնումին հետեւանքով ձեռա-

Սիրելի Օշական,

Շատ ուրախ հաճելի է ինձ համար՝ երբ հարցը արուեստին եւ գրականութեան է վերաբերում — մտերմօրէն ու երկարօրէն ալիք ալիքի ու սիրտ սրտի, վիճել քեզ հետ, ինչպէս մեր սովորութիւնն է այդքան տարիներից ի վեր։ Բայց ահա, որ թատերական գործիդ հանած տպաւորը, ի՞նչ եմ ասում, վայելատ՝ը, եկաւ փոթորկեց մեր այսպէս ասած գրականն միջավայրը եւ որովհետեւ մենք «Մեհեան»ի օրերից ի վեր սովոր ենք մեծագործդ ալիքների մէջ նաւարկել, ինչպէ՞ս չասեմ այն ամէնը, ինչ որ խորապէս ինձ տանջում է։

Վերլուծումի ոչ մի փորձ պիտի անեմ։ Պիեսայիդ որոշ technique թերութիւնները, անձերի՝ ինչ որ հոգեբանական անորոշութիւնները, եւ եթէ պրպտենք, մի քանի ուրիշ պակասութիւնները՝ ոչինչ են այն վստահ գծաւորումների, այն գեղեցիկ խօսակցութիւնների ու պարզ եւ ճկուն արքամաթիքական կառուցուածքին առջեւ, որ դու ուրիշ աղբատիկ հայ բեմին։

Անուրանալի է եւ այն — եւ այդ զգում էր որոհսում լեցուած հոծ հասարակութիւնը — որ դու քո «Նոր պսակով», հիմը դրիր պոլսահայ թատրոնին, որը մինչեւ այսօր գոյութիւն չունէր («Բարձրավանճ», 1922, Թիւ 1)։

Կ. ՋԱՐԵԱՆ

●

Գոլեցիի մեկնելու ժամանակ, Օշականը ասում էր.

«Ձեզ կարծեր, որ հոն մեր գրականությունը հանկան. յամենայնդեպս, գնա՛, տե՛ս... դրէ՛, կը մոռանեն» («Ծիրկոր», էջ 132)։

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

●

Օշական չի կրնար հանդուրժել դուրսէն, բանի, պարապիր հանդանակներ։ Ահա թէ ինչու մերժած էր 1922ին Ցորհրդային Հայաստանի մէջ, Արեւմտահայ գրականութեան գաստիարակութեան իրեն առաջարկուած աթոռը («Օշականի՝ Օշականի մասին», էջ 311)։

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

●

Օշական մեղի՝ երիտասարդներուս սորվեցուց կշռել մարդիկը մեր ափերուն մէջ։ Սորվեցուց կշռել՝ կ'ըսեմ, որովհետեւ չենք ընդունիր յաճախ իր բերած կշիռը։ Օրինակ, Թումանեանի առաջ իր դանդաղութիւնը թեթեւ կը գտնենք։ Իսկ Չարենցինը՝ ծանր։

Օշական սորվեցուցած է նաեւ մեզի, մենք՝ որ վարպետ չենք ճանչնար, կատարելութեամբ ու առանց ընդդիմութի կուլիլ յանուն գեղեցիկին, տապալել սուտ աստուածները ու հայհոյել կաւատներուն։ Օշական մեր անմիջական երէցն է։ Ան է, որ պէտք է առջեւէն քալէ։ Գլուխը բարձր՝ մեծ յաղթանակին համար։ Ուսերը բեռնաւոր՝ բանաստեղծութեան անփոխարինելի հարստութեամբը։ Կեցցէ՛ Օշական («Նաւասարդ», 1926, Ապրիլ)։

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

գիրը կը մնայ մտքը («Կրտսեր ռոմանթիքները», էջ 31)։

● Կը ծնի երկրորդ գաւակը՝ Վահէ Օշական։

● Հոկտեմբերին ընտանեօք կ'անցնի Գուլկարիա, Ֆիլիպէ։

● Ֆիլիպէ կը մնայ շուրջ երկու տարի, Հոկտեմբեր 1922էն մինչեւ 1924 Օգոստոս եւ ընտանիքին ապրուստը կը հոգայ զանազան գործերով, նախ՝ առուտուրով։ Գեղամ Ֆէնէրճեանին գրրուած նամակի մը մէջ կ'ըսէ. «Երբեք անգամ է որ փորձեցի ես այդ խաղը, ուր երբեք անդամին ալ գլխիվայր տապալեցայ։ Ապրանք ծախելը դուցէ նոյնքան դժուար է, որքան քերթուած մը գրելը» («Նայիրի» շաբաթաթերթ, 1982, թիւ 15–16)։ Ապա՝ կը զբաղի ապուխտի գործով։ 13 Յունուար 1923ին Նիկողոս Սարաֆեանին ուղղուած նամակի մը մէջ (անտիպ) կ'ըսէ. «Ապուխտ կը չինեմ»։ Կայ եւ երրորդ գործի մը լուրը, Դարբինեանի ըստացած նամակէն. «Հողով կը պարապիմ ու ատիկա է պատճառը, որ աւելի յաճախ չգրեմ ձեզի» («Հայրենիք» ամսագիր 1963, Ապրիլ)։ Հողին կապուած գործին մանրամասնութիւնը. «Առաւոտուն հինգին կ'երթայի գործի, իրիկունը ութին կը դառնայի։ Ու ի՞նչ գործ. հող։ Աղիւս կը կըարէի, ինչպէս պէտք է ըրած ըլլան փարաւոններու երկիրը գերի ժողովուրդներ» («Նայիրի», նոյն տեղը)։

● Ֆիլիպէէն՝ Ամերիկայի «Հայաստանի կոչնակ»ին կը զրկէ Գոլսոյ մէջ Մեծարենցի մասին պատրաստած ուսումնասիրութիւնը, զոր կը մերժեն հրատարակել։ «Մերժուեցաւ, որովհետեւ բանաստեղծը անծանօթ է եղեր խմբագրական մարմինին։ Մէկը միայն, Գ. Աւագեան, անզօր է գտնուիր պատուելիները համոզելու, որ Մեծարենց անունով հայ բանաստեղծ մը գոյութիւն ու արժէք ունի» («Նայիրի», նոյն տեղը)։

1923–1948

Գոլսէն հեռանալէն ետք, իր կեանքի վերջին քառորդ դարուն, Օշական կ'աշխատակցի մեր մամուլի շուրջ 25 անգամներուն։

Օրաթերթերու, — «Արիւ» (Գահիրէ), «Ցուսարեր» (Գահիրէ), «Ազգապարտ» (Գոլէս), «Ցառաջ» (Փարիզ)։

Ամսագիր–երկամսեայ–շաբաթաթերթ – պարբերաթերթերու, — «Հայրենիք» (Գոսթրն), «Սիոն» (Երուսաղէմ), «Նոր գիր» (Նիւ Եորք), «Նայիրի» (Հալէպ), «Ակօս» (Գէյրութ), «Զը-

տարբնոց» (*Փարիզ*), «Կեանք եւ արուեստ» (*Փարիզ*), «Վէմ» (*Փարիզ*), «Ցուսաբեր» (*Գահիրէ*), «Նոր շարժում» (*Գահիրէ*), «Հայաստանի կոչնակ» (*Նիւ Եորք*), «Արեւմուտք» (*Փարիզ*)։

*Տարեգիրքեր*ու, — «Ամէնուն տարեցոյցը» (*Փարիզ*), «Ցունահայ տարեգիրք» (*Աթէնք*), «Ընդարձակ տարեցոյց» (*Պոլիս*), «Մասիս տարեգիրք» (*Սոֆիա*), «Համազգային տարեգիրք» (*Գահիրէ*), «Կեանք եւ գիր» (*Գահիրէ*), «Պայծառ տարեգիրք» (*Պոսթըն*)։

Ցիշեալ օրաթերթերուն մէջ մեր տեսած առանձին յօդուածներուն ու թերթոններուն («Մանցորդաց»*ը դուրս կ'իյնայ այս հաշիւէն*) *տակ Օշական երեւցած է* 260 *անգամ, իսկ պարբերական մամուլին մէջ ստորագրած է* 1500 *էջ։*

1924

Ընդառաջելով 1923 *Դեկտեմբերին հեռագրով ստացած ուսուցչական հրաւէրի մը, կը փոխադրուի Եգիպտոս, Գահիրէ։*

1926

Լոյս կը տեսնէ երրորդ հատորը՝ «Երբ պատանի էն», *Պոլիս*, 123 *էջ։*

● *Գահիրէէն կ'անցնի Կիպրոս եւ Մելբոռնեան կրթական հաստատութեան մէջ կը ստանձնէ գրականութեան ուսուցչի պաշտօնը։*

● *Կիպրոսի մէջ ապրած Օշականի ութ տարիները* (1926–1934) *եւ, մանաւանդ՝ վերջին չորսը կ'ըլլան յորդութեան իր ամենաբուռն տարիները։* 320 *էջ հաշուող* «Մակ–պտուկը» *վէպէն բաց* (1928–1929), 1931*ին արդէն տպագրութեան պատրաստ կը յայտարարէ* «Մանցորդաց»*ի առաջին հինգ գիրքերը եւ նոյն թափով կ'աշխատի յաջորդներուն վրայ։* 16 *Յունուար* 1932*ին*, «Ցուսաբեր» *օրաթերթին մէջ կը սկսի իրրեւ թերթոն լոյս տեսնել անիկա, որ կարճ ընդմիջումներով կը շարունակուի մինչեւ* 5 *Դեկտեմբեր* 1934, *միաժամանակ վերածուելով հատորներու.*

Առաջին հատոր, 1932, 557 *էջ։*
Երկրորդ հատոր, 1933, 540 *էջ։*
Երրորդ հատոր, 1934, 652 *էջ։*

«Մանցորդաց»*ի շարքով՝ հատորներուն թիւը կը բարձրանայ ճի։*

6· Օշական,
«Մանցորդաց»ի օրերուն, 1932

●

Գիւղացի էր, իրրեւ գիւղացւոյ, իրրեւ հաւատաք ու կեանքի ոճ։ Արեան ժայռը, ճակտի գիրը, ժառանգական գիծը, ցեղային յատկանիշը, ոճիրն ու իր հմայքը եւ պատիժը, մեզի պէս քաղաքացիներուն տարօրինակ թուացող նախապաշարումներ, անէծքի ուժը, մահուան նախզգացումը — այս բոլորին կը հաւատար Օշական։

«Մնացորդաց»ի հետ նոյն ատեն գրի կ'առնէ «Մնացորդաց»էն անջատուած չորս վէպերը, ինչպէս նաեւ հինգերորդ վէպ մը, առաւել՝ գրական դասագիրք մը, քննադատական ուսումնասիրութիւն մը, եւ թատերական ստեղծագործութիւն մը, յաջորդաբար՝ «Հանի Մուրատ», «Հանի Ապտուլլահ», «Սուլէյմէն էֆէնտի», «Մաթիկ Մելիխանեան», «Սահակ Պարգեւեան», «Արեւմտահայ գրականութիւն», «Արեւմտահայ գրականութիւն ու Վահան Թէքէեան» եւ «Երկինքի ճամբով», ուր անուն գործ, 1500 էջ։

● «Մնացորդաց»ի 1749 եւ յաջորդող շարքին 1500 էջերուն վրայ պէտք է գումարել տակաւին նոյն շրջանի ծնունդ «Երբ հիները կը կարդանք» (5 յօդուած), «Սերմնացան» (7 յօդուած), «Գրականութեան համար» (20 յօդուած) եւ «Անգղին կտուցին տակ» (44 յօդուած) շարքերը։

● Մելգոնեանի մէջ իր ստանձնած ուսուցչական պաշտօնին դէմ խուլ պայքար մը կը մղեն Արշակ Չօպանեան, Լեւոն Բաշալեան, Վահան Մալէզեան եւ ուրիշներ, որոնց կը միանայ նաեւ Սահակ կաթողիկոս Խապայեան, «որ իր խած դիրքերուն իբր երախտահատոյց հետեւանք՝ Օշականը ներկայացուց դաշնակցական, եւ հետեւաբար՝ մնասակար ոչ-դաշնակցական հաստատութեան մէջ դասախօսելու [Մելգոնեան հաստատութիւն] («Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 134)։

1934

Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեանի հրաւէրով կը փոխադրուի Երուսաղէմ եւ ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ կը ստանձնէ գրականութեան ուսուցիչի պաշտօնը։

1937

1933ին Կիպրոսի մէջ գրուած «Արեւմտահայ գրականութիւն ու Վահան Թէքէեան» անուն գործը կը ներկայացնէ «Դուրեան» մրցանակին։ Ցանձնաժողովը ձեռագիրը կը տրամադրէ Միքայէլ Ս. Կիւրճեանին, որ 10 Փետրուարին կը ներկայացնէ մանրամասն երեք մեծագիր էջնոց իր քննական տեղեկագիրը նախագահ Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանին («Սիոն», Մարտ)։ «Դուրեան» մրցանակի դատակազմը կը պահէ Օշականի այդ ուսումնասիրութիւնը եւ ձեռագիրը ի պահ կը դնէ Մատենադարանին մէջ։

Ու դիւղացիին չափ լաւ կը ճանչնար քաղաքացին ալ, ինչպէս եւ մարդիկային բոլոր դասակարգի ու կազմակերպի տիպարները։

Հոգեբանական երկրորդ յատկանիշը եղած է իր մանկութեան ծայր աստիճան աղքատութիւնը, որմէ ժառանգած է ինքնաբաւ, չարքաշ, յամառ, ժուժկալ, բայց մտնաւանդ պարզ խառնուածք մը, որ կը խորշէր ամէն տեսակ պերճանքէ ու ընթացիկ բոլոր պզտիկ, հաճելի ունակութիւններէն։ Այդ պարզութիւնն է, որ, դինք այնքան կը մօտեցնէր խոնարհ, համեստ մարդոց, ինքը՝ որ միջազգային ամբողջ գրականութիւնը կլլած էր։ Պարզութեան հետ որոշ բարութիւն մը, միամտութիւն մը կ'ակնկալուի՝ որ պակաս չէր իր նկարագրէն։

Երրորդ տարրը իր մանկութեան՝ թուրքն է, որուն յանախանքը ընկերացած է իր ամբողջ կեանքին ընթացքին, եւ տակաւին որոնց ժահրին յաղթեց՝ շնորհիւ իր արուեստին, չգելով, որ աստուածութիւնն ու դառնութիւնը, վրէժը թուրքին՝ թունաւորեն իր ստեղծագործական կարողութիւնը։ («Հայրենիք» օրաթերթ, 13 Յունուար 1979)։

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

● *Կը ծնի երրորդ զաւակը՝ Կարօ։*

● *Երուսաղէմէն ետքա ճամբուն վրայ, Համլէի առջեւ կ'ունենայ սրտի տագնապ մը եւ երեք ամիս կը դամուի անկողին։ Ամառը, իր հայրենակիցներուն հրաւէրով, կը մեկնի Փարիզ՝ բուժուելու։ Սրտի մասնագէտները կ'արգիլեն իրեն օրական մէկուկէս ժամէն աւելի աշխատիլ։ Օգտագործելով իրեն արտօնուած այդ ժամանակը, Փարիզի մէջ կը գրէ «Ստեփանոս Սիւնեցի» քնարախաղը եւ, զաւակները լքած ամուսինը արգարացնող Կոստան Զարեանի կնոջ մէկ նամակին բաւեղծած տենդէն բռնուած՝ «Մինչեւ ո՞ւր» անուն երեք արարնոց թատերախաղը, «15 օրուան մէջ»։*

1938

Լոյս կը տեսնէ եօթներորդ հատորը՝ «Ստեփանոս Սիւնեցի», Փարիզ, Լեւոն Շիրեանի ծախքով, 128 *էջ։*

1938–1944

Կը սկսի «Համապատկեր»ի յղացման ու իրագործման շրջանը։ «Գործը յղացուած է 1938ի բակիկներոր» (Օշական՝ Օշականի մասին», *էջ* 327)։ *Եւ ասիկա կ'ըլլայ Օշականի յորդուքեան երկրորդ բուռն հնգամեակը։ Ցղացման տարին կ'աւարտէ «Իրապաշտները», յաջորդին՝ «Արուեստագէտ սերունդ»ի չորս դէմքերուն մենագրութիւնը։ «1940ը, 41ը, 42ը, 43ը Օշական կը յատկացնէ Զարթօնքի սերունդին, Ռոմանթիքներուն, Արուեստագէտներուն ու Սփիւռքի ամէնէն յատկանշական դէմքերուն»* (*Նոյն տեղը, էջ* 337)։ «1943 *Նոյեմբերէն* 1944 *Ապրիլ՝ «Համապատկեր»ի* Մուտքը, Ընդհանրութիւնները, Կրտսեր ռոմանթիքները եւ Արուեստագէտ սերունդի *միւս դէմքերը*, 9 *հատոր*, 3843 *էջ։*

1940

Ժառանգաւորացի ուսանողներուն կը թելադրէ «Զուարկշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ գրականութեանց» խորագրեալ գործը, մեքենագիր 141 *էջ։*

1942

Լոյս կը տեսնէ ութերորդ հատորը՝ «Հայ գրականութիւն», *Երուսաղէմ*, 672 *էջ։*

Ց. Օշական, Կիպրոս, երեսնական թուականներուն

●

Ց. Օշականի այս երկը, Վահան Թէքէեանի գործին ու արուեստին նուիրուած, իր ծաւալուվը պատկառելի ու որակովը թանկարժէք՝ բազմամեան ու խշճամիտ ուսումնասիրութիւն մըն է, արժանի մեծանուն բանաստեղծին, եւ պատիւ բերող՝ հեղինակին։

Մեր գրականութեան մէջ, ուր քննադատութիւնը սկիզբէն ի վեր այնքան քիչ ու դէշ մշակուած սեռ եղած է, կարելի է ըսել, որ Ց. Օշականի աշխատութիւնը, իր համեմատութիւններով, որքան իր ներքին (intrinséque) *արժէքովը, եղական, անանխարնթաց երեւոյթ մըն է։ Կարելի է, առանց սխալելու կամ չափազանցելու երկիւղի, հաստատել, թէ ո՛չ մէկ արեւմտահայ մատենագիր առաջուայ եղած է այսքան լիակատար, բազմակողմանի, այսքան հմտալից ու խորագնին ուսումնասիրութեան մը։ Մեծադոյն կոթողը, զոր հայ քննադատ մը կանգնած ըլլայ հայ գրագէտի մը փառքին համար* («Սիոն», 1937, *Մարտ*)։

Միքայէլ Ս. Կիւրճեան

●

Ծիւղ ուք օր առաջ, Հայֆա, օտար բլուրի մը ծառատտանին մէջ, իմ ժողովուրդը կ'ընէր մէկը իր արատուչ հանդէսներէն։ Անիկա եկեր էր, իր պապերուն համբովը, հաղորդուելու իր ցեղին խորհուրդին, որ բառ մը չէ, այլ՝ անմահ իրականութիւնը սեր ապրելու բնազդին, դիմանալու դիտութեան։ Ի՞նչ փոյթ քեզի՝ այդ խարհուրդին վրայ արձանագրութիւնը....։ Երգ։ Գար։ Օրէ։ Ու սա համանչան։ Սայաթ-Նովայի սուտ՝ը։ Իր ծառին շուքին, կոնակը տուած մատաղ մայրիի մը, երեւանէն Անուշեան անունով իրաւ երիտասարդ մը (իմ ինչուն պէտք էր արհեստը, նիւթեզէն պայմանները, քաղաքական կիրքերը), բանաւոր՝ ինչպէս է արդէն հանդիսավայրը լեցնող բազմութիւնը, կը զարնէ թիւռան իր ձիպոտը ու�թիւռան սապի մը։ Արքայական աչուղէն սա ուրուականը պիս կը յուզէ սակայն (ներկայ ուսումնասիրութիւնը, տասնց այդ հանդիպումին, պիտի չառնէր իր մարմինը, իմ այնքան քիչ, որքան բազմաղբաղ օրերէն երկվեցեակի մը գինը կազմող) (*«Ցուսաբեր» ամսագիր, 1945, Թիւ 7, էջ 10-11*)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

1944

Լոյս կը տեսնէ իններորդ հատորը՝ «Երբ մեռնիլ գիտենմ», Թատերախաղ, Երուսաղէմ, Սերոբ Անթիլիասեանի ծախքով, 69 *էջ*։

● *Ապրիլ ամսոյն սկիզբը կ'աւարտէ «Աֆիլլէսի կրունկը», Թատերախաղ, անտիպ*։

● *Կը շարունակէ «Մոռցուած բաներ»ու շարքը*, 80 *էջ*։

● *Մարտ 10ին կը սկսի ու Յուլիս 10ին կը վերջացնէ «Համապատկեր»ի վերջին հատորը՝ «Օշական՝ Օշականի մասին»*, 646 *էջ*։

● *Պաղեստինի Հայֆա քաղաքին մէջ, Մայիս 28ի տօնակատարութեան մասնակցած Անուշեան անունով երեւանցի երիտասարդի մը քամանչային առթած յուզումին տակ, Յունիսի սկիզբը* (2–10) *կը գրէ «Երբ հիները կը կարդանմ» ընդհանուր խորագրին ներքեւ Սայաթ-Նովայի նուիրուած ուսումնասիրութիւնը, որ կ'երեւի նոյն տարին հրատարակուիլ սկսած «Ցուսաբեր» ամսագրի Ա. տարուան* 12 (1–12) *եւ Բ. տարուան* 5 (6–10) *թիւերուն մէջ*, 62 *էջ*։

1945

Լոյս կը տեսնէ տասներորդ հատորը՝ «Համապատկեր» — Զարթօնքի սերունդ, — Տէրոյենց Գասուելի — Խաչատուր Միսաքեան — Նիկողոս Զօրայեան — Նահապետ Ռուսինեան — Յովհաննէս Հիսարեան — Ստեփան Ոսկան — Գրիգոր Զիլինկիրեան — Գրիգոր Օտեան. Երուսաղէմ, 367 *էջ*։

● *Լոյս կը տեսնէ տասնըմէկերորդ հատորը՝ «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», Երուսաղէմ, Սուքիաս եւ Հրանտ Նազարեաններուն ծախքով*, 107 *էջ*։

● *Երուսաղէմի մէջ, Կիւրեղ պատրիարք Խրայէլեանի նախագահութեամբ կը կազմուի Յորելենական Յանձնախումբ մը, որ, Սրբոց Յակոբեանց վանքի պաշտօնաթերթ «Սիոն»ի Մայիս-Օգոստոս համարին մէջ լոյս ընծայած զեկոյցով՝ բացուած կը յայտարարէ մեծատաղանդ գրագէտ ու քննադատ Ց. Օշականի քառասնամեայ վաստակին յոբելենական տարին*։

● *4 Նոյեմբերէն մինչեւ 15 Նոյեմբեր, օրական մէկուկէս ժամ աշխատելով՝ կը գրէ «Վկայութիւն մը» գործը*։

1946

ԺԲ. դարու հայ մատենագրութեան վերաբերող շուրջ 500 էջնոց ձեռագիր մը կը ղրկէ Հայաստան։ «Կաթողիկոսական պատուիրակներէն մէկուն հրաւէրով ԺԲ-րդ դարու գրականութեան վրայ նոթերու շարք մը ղրկեցի Աւետիք Իսահակեանին, որպէսզի յանձնէր «Էջմիածին»ի խմբագրութեան»։

Այս ձեռագիրին ճակատագիրը անյայտ կը մնայ։

● *Լոյս կը տեսնէ տասներկուերորդ հատորը՝* «Քաղիանոֆ», *հրատարակութիւն՝ յոբելինական յանձնաժողովոյ, Երուսաղէմ, 144 էջ։*

● «Նայիրի» *ամսագրի Փետրուարի թիւին մէջ, Ա. Ծատուկեան, մամուլի տակ եղող «Վկայութիւն մը» դրծին էջ 72ի ծանօթագրութեան միացնելով 28ի ծանօթագրութիւնը, իբրեւ մէկ ամբողջութիւն զայն ընթերցողին կը ներկայացնէ պարագայական խորագիրի մը տակ՝ «Օշական կը դատէ հայրենի բերդը՝ քառասնամեայ վաստակին ուժով»։ Տուեալ հատուածներուն մէջ Հայաստանի գրականութեան մասին յայտնուած կարծիքներէն ընդվզած, այն օրերուն կազմուած Ցառաջդիմական ճակատի թերթերը Օշականի դէմ կը շրջթայլերծեն անմախրանքաց խաչակրութիւն մը, թիրախ դարձնելով անոր անձը, հայրենասիրութիւնը, ուսուցչական պաշտօնը, գրականութեան արժէքը եւ, յատկապէս՝ յոբելեանը։*

Հետեւեալ քաղուածքները պզտիկ գաղափար մը կու տան դրոհին բնոյթին մասին։—

«ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ», 14 *Մարտ* 1946· «Ձենք գիտեր, թէ Ս. Ցակոբայ վանքին մէջ, ինչ բանէ մղուած կը պատրաստուին տօնել յոբելեանը այս մարդու որ երդուեալ թշնամին է հայրենիքի ժողովուրդին եւ անոր մշակոյթին»։

«ԶԱՐԹՕՆՔ», 17 *Մարտ* 1946· «Հայաստանի գրականութիւնը Օշականին տեղ չէ տուած։ Ու հայ բերթողները թերեւս լուր իսկ չունին Օշականի գոյութենէն, բան մը արտադրած չըլլալուն համար»։

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ», 7 *Ապրիլ* 1946· «Օշական հակահայաստանեան տարր մըն է»։

«ԱՐԱՐԱՏ», 11 *Ապրիլ* 1946· «Օշականին գրականութիւնը Օգոստոսին հրամցուած գաղջ ցուրի համն ունի»։

«ԱՐԵՒ», 13 *Ապրիլ* 1946· «Օշական հայ ժողովուրդի ուխտեալ թշնամին է»։

●

...Բայց քու ներդդ ոչինչ է փոխուած։ Նոյն մարդն էիր, տակաւին երէկ։ Քեզ գիտէիր աւելի զգաստ, աւելի իրաւ, աւելի ուժով, քու թարմութեանդ մէջ ինչպէս յիսուն տարի առաջ, երբ մտար գործիդ։ Նոյնն էր կառոյցը։ Ու նոյնն են հիմնական տարրերը·

— այնտանք մը, լայն, համապարփակ,

— նուաճումի ձեռնարկ մը·

— հզօր տարփանք մը

եւ, օրինակի մը համար

— հայրենիքիդ սէրը։

Ու կ'ըսեն քեզի·

— Շուարեալ մըն ես, ցնորեալ մը, գաւառեան մը, եւ արժանի մահուան («Երբ շրջուած կը հասկցուինք», «Նայիրի» *ամսագիր, 1946, Ապրիլ-Մայիս*)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

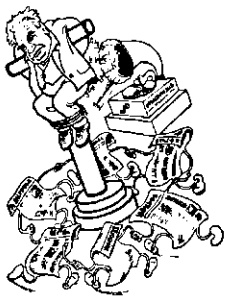

Ցառաջդիմական շուրջպար·

Ց. Օշական.— Մեսրոպ, թող սուցա, զի ոչ գիտեն զինչ զարծնեն...

Գործ՝ ՏԻՐԱՆ ԱՃԵՄԵԱՆԻ

«ԵՓՐԱՏ», 28 Ապրիլ 1946· «Օշական Հայաստանին եւ հայկական գրականութեան պայծառ եւ ազնուր դէմքին վրայ··· չեչոտ քիթն է ահա»:

«Նայիրի»ի լոյս ընծայած չորս էջէն դայթակղած եւ մամուլի տակ զանուող ամբողջին բնոյթը «կռահելով», ու մասատա՞նէ՝ յիշեալ ճակատին թերթերէն եսթը՝ «Միածոն», «Նոր ուղի», «Կայծ», «Առաւօտ», «Զարթօնք», «Ժողովուրդի ձայն» եւ «Արարատ», մթացեալ ստորագրութեամբ, 20 Մարտ 1946 թուակիր նամակ մը կը յղեն Ցորելինական Կեդրոնական Ցանձնախումբի նախագահ Երուսաղէմի պատրիարքին, առաջարկելով երկու միջոցառում, — դադրեցնել Օշականը ուսուցչական պաշտօնէն եւ արգիլել «Վկայութիւն մը» դրծին հրատարակութիւնը. «Ձերմադէս պիտի փափաքէինք որ Ձեր բարձր եւ աշխարհի ուշադրութեան առարկայ դարձնէք վերոյիշեալ կէտերը եւ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնէք զայն մեկուսացնելու իր պատասխանատու այդ պաշտօնէն:...: Այս պարագային, կը խորհինք թէ անմիջական ու անհրաժեշտ միակ միջամտութիւնը Ձեր կողմէ, պիտի ըլլար պարտադրել հեղինակը, որ դադրեցնէր վերոյիշեալ երկին հրատարակութիւնը» («Նայիրի» ամսագիր, Ապրիլ–Մայիս):

● Օշական կը մնայ ուսուցչական իր պաշտօնին վրայ:

● Լոյս կը տեսնէ տասներեքերորդ հատորը՝ «Վկայութիւն մը», Հալէպ, 124 էջ:

● Կը գրէ իր նշանաւոր յօդուածներէն մէկը՝ «Երբ շրջուած կը հասկցուինք» («Նայիրի» ամսագիր, Ապրիլ–Մայիս):

● Երզիծանկարիչ Տիրան կը յօրինէ փրցուած հաւարն ու Օշականի կեցուածքը մեկնաբանող չառաչուն երզիծանկար մը՝ «Օշականը խաչին վրայ»:

● Ստեղծուած գրոհին դէմ Օշականի անձը, գրականութիւնը եւ քառասնամեայ վաստակին յոբելեանը արժանաւորութեամբ ու կորովի թափով կը պաշտպանեն օրուան ամէնէն հանգամանաւոր դէմքերը, — Արշակ Զօպանեան, Շաւարշ Միսուքեան, Կարօ Սասունի, Շաւարշ Նարգունի, Նիկողոս Սարաֆեան, Անդրանիկ Ծառուկեան, Մ. Իշխան, Եդ. Պոյաճեան, Սմբատ Փանոսեան, Բենիամին Նուրիկեան եւ ուրիշներ:

● Երուսաղէմի Ցորելինական Կեդրոնական Ցանձնախումբը ձեռնպահ կը մնայ:

●

«Վկայութիւն մը» գրքէն զբաղկած էի Ամերիկա երեք բարեկամներու, որոնք կուսակցական բանաձեւի մը ճնշումին տակ՝ չուզեցին տեսնել գրքին իրաւ կերպարանքն ու խորհուրդը, եւ անոր փոքր կողմերը մեծցուցին՝ ստեղծելով գիրքը հիրքող, «լրբ-լոզ» անհեթեթութիւն մը։ Իմ, ցաւս ցաւն է մարդու մը, որ չի կրնար ըմբռնել, թէ ինչպէս հայերէն գիտցող, հասկցող մարդեր կրնան ընդունիլ հայերէն չգիտցող, չհասկցող մարդոց կողմէ բանաձեւուած տեսակէտները («Ցուսաբեր» ամսագիր, 1947, թիւ 12)։

«Վկայութիւն»ը գրկեր էի Նուրիկեանին, Սամին, Անդրիասեանին, խորունկ վստահութեամբ, որ գիրքը կ'ազատէին անարդ խեղճմիտէն, զոր լրագրողներու միութիւնը յանձնած էր անցնել։ Արդ, Նուրիկեան, իր սովորական անկեղծութեամբը, գիրքը գտաւ խակ· Սամը ծիծաղելի ըրաւ զիս՝ գովեստի փոխան գովեստ մը տեսնելով անոր մէջ։ Անդրանիկը, օրուն «Սպիտակ արդարութիւն»ը ինձի քաջալերիչ մը կը կարծէր՝ հիմնովին սեւցրած արդարութիւն մը յանդգնելու համար։ Բաւ, ամէնէն անգութ բառերը («Նոր գիրք», 1948, Գարուն)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

● Յորելեանը կը տօնուի Պաղտատ (Մարտ 11), Կիպրոս (Մարտ 24 եւ 27), Հալէպ (Մայիս 1), Պէյրութ (Մայիս 4), Նիւ Եորք եւ Փարիզ։

● Հալէպի մէջ յայտարարուած հանդիսութիւնէն մէկ օր առաջ, Ապրիլ 30ին, Յառաջդիմական ճակատի մարդերը, իրենց վարժարաններէն մէկուն մէջ՝ կը սարքեն Հակակրանքի երեկոյ մը, նուիրուած Օշականին («Նայիրի» ամսագիր, Ապրիլ–Մայիս)։

● Նիւ Եորքի «Նոր գիր» եռամսեայ հանդէսը ամբողջութեամբ Յ. Օշականին կը նուիրէ իր Աշուն–ձմեռ համարը, 132 էջ, ուր ստորագրութիւն ունին Բ. Նուրիկեան, Վահէ Հայկ, Յովհաննէս Աւագեան, Աւետում, Եղիշէ Վարդապետ, Սամուէլ Յ. Թումայեան, Արամ Հայկազ, Գեղամ Գաբրիկեան, Արամ Ազնաւուրեան եւ Թորգոմ վրդ. Մանուկեան։

● Ֆրանսահայ գրողներու միութեան անդամները Շաւարշ Միսաքեանը դուրս կ'ընեն վարչութենէն՝ Օշականի պատճառով. «Փարիզի մեծ–ազգաները զինքը գրողներու վարչութենէն դուրս ձըգեցին, որովհետեւ Օշականի յորելեանը կ'ուզէր։ Գլխարկը գրաւ եւ հաճոյքով դուրս ելաւ» (Յ. Օշական, «Շաւարշը», «Նայիրի», 1948, Փետրուար)։

Այս մթնոլորտին մէջ, նոյն իրադարձութիւններով անձնապէս շահագրգիռ անձնաւորութիւններու Օշական կը գրէ շարք մը նամակներ, որոնց երեւումը (հետագային) մեր ամսագրերուն եւ շաբաթաթերթերուն մէջ ամբողջովին կը բացայայտէ իր հոգեվիճակը։ Կը պարզուի նոյնիսկ, որ ճակատագրական մտածումներէ այցուած է ան։ «Զըլլար ճակատագիրը ձեռագիրներուս, արդէն ես ինծի վճռած կ'ըլլայի իմ տուրքը, առանց մայրմահամամին սպասելու» («Նոր գիր», 1948, Գարուն)։

1947

Լոյս կը տեսնէ տասներորդ հատորը՝ «Օրն օրերուն», Երուսաղէմ։

● Կը գրէ «Պատասխանը» խորագրուած թատերախաղը, որուն մեքենագիր մէկ օրինակը, Պրոմէթէոս ծածկանունով, ներկայացող ուսանողի մը հետ կը ղրկէ Հայաստան, Աւետիք Իսահակեանին։ «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին մէջ լոյս տեսած Ստ. Կուրտիկեանի մէկ յօդուածէն

...Իմ՝ երկարեմ։ Պահը լրացած էր ու սառոյցը կոտրած։ Ցղաքը իմ մէջ կը տեսնէին գիւղը, անոր եռեւէն՝ հայրենիքը, անոր ընդմէջէն՝ մեր պատմութիւնը, — բաներ, որոնց համար կարօտ չէին ճիգի։ Երկրորդ դասին, իրենց տեսածներուն կ'աւելնար հայ գրականութիւնը, անշուշտ արեւմտեանը, իր մեծ բանաստեղծներուն ընդմէջէն, ու այդ փակ, առնուազն անբնական, անորամագիր հոգիները կը բացուէին իրենց ժողովուրդին ամէնէն իրաւ ապրումներուն, ես չեմ լայ, Ալիմեանին նման, ամիրաներու առեանին։ Բայց վարժարանին մէջ հայ գրականութիւնը, հայերէն գրելը դարձան ազգ ամէնէն սիրելի ապրումները։ Տող մը կանոնաւոր գիր ընելու անընդունակ տղաքը կը պատմէին իրենց ապրումները, իրենց յատուկ զեղեցկութեամբ («Դէպի Իրապաշտներ», էջ 207)։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Ե. Օշական

•

Ն՛ըռեն, թէ անարդար եմ խորհրդային հայ գրողներու հանդէպ։ Ո՛չ միայն անարդար, այլեւ՝ կատաղած։ Վանդի իմ ամէնէն հզօր ապրումներուն, երբ մարդիկ կը հագցնեն ժան վերարկու դաւանանի, հակահայաստանեան մարդու, ուրիցի նոյնիսկ կասկածելի հայութեամբ լրագրողներ, ու երբ արդարութեան նախարար մը ասանց ասղ մը բան կարդացած ըլլալու վերկայութենէն, կ'ելլէ այդ յուցմունքներով կը պահանջէ, որ մաքրուի Օշականը, այլեւս ինծի կը մնայ ժառնալ ինքզինքս («Նոր գիր», 1948, Գարուն, էջ 14)։

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

կ'իմացուի, որ անիկա «մնում է անտիպ եւ այժմ գտնւում է «Սովետական գրականութիւն» ամսագրի խմբագրութեան տրամադրութեան տակ»։... «Ցակոբ Օշականը «Պրոմէթէոս» է ստորագրել իր անտիպ թատերախաղը, որ մեքենագրուած 200 էջ է եւ կրում է «Պատասխանը» խորագիրը։ Ամբողջ երկը նուիրուած է հայրենադարձութեան թեմային» (1975, թիւ 3)։

● 17 Մայիսին, Փարիզի «Ցառաջ» օրաթերթը կը սկսի լոյս ընծայել Օշականի մտերիմներէն Գէորգ Զագրբեանի պատրաստած մանրամասն կենսագրականը՝ «Ցակոբ Օշական», զոր կ'արտատպէ «Ցուսաբեր» ամսագիրը։

● «Ցուսաբեր» ամսագիրը իր Գ. տարուան վերջին թիւէն (12) սկսեալ լոյս կ'ընծայէ Օշականի հետ ունեցած Բ. Թաշեանի երկրորդ հանդիպումը՝ «Ձգնաւորը իր խուցին մէջ», որ կը շարունակուի մինչեւ Դ. տարուան չորրորդ թիւը, 20 էջ։

● Հայաստանի լիազօր պատուիրակը՝ արդարութեան մինիստր Գառնիկ Զազարեան կը յայտարարէ. «Որքան շուտ մաքրուին Օշականները, այնքան լաւ հայրենիքի համար» («Հայրենիք» ամսագիր, Ցուլիս)։

● Լոյս կը տեսնէ տասնըհինգերորդ հատորը՝ «Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին», Անթիլիաս, հրամանաւ Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Ա. կաթողիկոսի, 208 էջ։

1948

Վարդանանցի արձակուրդին, Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. կաթողիկոս Ցովսէփեանցի հրաւէրով՝ Երուսաղէմէն կ'անցնի Պէյրութ, ապա, Փետրուարի կէսերուն, Հալէպ։

● 15 Փետրուարին, Շաւարշ Միսաքեանին նուիրուած յարգանքի երեկոյին, խօսք կ'առնէ եւ կը ներկայացնէ «Շաւարշը»։

● Նոյն օրը, 15 Փետրուար, նամակով մը Համազասպին կը յայտնէ Ամերիկայի մէջ դասախօսական շրջապտոյտ մը ընելու իր բաղձանքը («Հայրենիք» ամսագիր, 1948 Մարտ)։

● Երկու օր ետք, Փետրուար 17ի գիշերը, ժամը 10ին, սրտի նոր կաթուած մը կը զգեռնէ զինք, իր համագիւղացիներէն Գրիգոր Երէցեանի յարկին տակ։ «Մարդկային պիտի չըլլար, — կ'ըսէ Գ. Զագրբեան, — չազդուիլ իր յոբելեանին առթով յարուցուած վերջին այն վայրահաչութիւններէն, որոնք պատճառ եղան իր վիրաւոր, ջախ-

ջախուած սրտի կանխահաս դադարին» («Հայրենիք» ամսագիր, 1950, Մարտ)։

● 20 Փետրուարին կը կատարուի թաղումը եւ աւելի քան քսան հազար հաշուող յուղարկաւորներու թափօր մը կը հետեւի դագաղին։ Եկեղեցւոյ մէջ դամբանականներ կը խօսին Հալէպի առաջնորդ Զարեհ եպիսկոպոս, Գարեգին Ա. կաթողիկոսի կողմէ՝ Յորէն եպիսկոպոս եւ Շահան Ռ. Պէրպէրեան, իսկ գերեզմանատան մէջ՝ Շաւարշ Միսաքեան եւ Անդրանիկ Շառուկեան։ Մարմինը կ'ամփոփուի Քարէն Եփփէի դամբարանին քով։

● Հարազատներուն կարգադրութեամբ, Օշականի փեսան՝ Տիրան Ոսկերիչեան, եւ աշակերտներէն՝ Պօղոս Սնապեան կը կազմեն Սրբոց Յակոբեանց վանքի իր սենեակին մէջ գտնուող ձեռագիրներուն ցանկը, ուր կ'արձանագրուին «Համապատկեր»ի լրիւ շարքը, ինը հատոր (2–10), «Կեանքին պէս» վէպին առաջին հատորը, անկէ անջատուած «Օսկի օրանը» եւ աւարտած, անաւարտ, տպուած ու անտիպ տասնեակ մը տետրակներ, թիւով 37 հատ։ Ցանկագրութեան աւարտէն ետք, ձեռագիրներուն ամբողջութիւնը սնտուկով մը կը յանձնուի տեղապահ Եղիշէ վարդապետ Տէրտէրեանին, որուն ձեռամբ անիկա ի պահ կը դրուի վանքի գանձատունը։

● Ապրիլին, Էդ. Թոփչեան նոր յարձակում մը կը գործէ արդէն երկու ամիս առաջ հող դրբուած Օշականի դէմ։ Մահուան առիթով ունեցած Վահէ–Վահեանի գրաւոր մէկ ելոյթին անդրադառնալով՝ Ա. Շառուկեան կը գրէ. «Կը կարծե՞ս, թէ քու առաձգական «պարկեշտութիւնդ» աւելի կ'արժէ, քան, օրինակ, Էդ. Թոփչեանի մը անճկելի տղիտութիւնը, որ դեռ շաբաթ մը առաջ Երեւանի ձայնասփիւռէն ոնգամ մըն ալ կը թաղէր Օշականը լեռնակուտակ իմաստակութիւններու դէզի մը տակ» («Նայիրի» ամսագիր 1948, Ապրիլ)։

● Փարիզի «Արեւմուտք» շաբաթաթերթի համաձայն, Երեւանի ձայնասփիւռը Օշականի մահուան առիթով կը հաղորդէ. «Գէյրոյի մէջ առջի շաբթու մեռաւ արտասահմանի հայութեան լաւագոյն մտաւորականներէն ուսուցիչ Յակոբ Օշականը, որուն անձը եւ գործերը լաւ կը ճանչնայ Երեւանի հայ մտաւորականներու տունը։ Օշական արտադրած է տասնեակ մը քննադատական, վի-

●

Ապրիլ 24ին նախորդող շաբթուն հայրս հիւանդ կ'ըլլաք, գիւղաբնակի պէս կորսուած, յուզուած։ Ախոռակը կը կըտրէր, չէր կրնար գրել, գէշ երազներ կը տեսնէր։ «Ընկերներս, բոլո՛ր ալ, շարան–շարան աչքիս առջեւը կու գան, — կ'ըսէր, — Վարուժան, Զօհրապ, Շահրիկեան, Զարդարեան, Արտաշէսը»։

Երուսաղէմ, տարի մը, երիտասարդները շատ խնդրեցին, որ խօսք առնէ Ապրիլ 24ի առիթով։ Դժուարաւ շնդունեց։ Նախ՝ սրտի սիրտը պատճառ ընելով եւ նաեւ ըսելով, թէ Ապրիլ 24ը կարելի չէր խօսքով հանգցնել։ Թորգոմ պատրիարք, միաբանութիւնը իր ամբողջ կազմով, Երուսաղէմի հայութիւնը սրահ լեցուցած էին։ Եղան գանազան խօսքեր, արտասանութիւններ։ Օշականի կարգը եկաւ։ Բեմ բարձրացաւ։ Սրահը լուռ, մագնիսացած, աչքերը յառած Օշականի ալեւոր գլխուն, ողջ մտա-

ցած միակ գլուխը հարիւրաւոր նահատակ իր ընկերներէն։

Օշական լուռ է, բեմին վրայ, Քանի մը վայրկեան կ'անցնի։ Օշական՝ դեռ լուռ։ Կը նայէր, բայց ո՞ւր...։ Նայուածքը ժողովուրդէն անդին, կը նայէր հեռուները, կ'անցնէին ընկերները աչքին առջեւէն։ Ու երկար, երկար լռութենէ ետք, Օշական ըսկըսաւ լալ։ Բոլորին աչքերը արցունքոտեցան, լռուեցաւ հեծկըլտուք։ Օշականի դէմքը՝ պատի պէս ճերմակ։ Շրթունքները կըլորցան, հոգիս ջուրի պէս բան մը լսուեցաւ ու նստաւ աթոռին վրայ։ Ետեւէս լսեցի. «Մարդը պիտի մեռնի, հասէք։ Մէկը բեմ բարձրացաւ, ձեռքը՝ բաժակ մը ջուր, մտաւ թեւը ու դանդաղ քայլերով իջեցուց զինքը վար ու ժողովուրդին դառնալով՝ ըսաւ. «Հանդէսը փակուած է. Օշական իր ըսելիքը ըսաւ» («Բազին», 1978, թիւ 12)։

ԱՆԱՀԻՏ
ՕՇԱԿԱՆ-ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

պական, ուսումնասիրական եւ գրական մեծ ու փոքր երկեր, որոնք յառաջիկային լոյս պիտի տեսնեն Երեւանի Հայ Գրողներու Միութեան կողմէ։ Ցաւոք Օշական մեծ եւ արագ գրող — արտադրող մըն էր։ Իր երկերը, ուսումնասիրուած եւ չափուած, առանձնայատուկ ոճով են։ Նաեւ որպէս հայ լեզուի ուսուցիչ՝ գերազանց կարողութիւն մը ունէր իր ուսուցման մեթոտին մէջ» («Արեւմուտք», 30 Մայիս)։

1949

Մարտ 16ին, Փարիզի Աշխարհագրութեան սրահին մէջ, Արշակ Չօպանեանի նախագահութեամբ տեղի կ'ունենայ յիշատակի երեկոյ մը։ Այս առիթով, «Նայիրի» ամսագիրը կը գրէ. «Սը-զահանդէսի յանձնախումբը, միանալով Օշականի յոբելինական յանձնախումբին, պիտի հրատարակէ Օշականի մէկ շատ կարեւոր եւ երկարաշունչ վէպը (ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԳԵՐԵԱՆ), որուն ձեռագիրը Օշական իր կենդանութեան ղրկած էր Փարիզ, յոբելինական յանձնախումբին» (Ցունուար–Փետրուար, էջ 120)։

«Սահակ Պարգեւեան» վէպը Փարիզի մէջ հրատարակուելու բախտին չարժանացաւ, իսկ ձեռագիրը ներկայիս կը գտնուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանը։

1950

«Ազգարար» շաբաթաթերթի 16 Սեպտեմբերի համարին մէջ, Օշականի աշակերտներէն Ա. Ուրֆալեանի առորդութեամբ երեւցաւ կարճ գրութիւն մը՝ «Օշականի անտիպ գործերը» խորագրով, որ խմբագրուած էր գրագէտին հարազատներուն հայթայթած նոթերուն վրայ։ Հոն եղած հաւաստումներուն համաձայն, «Սահակ Պարգեւեան» վէպը լոյս պիտի տեսնէ Փարիզ, «Համապատկեր» երկրորդ հատորը՝ «ըստ եղած յայտարարութեանց (Եղիվարդ), Երուսաղէմ, Լոնտոն տեղի ունեցած հանդանակութեամբ», «Համապատկեր»ի չորրորդ հատորը՝ Ամերիկա։

Ինքնոյ առարկայ գործերէն առաջինը լոյս չտեսաւ, իսկ լոյս տեսած «Համապատկեր»ի երկրորդ եւ չորրորդ հատորներուն մէջ ո՛չ Լոնտոնի մանակցութիւնը յիշուած է, ոչ ալ՝ Ամերիկայի։

1951–1952

28 Դեկտեմբեր 1951էն մինչեւ 21 Նոյեմբեր 1952, Գէյրութի «Ազդարար» շաբաթաթերթը լոյս կ'ընծայէ Օշականի հաւաքատեղերուն կողմէ տրամադրուած անոր անտիպ մէկ ուսումնասիրութիւնը՝ «Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ գրականութեանց»:

1952–1956

Օշականի մահէն չորս տարի ետք, Եղիշէ արքեպիսկոպոս Տէրտէրեանի տեղապահութեան եւ Զաւէն վարդապետ Զինչինեանի տպարանի տեսչութեան ատրիներուն, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց տպարանէն լոյս կը տեսնէն «Համապատկեր»ի չարքին չորս հատորները, ժամանակագրական կարգով՝

1952, հինգերորդ հատոր՝ «Իրապաշտները» — Արփիար Արփիարեան — Լեւոն Բաշալեան — Գրիգոր Զօհրապ — Հրանդ — Տիգրան Կամսարական — Աբշակ Զօպանեան — Զապէլ Ասատուր եւ ուրիշներ, 486 էջ:

1953, երկրորդ հատոր՝ «Ռոմանթիքներ» — Հ. Ղեւոնդ Ալիշան — Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան — Պետրոս Դուրեան, 446 էջ:

1954, երրորդ հատոր՝ «Կրտսեր ռոմանթիքներ» — Թոմաս Թէրզեան — Յովհաննէս Սէթեան — Մկրտիչ Աճեմեան — Ռէթէոս Պէրպէրեան, 183 էջ:

1956, չորրորդ հատոր՝ «Դէպի իրապաշտներ» — Պարոնեան — Խրիմեան — Սրուանձտեանց — Նար-Պէյ — Եղիա — Զերազ — Մամուրեան — Մերենց — Տիւսաբ, 523 էջ:

Երրորդ հատորը հրատարակուեցաւ Օշականի յոբիլեանին առիթով Կիպրոսի մէջ գոյացած դրամարով, իսկ չորրորդը՝ Յարութիւն, Վահէ եւ Շաքէ Սէմէրճեաններուն ծախքով, Գուէնոս-Այրէս:

Լոյս տեսած այս չորսով՝ հատորներուն թիւը կը բարձրանայ 19ի:

1953

«Ակօս» ամսագրի յաջորդական ութ թիւերուն մէջ (4–12) կ'երեւի «Կեանքին պէս» անտիպ վէպն անջատուած հեքիաթ մը՝ «Օսկի օրանը», 104 էջ:

•

Թուրքերուն վրայ խօսելու արտօնուած ցեղը հայն է միայն, որ չատ մը հասարակաց կողմեր ունի անոնց հետ, կողմեր՝ որոնք արիւնէն գալուն չափ կու գան հողէն, հոգէն, ջուրէն, երկինքէն։ Այդ է պատճառը, որ եւրոպացիներուն, ամերիկացիներուն առուած թուրքը ապապրուած ապրանք է։ Մենք՝ հայերս միայն կը ճանչնանք թուրքը, արեան ճանաչումով մը («Մաքիկ Մելիքխանեան», «Բագին», 1974)։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

•

Թող կարուէին ո՛չ թէ գլուխները, այլ ձեռքերը քանի մը հազար թուրքերու, եւ մարդկութիւնը 1939ին եւրոպի չունենար ոգրալու տիրքան ահաւոր ողբերգութիւններ Եւրոպայի ամէնէն մշակուած ազգերուն ներսը («Համապատկեր», Ինն-երորդ հատոր, էջ 285)։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

1958

Լոյս կը տեսնէ քսաներորդ հատորը՝ «Խոնարհները», հրատարակութիւն՝ Օշականի աշակերտներուն, Պէյրութ, ամբողջական շարք, 16 պատմուածք, 346 էջ։

● *Ապրիլ 18էն 20, արտասահմանի մեր թերթերէն «Ազդակ», «Ցուսաբեր», «Հայրենիք», «Դոյտարտ», «Արմենիա» եւ ուրիշներ բացառիկ թիւերով կ'անդրադառնան Օշականի անձին եւ գրականութեան։*

1965

Աշնանամուտին, հաւանաբար նամակով մը, Վահէ Օշական կը տեղեկացնէ Բ. Թաշեանին, թէ «Մանոթ բժիշկ Համբարձում Գէլիկեան, Շիքագոյէն, պատրաստակամութիւն յայտնած է իր ծախքով հրատարակելու եւ վերհրատարակելու Օշականի ո՛չ միայն «Համապատկեր»ը (տասը հատոր), այլեւ՝ ԲՈՒԼՈՒՐ գործերը, տպուած թէ անտիպ»։ Ստացած լուրէն ոգեւորուած՝ Բ. Թաշեան «Ցուսաբեր»ի մէջ կը ստորագրէ ոգեշունչ յօդուած մը՝ «Օշականի մեկենասը», զոր իր 22 Հոկտեմբերի համարին մէջ կ'արտատպէ Պէյրութի «Սիֆիտոֆ» շաբաթաթերթը, անոր կցելով նոյնքան ոգեշունչ խմբագրական նոթ մը։ Քանի մը օր անց, խանդավառ ուրիշ յօդուածագիր մը՝ Լեւոն Երկանեան, «Ցուսաբեր»ի առաջին էջին կը ստորագրէ երկու սիւնակնոց յօդուած մը, յայտնելով, ի միջի այլոց, որ «Վաստակաւոր գրագէտին հոգին կը ցնծայ։ Բերկրանքի մէջ ենք ամէնքս։ Հայկական աշխարհը պիտի յաղթայ։ Կաթողիկէ՛ մը կը նուիրէ մեկենասը հայութեան» (27 Հոկտեմբեր)։

«Օշականի մեկենասը» այնուհետեւ ապրեցաւ 17 տարի, բայց իր մեկենասութեամբ ոչ իսկ տող մը բան տպուեցաւ Յ. Օշականէն։

1966

Կը վերհրատարակուի «Հայ գրականութիւն» դասագիրքը, Երուսաղէմ։

1967

Հայաստանի գրողներու հինգերորդ համագումարին Ստ. Կուրտիկեան կը յայտարարէ. «Հայպետհրատը մինչեւ այժմ ոչ մի տող չի արգելել Յակոբ Օշականից» («Սովետական գրականութիւն», թիւ 4)։

●

Քեզի համար, մեռնի՞լը։ — ամէնէն բոլորովին տարբեր բան մը։ Անիկա անփոփ ցաւն էր էն ժպիտը։ Քու յիմար դիրքերդ, որոնք արդէն բան են քեզի դժոխք մը ճարտարապետելու, այնքան անոնք քեզի արժեցին սեւ ու ծանրը, սա կարճ աշխարհին բոլոր բարիքները քեզի չխօսող սուտ ու փուտ խաղերու վերածող։ Պակսիլն էր գլխէն գուկրներուդ, որոնց մատաղութիւնը, երիտասարդութիւնը կը վերակազմես քու կուրտ, կորնանած մարմինդ փլատակներէն, ամէն օր, ու կ'ապրիս այդ հեքիաթը բիրտ, յաժառ, յիմար ուժգնութեամբ, դողդոջագին ու յուսահատ, ամանէն գուբս թափող կեանքի ամէն մէկ կայլակին համար անհաւասարի առատպանք մը պարտադրելով անուշտ ոչ է հաշիւ. սա աշխարհին ու անկէ գալիք էիդճ կամ փարթամ բարիքներու, այլ է հաշիւ գիրքերուդ, դուն՝ որ տարիներդ լիարուռն բաշխեցիր ուրիշներուն խելքդ, միտքդ, ջիղերը կրթելու ու քու հանդիսաւոր ժամերդ, քունդ, կարելի խաղաղութիւն գոհեցիր քու թղթեղէն կայսրութեանդ ամբարժուին («Երբ հիներդ կը կարդամէ», «Ցուսաբեր» ամսագիր, Ա. տարի, 1944, թիւ 9)։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

1968

Լոյս կը տեսնէ քսանըմէկերորդ հատորը՝ «Համապատկեր», «Արուեստագէտ սերունդ» — *Եղիշէ Դուրեան — Դանիէլ Վարուժան — Զապէլ Եսայեան. Հրատարակութիւն՝* «Համազգայինի» «Վահէ Սէթեան» *տպարան, Պէյրութ, 358 էջ։*

● *Վահէ Օշական անձամբ մամուլը տեղեակ կը պահէ այն մասին, որ Յ. Օշականի* «Արեւմտահայ գրականութիւնն ու Վահան Թէքէեան» *գործը վերցուած է* «Դուրեան» *մատենադարանէն եւ հասցէն անյայտ կը մնայ։ Առ այդ, մեքենագրուած մէկ օրինակէն մնացած 15 էջէն հատուածներ լոյս կը տեսնեն թերթերուն մէջ եւ կոչեր կ՚ըլլան, բայց ապարդիւն կը մնան բոլոր հետապնդումները։*

1973

«Դէորդ Մելիտինեցի» գրական մրցանակի դատակազմը, իր 2 Յուլիս 1973ի նիստին մէջ առնուած որոշումով, ընթերցող հասարակութեան կը ներկայացնէ Օշականի քառերկրորդ հատորը՝ «Երկեր», *որ կը մէկտեղէ գրագէտին վիպական վաստակին երեք միաւորները՝*

«Մակ–պտուկը», «Հանի Մուրատ» *եւ* «Հանի Ապտուլլահ», 534 *էջ։*

1974–1975

«Բագին» *ամսագրի 1974 տարեշրջանի վերջին 5 եւ 1975 տարեշրջանի առաջին 6 համարներուն մէջ լոյս կը տեսնէ* «Մնացորդաց» *հեղեղային վէպին անջատուած* «Մաթիկ Մելիքխանեան» *վէպը, 146 էջ։*

1975

Առաջին անգամ ըլլալով, «Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրը լայն տեղ կը տրամադրէ Օշականին, Սա. Կուրտիկեանի 13 էջնոց յօդուածին հետ ընթերցողին ներկայացնելով* «Պաղտոս» *պատմուածքը,* «Ակնտամ» *արձակ կտորը եւ Օշականի աշխատելու եղանակին մասին ինքնահաստատում մը։*

●

Օ՛րը, որ բերէր խաղաղութիւն սա մեր ապրած աշխարհին վերայ։ Ջդատայ օրը։ Ու պարտաւոր եմ մեկնիլ այս աշխարհէն, կարօտը սրտիս լաւ մը բաներու, ամէնէն աւելի՝ խաղաղ այդ օրուան, ուր իմ ժողովուրդը իր հողին վրայ ինքզինքը օտար չկարծէր, իր հացին համար վախը չունենար, իր զաւակներուն արիւնն խնդար, առանց սարսափի... («Մա՛յր սուրբ», «Սիոն» 1939 *Յուլիս, էջ 259)։*

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

●

...Չեմ նշած Սփիւռքին ուրիշ հանդամանքներուն մէջ։ Իմ տեսածներուն այս ահաւոր ճընշումը, երբ իմ մտքին կը բացուի իմ գեղին անուշիկ գերեզմանը, իմ ծննդավայր քաղաքին դարձեալ հոն, կանչէ, լոյսի մէջ խեղդուած գերեզմանատունը, հարս կուշանին...

Կը հասկցուի՞մ, արդեօք, սա սուգիս մէջ։

Սփիւռքի գրողին՝

— Գերեզման մը,

Երա՞ղ՝

— Արարատի շուքին։

Նոյնիսկ առանց քարի։ Ու առանց նշանի, գիրի։

Բայց տաք հո՞ղը վրա՝ իմ պապերուն արեան հանքերուն (*«Վկայութիւն մը»։ էջ 89)։*

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Յ. Օշական
մահէն երեք օր առաջ, Հալէպ

●

Մեծ ուսուցիչ, — որովհետեւ, պարզապէս, «իրա՛ւ», կ'ուզեմ իր սիրելի բառը, ի՛ր բառը՝ իրեն ուսուցչութեան համար ըսել։ Ան իրաւ ուսուցիչ մը եղաւ։ Երբ դասարանին մէջ էր, — «իրա՛ւը» ինչ է — սհաւասիկ որ իր հոգիէն լուսեղէն ու սիրեղէն ճառագայթ մը կը մեկնէր, ճառագայթ մը՝ որ այդ հէրը կը ծաղկեցնէին, որպէսզի հոգին դուրս գար անկէ։ Երբ հայ տղոց դէմ էր, իր հոգիէն կը մեկնէր զօյացաւոր լուսեղէն ճառագայթ մը, որ կը հասնէր ալակերտեցու հոգիին։ Այդ հոգիները կը բացուէին, որպէսզի առնէին այդ ճառագայթները։ Իր ուսուցչութիւնը մեր գրականութեան ոսկեայ գրոզներ, ծաղկեցուց նոր տաղանդներ։ Իր ուսուցչութիւնը յառաջ բերաւ նոր արժէքի մը վարպետութիւնը մեր մէջ։ Եղաւ մեծ, որովհետեւ իրա՛ւ էր։ Որովհետեւ այդ ճառագայթը իրա՛ւ, զօյացաւոր ճառագայթ մըն էր։

«Իրաւ»...։ Այսպէս կրկնելով մեկնեցաւ ան մեզմէ։ Իր արուեստը մնայուն է, արժէքաւոր։ Իրաւ գործ, որովհետեւ իրմէ կ'իջնէր իր ընդգրկած առարկայքին, իր ժողովուրդին, հայութեան իրականութեան մէջ, եւ կ'ընդգրկէր այդ իրականութիւն։

1979–1982

Գարեգին Բ. կաթողիկոսի թելադրանքով եւ տնօրինութեամբ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը լոյս կ'ընծայէ «Համապատկեր»ի վերջին չորս հատորները, ուր մենագրուած են քսան դէմքեր, վերջինը, ինքնամենագրութիւն, «Օշական՝ Օշականի մասին»։

1979, *եօթներորդ հատոր՝* «Արուեստագէտ սերունդ» — *Թորգոմ պատրիարք Գուչակեան — Յովհաննէս Յարութիւնեան — Թլկատինցի — Երուանդ Սրմաքէշխանլեան — Երուխան — Ռուբէն Զարդարեան — Մուրէն Գարթեւեան — Գեղամ Բարսեղեան*, 438 *էջ։*

1980, *ութերորդ հատոր՝* «Արուեստագէտ սերունդ» — *Տիրան Զրաքեան — Ինտրա — Առամ Եարճանեան — Սիամանթօ — Լեւոն Սեղբոսեան-Շանթ — Երուանդ Օտեան — Երօտ — Տիգրան Զէօկիւրեան*, 406 *էջ։*

1980, *իններորդ հատոր՝* «Արուեստագէտ սերունդ» — *Ռուբէն Զիլինկիրեան — Ռ. Մեւակ — Ռուբէն Ղրբեան — Արտաշէս Յարութիւնեան — Վահան Մալէզեան — Արամ Անտոնեան — Միքայէլ Կիւրճեան — Միհաք Մնծարեանց — Վահան Թէքէեան* («Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը») 534 *էջ։*

● *Այն օրերուն, երբ ապագրութեան կը պատրաստուէր Վահան Թէքէեանին տեղ յատկացուած «Համապատկեր»ի իններորդ հատորը, Գարեգին Բ. կաթողիկոս անյայտացաւ ձեռագիրին կապակցութեամբ նոր հետապնդումներ կը կատարէ, բայց զուր կ'անցնին իր բոլոր ճիգերը. «Յ. Օշականի զաւակներուն եւ իր գրական ժառանգին ժառիկ եղող անձերուն հետ միասին ամիսներով փնտռեցինք «կորսուած» ձեռագիրը Վահան Թէքէեանին ձօնուած բաժնին։ Ապարդիւն անցան մեր ջանքերը» («Համապատկեր», իններորդ հատոր, Յառաջաբան)։*

1982, *տասներորդ հատոր՝* «Արուեստագէտ սերունդ» — *Յակոբ Օշական*, 647 *էջ։*

Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանէն լոյս տեսած եօթներորդ, ութերորդ եւ տասներորդ հատորները կը հրատարակուին եգիպտահայ ազգային բարերար Աւետիս Ն. Զազրճեանի իշխանական նուիրատուութեամբ, իսկ իններորդ հատորը՝ ամերիկահայ մտաւորական Եղուարդ Սահակեանի մեկենասութեամբ։

Վերի չորսով՝ հատորներուն թիւը կը բարձրանայ 26ի։

1979

Երեւանի «Սովետական գրող» հրատարակչութիւնը, Ստ. Կուրտիկեանի խմբագրութեամբ լոյս կ'ընծայէ Օշականէն հատընտիր հատոր մը՝ «Երկեր», 488 էջ, *տպաքանակ՝* 20 *հազար։*

1980–1981

Հայաստանի երիտասարդ քննադատները բացառիկ ոգեւորութեամբ մը կ'ողջունեն Օշականի միհատորեակը, Կարլէն Դանիէլեան («Սովետական գրականութիւն», 1980, *թիւ* 10), *Մելիքսէթ Մելքոնեան* («Հայրենիքի ձայն», 1980, *թիւ* 42), *Ստեփան Թոփչեան* («Գրական թերթ»,1981, *թիւ* 27)։

1982–1983

«Բագին» *ամսագրի* 1982 *տարեշրջանի* 9 *եւ* 1983 *տարեշրջանի* 10 *թիւերուն մէջ լոյս կը տեսնեն* «Սահակ Պարգեւեան» *անտիպ ու ծաւալուն վէպին առաջին հինգ գլուխները, ամսագրին ծաւալով՝* 264 *էջերու լայնքի մը վրայ։ Զեռագրին վերջին մասը՝* 261 *էջ, ընթերցողին պիտի ներկայացուի յաջորդ տարեշրջանին, Մարտի համարէն սկսեալ։*

1983

● *Երեւանի «Արմէնփրէս»ի մէկ հաղորդագրութիւնը կը յայտնէ, որ Եղիշէ Զարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը վերջերս ստացած է Վահան Թէքէեանի արխիւը, ուր կը գտնուի օրինակ մը* «Արեւմտահայ գրականութիւնն ու Վահան Թէքէեան» *անուն Օշականի «կորսուած» ձեռագիրէն. «Ցատուկ արժէք ունի Թէքէեանի գրականութիւնը վերլուծող Յակոբ Օշականի ուսումնասիրութիւնը»* («Ազդակ», 11 *Օգոստոս*)։

● *Գ. Մնացականեանի ջանքերով մէկտեղուեցան մեր պարբերական մամուլին մէջ ցրուած Օշականի բոլոր գրութիւնները, մինչեւ ծաւալով էսսէ աւելի հատորներ, որոնց մէկ մասը, գաղութներու գրասէր մեր խմբականներուն, անհատ գրասէրներուն եւ ուսուցիչներուն զոհաբերութիւններով՝ լոյս պիտի տեսնէ յառաջիկայ տարուոյն ընթացքին,* «100ամեայի հրատարակութիւն» *ընդհանուր խորագրին տակ։*

Գ. Ս.

նը։ Կ'ընէր, որ յայտնուի՝ այդ իրականութիւնը, սեղմուի, գերեզմանի եւ ձեւուի իր էներուն մէջ։ Այն էներուն մէջ, որոնք իր անունով պիտի մնան մեզի։

«Իրաւ»... — *Ահաւասիկ ինչ որ իրրեւ անբացատրելի խակութիւն մը զգացուցեալ է իր կողմէ, որպէս մնայուն արժէք մը։ Կը հաւատար այս ժողովուրդի բաստեղծագործութեան։ Իրաւունք տուաւ իրեն՝ մեր գրողներէն պահանջելու մաքի իրաւատութիւնը։ Այս էր հշմարտալիքը* (critérium) *գրականութեան մէջ, իրեն համար։*

Անխորդաթ հնչումը կը փնտռէր, հշմարիտ ոսկիին հնչումը։ Անանկ կու տար եւ կ'արձակէր իր վճիռը։ Իրաւին կը սպասէր։ Իր հարուածները պահանջներն էին այդ հիրաւութեան։

Այդ իրաւութիւնը կը պահանջէր, որովհետեւ կը հաւատար, թէ հայ մտքը կարող է իրաւ արժէքներ տալ։ Իր անհանդուրժողութիւնը, իր խստութիւնը ըմբռնելի է, երբէ՞ն այդ հիրաւոր պահանջներու շարժումները խաչակրութեանց պատճառ պիտի դառնայ։ Ան կը պահանջէր այդ իրաւը, հակառակ բոլոր կարգի հալածանքներուն։

Պիտի մնայ մեզի իրաւութեան իր քարոզչութիւնը։ Ան պիտի շարունակէ հնչել իր գործին ընդմէջէն, — պահանջելով իրաւ քերթողութիւնը, իրաւ ապրումը, իրաւ պատմումը, իրաւ Ցուիրուն հայութեան համար, որովհետեւ հայութիւնը կարո՛ղ է այդ իրաւին («Ազդարար», 28 *Փետրուար* 1948, *թիւ* 278)։

Շ. Ռ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

●

Երբ լսեցի Օշականի մահը, չխաչակնքեցի թերեւս, բայց ըսի. «Խորտակուեցաւ մեր գրականութեան մեթրական գրութեան ոսկի չափանիշը» («Անդաստան», 1953, *թիւ* 3, *էջ* 38)։

ԱՀԱՐՈՆ

Տպագիր առաջին գործէն («Առաջին արցունքը») առաջ, Ծշմարիտէն մեզի հասած գրաւոր էջերուն առաջին անգամ ընթերցողը ծանօթացաւ 1950ին, իր մասին «Հայրենիք» ամսագրին մէջ լոյս ընծայած Գէորգ Զաւարեանի տառնրիին էջնոց յօդուածին երկայնքին։ Արձակ եւ ոտանաւոր հոգեբանական կտորներ են անոնք, որոնցմէ առաջինը՝ 16 տարեկանին Արմաշէն գրուած հետեւեալ նամակը, որ մտածման հրամայականներով, ապրումով թէ արտայայտչական հաստատութեամբ՝ պարզապէս աշխատութիւն կը պատճառէ։

Ընթերցողին գաղափար մը տալու համար առաջին այդ բնութագրումներուն մասին՝ նամակին հետ կը ներկայացնենք նաեւ 18 տարեկանին գրուած ոտանաւոր մը եւ առաջին պատմուածքէն ամբիոպէս հոգեբանին յանձնուած մէկ օրագիրը։

20 Հոկտեմբեր 1899

Կարօտցած եմ քեզի այնչափ, որչափ կարօտ կը զգամ մեր լեռներուն, ծովերուն ու ծաւերուն։ Գիտես, որ իմ սիրած բաներուն մէջ քու անունը զետեղելը պատիւ մըն է քեզի։

Մարդերը չեմ սիրեր։ Կեանքի այս շրջանին մէջ, ուր օրերս խունկերու մէջ պարուրուած՝ երազի մը պէս կը սահին կ'երթան, սրտիս գոյութիւնը մոռցած եմ ա՛լ։ այնքան նիշդ է, թէ զգալու անկարողութիւնը պարագայական է բոլորովին, մա՛նաւանդ սիրտին մատաղ պահուն։

Ու ես մեռած մարդու մը պէս կը գտնեմ ինքզինքս։ «Կեանքը ճանչնալու համար ազդակներ հարկաւոր են», ըսուած է, եւ անոնց բացակայութիւնը երբ անտարբեր կը ձգէ զինք, ա՛լ մի վախնար։ մեռած հոգիդ ողջ մարմնիդ մէջ դեր չունի։ ուզուած, փափաքուած մարդը կ'ելլաս։

Չեմ ուզեր այսքան տարտամ ելլալ՝ վասնզի աղէկ գիտեմ, որ այս բառերուն տակ թաքնուող գաղափարս արտայայտելու չափ միտքս ուժով չեմ զգար։ ու փախուստի այս եղանակը ընտրելուս համար ներողութիւն կը խնդրեմ։

Մտքիս համար այսքանը բաւ կը համարեմ ու սրտիս դառնալ կ'ուզեմ, որ մտքէս աւելի ուժով մահուան մը տրտմութիւնները ունի։ է՞, աւս խորունկ պահերուն՝ լռութեան այս միստիք իշխումին մէջ յիշատակդ անգամ քեզ կու զայ պուտ մը արիւն դողացնելու, կրակելու երակներուդ մէջ։

Ու կը գրեմ, սակայն, մտածելով, որ տեսնուած տառապանքը ստիպեան մը կը թեթեւնայ, երբոր ցաւով շրջանակուած ելլան անոնք։

Ցաւերուս հանդիսատես մը ելլալդ չեմ խնդրեր քեզմէ։ Ատոր համար բարձր կարողութիւն մը հարկաւոր է, վասնզի արգահատանքէն կը գանիմ իրեւ հոգիի ամենավատ թուլութենէ մը, ու դուն չարչարանքներուն առջեւ արցունքէ զատ ուրիշ բան մը չես կրնար ունենալ։

Հպարտ ու միեակ եմ ցաւերուս մէջ, երջանիկ եմ։ Մարդ ըսուած բանին պէս աշխարհիս վրայ տարտամ ու տարականոն ոչինչ կայ։

Հոգիիս այս հոգեբծումը թերեւս քեզի այլանդակ երեւայ, բայց ինծի համար սիրելի ու անուշ ժամանց մըն է, այսինքն՝ մանրակրկիտ կերպով զննուած։ Ներսէս, քեզի բան մը տեսցնելուս մէջ հանոյքներ ունիմ — ողորմութիւն մուրացող ու ինքն իր կարգին ողորմութիւն տուող խեղճերուն հանոյքը։

Երկրորդ նամակով մը կը խոստանամ քեզի աւելի անուշ ու սիրելի ելլալ, վասնզի, աղուոր բարեկամս, քեզի պէսի մը դէմ յոռետես այս փիլիսոփայութիւնը անտեղի կը գտնեմ։

Ց. ՑՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՀՈՂՄԱՂԱՑԸ

Թեւերը կախ, դէմն հովերուն,
Լանջին ալ տուած անոնց բախման,
Կը պատուտուի սիրտս՝ նման
Հողմաղացի մը սարսռուն:

Երկայն հովեր, հովեր փափուկ՝
Նայուածքներէն մեկնած աղուոր,
Կը լեցնեն գրկերն անոր
Դողով մ'անուշ ու խուսափուկ:

Ու կը դառնայ յամր ու ծփուն՝
Փայփայանքէն անոնց գինով,
Օրօրելով զանոնք մեղմով
Շղարշին մէջն իր թեւերուն:

Լուսնակն անուշ, երբեմն արեւ,
Ցանախ արցունքն ալ ամպերուն,
Ձիւներն ցինց, փուրն ազազուն՝
Շուր մ'իրենցմէ թռած են հոն:

Ան կը դառնա՛յ կամաց-կամաց,
Խորասուզուած մէջն ան անուրջին,
Անհոգ թէ օր մ'հով մը չնչին
Պիտի փետէ թեւերն իր կախ:

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

1901 *Մարմարիոնք*

ՕՐԱԳԻՐ

Կիրակի, 1903 Սեպտեմբեր 21,
Մարմարիոնք

Աղուոր արեւ մը կէս դալուկ, անուշ ու տաքուկ, որ շատ յարմար կու գայ դըլխուդ մչուշոտ հանգամանքին։ Ահա արտաքին աշխարհին պատկերը։ Ու անոր ցոլացումը հոգիիս մէջ այնքա՞ն դերազանցապէս անուշ է, որ բոլոր զգայութիւններս թոյլ եղկութեան մը մէջ ճըմլըւած կը զգամ։

Սէրը կայ հիմա սրտիս մէջ. այնքա՞ն դարերէ ի վեր մոռցուած ու յանկարծ կեանք առած աստուծոյ մը կը նմանի ան։ Սիրային արկածները իրարմէ զատող թուականները դարերու պէս կու գան սըրտիս, եւ իրարու յաջորդող այդ որտի շրջանները հանդրուաններ են, ուրկէ մեկնիլդ չես գիտնար ու որուն յիշատակը պահելու համար հազիւ սիրտդ կրնայ բաւական ուժ գտնել։

Չեմ յուսար, որ պիտի կրնամ գրչիս տալ՝ ինչ որ սրտիս մէջ կը զգամ, — հոգիին այն ալեկոծումը հանդարտ եղած պարագայիդ, անկայուն ըլլալու, երերալու այն բանաւոր պէտքը, որ թերեւս աշխարհներ կը պտըտցնէ հարուստ սիրահարները։ Աւո՛ւկ է արդեօք մարդուն պատմութեան մէջ այնքա՞ն դեր ունեցող այդ զգացումը. ես չեմ գիտեր։

Սէրը կը զգամ հիմա ոչ այնքան հզօր ու ուժով, որչափ կը կարծէի, ու ոչ ալ այնքան թեթեւ ու տարտամ, ինչպէս սորված եմ աշխարհէն։ Ներկայ սէրս տարօրինակ, օտար կու գայ ինծի, ու ատիկա հասկնալու անկարողութիւնս կը կատղեցընէ զիս։

Ու կը սիրեմ, սակայն, մեղմով, չուզելով, բայց չհրաժարելով այն թոյլ տարտամութենէն, որ յատկանիշն է սէրին։

Սէրը դոհացուած հպարտութիւնն է առնական զգացմանց տեսակէտէն։

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

(ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Աչքի թեթեւ քայլերով կ'ուղղուիմ դէպի այն դասարանը, ուր նստած է Օշական, գրասեղանի մը ետին։ Խոշորակազմ, հաստամարմին, կլոր դէմքով մէկը, բաց օձիքով եւ անփոյթ արտաքինով։ Մազերը գլխուն վրայ ցցուած ը լան կարծես սանտրի պակասէն։ Խոշոր աչքերուն մէջ արեան բիծեր։

— Մտեցէք, մտեցէք, արեղայ, — կ'ըսէր Օշական վարանքա տեսնելով։

Սեղանին վրայ գիրք մը կայ, որուն էջերը կը ոկսի դարձնել խառն ի խուռն եւ ի վերջոյ դայն կ'երկարէ ինծի կարդալու։ Այլ մը կը նետեմ բացուած էջի խորագրին վրայ. Ռուբէն Զարդարեանի «Զարնուած որսորդը»։ Ծանօթ չեմ այս կտորին. եւ «Մեղրագիտ»ի մէջ կարդացած եմ նոյն հեղինակին «Պուտ մը ցուրբ»։ Ի՞նչ փոյթ... քանի դործս ուղղագրութեան հետ չէ, ընթերցումէն վախ չունիմ։ Քանի մը բաներ ալ գիտեմ Ռ. Զարդարեանի մասին — դաւառի դրագէտ, «Ցայգալոյս»ի հեղինակ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն։ Զի՞ բաւեր այսքանը։

Աչխուժով եւ յստակ առոգանութեամբ կ'աւարտեմ կտորին ընթերցումը եւ կը սպասեմ, որ Օշական բառեր հարցնէ կամ հեղինակի մասին տեղեկութիւններ պահանջէ։ Բայց ան պահ մը լուռ կը նայի դէմքիս եւ կ'ըսէ.

— Սիրեցի՞ր դրուածքը։

— Այո, պարոն, սիրեցի, շատ ազուոր էր։

— Ի՞նչ կը հասկնաս «ազուոր» ըսելով, ի՞նչ յատկութիւններ դտար անոր մէջ։

Կը սկսիմ չփոթիլ եւ սրունքներուս վրայ երերալ. եւ սանակ հարցումներու չէի սպասեր։ Ինչո՞ւ չի հարցներ՝ «ո՞վ է հեղինակը»։ Ի վերջոյ ամբողջ համարձակութիւնս հաւաքելով կ'ըսեմ.

— Շատ լաւ նկարագրած է. լեզուն ալ գեղեցիկ է։

— Աղէկ, — կը մրմնջէ Օշական քիթին տակէն, — ի՞նչ կը ներ-կայացնեն որսորդը եւ այծեամը։

Կայծակի արագութեամբ պատասխանը կը փայլատակէ մըտքիս մէջ եւ առանց երկար – բարակ կշռելու գիւտս կը նետեմ մէջտեղ.

— Որսորդը թուրքն է, պարոն, իսկ այծեամը հայը։

— Հա՞, այդպէ՞ս, ինչէ՞ն եզրակացուցիր։

— Պարզ է, — կ'ըսեմ աւելի ինքնավստահ, — հալածական այծեամը, որուն մարմնէն արիւն կը կաթկթի, հայն է, իսկ անոր ետեւէն ինկած ու զայն որսալու համար եկող որսորդը՝ թուրքը, կապարճը ուսին։

Օշականի դէմքին վրայ ուրուագծուող ժպիտը դոհունակութեան արտայայտութի՞ւն է, թէ հեղնախառն կարեկցութիւն՝ չեմ հասկնար. բայց ան կը ժպտի, գլուխը կը շարժէ եւ կը մենախօսէ կարծես.

— Այո՛, կը հասկնամ. դուն ալ որքերու սերունդէն ես, այնպէս չէ՞։ Բնաւ զարմանալի չէ, որ ձեր հոգեյատակին նստած ըլլայ ջարդարար թուրքին պատկերը եւ ամէն ինչ ուղէք բացատրել հայուն ապրած մեծ ողբերգութեամբ... բաւարար է, կրնաս մեկնիլ։

Դուրս կ'ելլեմ անորոշ տրամադրութեամբ. ճի՞շդ էր տուած բացատրութիւնս, թէ սխալ. Օշական հաւնեցա՞ւ, թէ ոչ...

— Ի՞նչ եղաւ, — կը հարցնէն դուրսը սպասող տղաքը։

— Չեմ գիտեր, — կը պատասխանեմ մտահոգ եւ քայլերս կ'ուղղեմ երրորդ դասարան մը՝ այլ քննութիւն տալու։ Ջարդարար թուրքին փոխարէն, Օշականի աչքերուն երազուն նայուածքը մխրճուած կը մնայ հոգիս մէջ։

***

Մեր դասարանը երեսունէ աւելի աշակերտ կը հաշուէ իր մէջ։ Այլազան վայրերէ եկած եւ այլազան չնորհներով օժտուած տղոց մեծ դասարան մը։ Ես նստած եմ վանեցի յաղթանդամ տղու մը քով, որ «դրաղէտ»ի որոշ համբաւ կը վայելէ արդէն, Օշականի հաւնածներէն։

Բ. Օշական մեր հայերէնի ուսուցիչն է եւ շաբաթը քանի մը անգամ կու դայ, բթամատին եւ ցուցամատին միջեւ բռնած գիրք մը օրօրելով։ Կու գայ եւ իր ծանր մարմինը կը նետէ աթոռին ու հեղնախառն ժպիտով անուշցած նայուածքը կ'ուղղէ մեր վրայ։ Իր դասերը ժամանակի ընթացքին միայն դրուիչ կը դառնան ինծի համար, սկզբնական օրերուն ծանր յուսախաբութիւն պատճառելէ ետք։

Կը յիշեմ Օշականի առաջին դասը. սրտատրոփ կը սպասէի իրեն. նախկին դասակիցներս ըսեր էին, թէ Աւ. Ահարոնեան պիտի «վերլուծենք»։ Կարդալ բառը երբեք սովորութիւն չէր գործածել Օշականի պահերուն, որովհետեւ հեղինակի մը կտորը կարդալ, կը նշանակէր զայն վերլուծել, գնահատել, քննադատել։ Ահա թէ ինչու Օշականի աշակերտները միշտ կը գործածէին «վերլուծել» բացատրութիւնը։

Այդ պահուն ընթերցման նիւթ դարձող գրուածքը Աւ. Ահա-

ռոնեանի «Արիւնոտ թթխմոր»ն էր։ Տղայ մը իր ձեռագիր տետրակէն կարդաց անոր մէկ մասը։ Ես լաւ ծանօթ էի կտորի ամբողջ բովանդակութեան, իմ հին դասագրքիս՝ «Մեղրագիտ»ի էջերէն։ Անհամբեր կը սպասէի Օշականի վերլուծումին։

Աւ. Ահարոնեան առասպելական հրապոյրով դէմք մըն էր ինծի համար։ Կարդացած էի անոր «Ազատութիւն նոնապարիին»ը եւ շատ սիրած։ Իր մէջ կար թէ՛ ողբերգութիւն, թէ՛ հերոսական խոյանք։ Բաֆֆիին հետ ան մեր մեծագոյն հեղինակներէն էր, թերեւս մեծագոյնը, թերեւս սրբագոյնը։ Անհպելին, անքննադատելին։

Ե. Օշական այդ դասին պաղ ջուր թափեց վրաս։ «Արիւնոտ թթխմորը» հանելով հանդերձ իրրեւ հոգեբանական ճշգրիտ պատկերացումներ ունեցող պատմուածք, սկսաւ իւրայատուկ քմծիծաղով քննադատել անոր վերջին մասը՝ իր ուռուցիկ եւ ճարտասանական բնոյթին պատճառով։ Կէս դար հոգ դեռ ականջներուս մէջն են Օշականի խօսքերը, երբ կը մատնանշէր Ահարոնեանի «յաջողած պատմըւածքին հետեւեալ վիրաւոր հատուածը»—

«Ամէն առաւօտ գիւղի երդիկներից ծխի պտոյտներ, որպէս թանձրացած սեւ հոգեր ու ցաւեր, ձգւում են դէպի վեր. դէպի երկինքը եւ բօթերով թեռնաւորուած բանբերների պէս վազում են կապուտակ անսահմանութեան մէջ, տարիուրելի բաներ են պատմում եւ կործես հաշիւ ու համար են պահանջում անարդար երկնից···»։

Այս տողերը կարդալէ ետք Օշական ի՛աւելցնէր- «Ի՞նչ պէտք ունէր հեղինակը նման վերապահան, ճոռոմ խօսքերով ծանրաբեռնելու «Արիւնոտ թթխմոր»ին իրաւ, կենդանի յաջողուածքը։ Դժբախտաբար Ահարոնեանի գրականութեան մեծ մասը դատապարտուած է մեռնելու, հակառակ վերամբարձ իր ոճին։ Ռոմանթիզմի մէջ թաթխուած յուզականութիւնը իր մեծագոյն մեղքն է։ Ապագան շատ բան պիտի չպահէ իրմէ»։

Գրականութեան տաճարէն նոր ներս մտնող հաւատաւոր եւ երկիւղած տղու մը համար շատ ծանր էր տեսնել իր պաշտամունքի առարկան հանդիսացող գրողի մը տապալումը Օշականի սէղանէն վրայ, անոր վճռական եւ անվերադարձելի հարուածով։

Աւ. Ահարոնեան մեծ գրող չէ։

Աւ. Ահարոնեանէն շատ բան չի մնար։

Գատանի հոգիս ուղղակի ըմբոստացած էր։ Ա՞ս էր Օշական ոռուածը, թափթփած որքան իր արտաքինով, նոյնքան եւ յեղուով։ Այս մարդը շնորհքով խօսիլ անգամ չէր գիտեր։ բառերը կը թափէին բերնէն թոթովանքով։

Երբ գանգր հնչեց եւ Օշական մեկնեցաւ դասարանէն, դարձայ քովս նստող վանեցի տղուն եւ յայտնեցի հիասթափութիւնս.

— Մե՛ղք, ես ալ մեծ բան մը կը կարծէի, երբ Օշական կ'ըսէին։ Նախակրթարանի մեր ուսուցիչը աւելի լաւ էր, աւելի տղուր դաս կու տար։

— Այլինքն գրողները կը գովէր, այնպէս չէ՞։

— Ահարոնեան շատ մեծ գրող է եւ Օշական չի հասկնար կոր անոր արժէքը։

— Ոչ, իրաւունք ունի Օշական, ճիշդ են ըսածները։ Երբ ոմ՛ մը հիննաս՝ այն առեն կը հասկնաս։

Իմ դժգոհանքս եւ ներքին ըմբոստացումս Օշականի կարծիքներուն դէմ չարունակուեցան գոնէ ամիս մը եւս, մինչեւ որ «հինցայ» եւ վարժուեցայ։

⁂

Ե. Օշականի դասաւանդութիւնը գիտական մեթոտներու չէր հետեւեր բնաւ։ Ոչ չրջաններու բնութագրում, ոչ թուականներ, ոչ ընկերային ու քաղաքական ազդակներ։ Նոյնիսկ չէր անդրադառնար հեղինակներու կենսագրութեան ու մատենագիտութեան։ «Այդ բոլորը — կը սիրէր կրկնել — կրնաք վարժապետներու պատրաստած դասագրքերուն մէջ գտնել. ես վարժապետ չեմ»։

Ճիշդ է, ինք շատ աւելին էր, ուսուցողական ընկալեալ կերպերէն շատ զարտուղին։ Հեղինակները կը ներկայացնէր խառն ի խուռն, առանց ժամանակագրական կարգի։ Ընդհանրապէս ընտրութիւնը կը ձգէր աշակերտներուն։

— Գալ դասին ի՞նչ կ'ուզէք որ ընենք։

— Պարոն, քիչ մը Դանիէլ Վարուժան կարդանք։

— Լաւ, բերէք Վարուժանի «Կարմիր հողը»։

Այս «բերէք»ը կը նշանակէր գտնել կտորը, ընդօրինակել մասնաւոր տետրակի մը մէջ եւ դասարան տանիլ։ Այդ օրերուն տրպագրուած հատորներու սով կար։ Ստիպուած էինք դասարանին մէջ վերլուծելիք բոլոր գրուածքները ընդօրինակել. ո՛չ միայն ոտանաւոր, այլեւ՝ արձակ։ Տանեակ էջերով նորավէպեր ու պատմուածքներ՝ Գր. Զօհրապէն, Լ. Բաշալեանէն, Հրանդէն, կամ Ս. Պարթեւեանէն։ Տղաքը ստիպուած էին գրարշաւի լծուիլ բոլոր ազատ պահերուն եւ սեղանոցութեանց ընթացքին։

Կային մինչեւ իսկ ճարպիկ «գրիչներ», որոնք մաքուր գիրով եւ հաստ տետրակներու մէջ, ամառուան արձակուրդին, կ'ընդօրինակէին նախատեսուած եւ Օշականի նախասիրած կտորները եւ իրենց դասադիրք կը վաճառէին դասընկերներուն։

Այս անվերջանալի գրչագրութիւնը ինծի համար ունեցաւ հիմնական օգուտ մը։ Ես երբ նախակրթարանը աւարտեցի, չափազանց տկար էի ուղղագրութեան մէջ։ Անհաշիւ սխալներ կ'ընէի Գ-ի եւ Թ-ի, Զ-ի եւ Ֆ-ի։ Մէկ տարուան ընթացքին ընդօրինակութեան արշաւը ինծի սորվեցուց ուղիղ գրել տանելի չափով մը։

Օշական մէջէն մէջ ուղղագրութեան դաս ա. կու տար մեր դասարանին, առանց անդրադառնալու քերականական օրէնքներուն։ Ինք «վարժապետ» չէր, բայց ստիպուած էր քիչ մըն ալ սեւ աշխատանք կատարել։ Այդ «սեւը» կրցածին չափ սղմտակ դարձուցած էր հետեւեալ ձեւով — լաւ հնչող աշակերտ մը կը կեցնէր ամպիոնին մօտ, ձեռքը կու տար բնաղիր մը եւ կը թելադրէր կարդալ դանդաղորէն։ Մենք կը սկսէինք գրել, իսկ ինք կը շրջէր դրասեղաններուն միջեւ, աչքը պտրտցնելով հոս ու հոն։ Ամէն անգամ որ տղու մը գրածին մէջ տառասխալի հանդիպէր պատահական կերպով, ականջը կ'ոսրտ՛էր մատներով.

— Ի-ով, ծօ՛, ե՞րբ պիտի սորվիք չիտակ գրել։ — Մատը դրած կ'ըլլար սխալ գրուած բառին վրայ։

Զեմ գիտեր, թէ դասընկերներուս համար ո՛րքան օգտակար հանդիսացաւ 8–10 օրը անգամ մը փորձուող ուղղագրութեան ոչ «վարժապետական» այս դասը, բայց ես կրնամ վկայել, թէ ուղղագրական հիւանդագին իմ դժուարութիւնս չէր բարելաւուեր, եթէ չար ի չար տետրակներ ընդօրինակելու պարտաւորութիւնը չըլլար։

Օշական յստակ եւ նախածրագրուած մեթոտ չունէր դասաւանդութեան, բայց ունէր յստակութիւն մը, զոր ուրիշ տեղ չգտայ։

Աշակերտներուն գիտէր փոխանցել գրականութեան սէրը եւ գեղեցիկը ճանչնալու զգայարանքը։ Բնականաբար ոչ բոլորին. խօսքս կը վերաբերի անոնց, որոնք «կանչ ունէին լսելու»։ Անոնց՝ որոնց հոգիին մէջ արուեստի կայծը կար։ Դասարանին մէջ կարդացուած իւրաքանչիւր քերթուած կ'ենթարկէր մանրակրկիտ քննութեան, ո՛չ միայն իմաստի տեսակէտէն, այլ մա՛նաւանդ ամէն մէկ տողին, ամէն մէկ բառին արժէքաւորումը կատարելով։ Երանութեան ժպիտ մը կ'ուրուագծուէր դէմքին, երբ յաջող պատկերի մը, գեղեցիկ արտայայտութեան մը, իր բառով՝ «գիւտ»ի մը առջեւ գտնուէր։ Իսկ երբ տողերը վերածուէին վերամբարձ ճարտասանութեան կամ անարիւն հասարակ տեղիքներու, Օշականի դէմքը կը ճմռթկուէր, ծամածուռ ժպիտ մը ցուցադրելով։

Ես որ սկիզբի դասերուն խրտչած էի, նոյն իսկ ընդվզած՝ Օշականի կարուկ ու հարթող վճիռներուն դիմաց, ժամանակի ընթացքին սկսայ համ առնել դասերէն եւ անձնատուր ըլ ալ իր գրուելիին առջեւ։

Զափազանցութիւնն՞ը, ծայրայեղ խանդավառութիւններ կամ ուրացումնե՞ր... Անչո՛ւշտ թէ ունէր ան. բայց իր ծայրայեղութիւններն իսկ համով էին, գրաւիչ եւ ճշմարտութենէն ոչ հեռու։

Կը սիրէր ու կը հաւնէր այն բոլորը, ինչ որ հոգիէն փրթած է, արիւնով գրուած. ինչ որ «իրաւ» է եւ կեանքով բաբախուն։ Ուխտեալ պատերազմ կը մղէր անրովանդակ կամ արուեստականօրէն իրարու հիւսուած բառերու հանդէպին դէմ։

— Ազուոր է, պարոն, չքեղ պատկերներ կան մէջը, — կը բացագանչէր երբեմն աշակերտ մը, հակաճառած ըլլալու համար։

— Ա՜ի մի խարուիք բառերէն. կեղծ են ասոնք. ո՞ւր է հոգիին կրակը, ո՞ւր է կեանքին համն ու հոտը։

Կը սիրէր Գ. Դուրեանը՝ իր թերութիւններով, իր խոցելի արուեստով, որովհետեւ անոր ամէն մէկ բառը գրուած է՝ «գլատուած, ծակ-ծակ թոքերուն արիւնով»։

Դեռ աչքերուս առջեւ է ըմբոյշհար իր արտայայտութիւնը, երբ ամպիոնին առջեւ նստած խոր յուզումով կը կարդար, օրինակ, Դուրեանի այն քերթուածը, որ նուիրուած է իր ընկերոջ՝ վաղամեռիկ Վարդան Լուիֆեանին—

Զէիմ խօսեր, խօսքը մեր հոգւոյն
Անհունութիւնը կը պղծէր,
Մենք զերդ երկու ծծգոյն թոցեր
Իրարու մէջ կ'այրէինք սոսկ։

— Գիտէ՞ք, կը զգա՞ք այս տողերուն պարփակած անհո՛ւն ողբերգութիւնը... ահա ա՛յս է իրաւ բանաստեղծութիւնը։ — Ու կը սկսէր ընդլայնել տողերուն մէջ, տողերուն ետին, տողերէն անդին թաւալող տառապանքին, կեանքի կարօտին եւ մահուան ստուերին թաքուն խորհուրդները։

Բ. Օշական հակում ունէր չափով մը ընդունուած կարծիքներուն հակադրելու բ'ը։ Այսպէս, օրինակ, իրեն համար Գ. Դուրեանի գլուխ-գործոցը «Տրտունջ»ը չէր, ինչպէս կը կարծուի առհասարակ, այլ՝ վերոյիշեալ քերթուածը, որ շատ ժողովրդական չէ դարձած։ Այս գիծն ալ Օշականեան դատելակերպի բնորոշ յատկանիշերէն մէկն է եղած միշտ։

Ըսի թէ իր խանդավառութիւններուն մէջ հոգեզմայլութեան եւ իր մերժումներուն մէջ անողոք դաժանութեան հասնող քննադատ մըն էր մեր ուսուցիչը։ Կարելի է բազմաթիւ օրինակներ յիշատակել այս իրողութիւնը ապացուցանող։

Կը յիշեմ, օր մը, միշտ պատահականներէն, Սայաթ-Նովա կարդաց եւ իր անվերապահ հիացումը յայտնեց մեծ աշուղին հանդէպ։ Հասաւ տաղի վերջաւորութեան եւ յուզումէն դողացող ձայնով մը արտասանեց.

Սայաթ-Նովէն ասաց. Զալում, ես էն մահին մսի չեմ ասի՝
Էնչափ ըլի դուն վրէս լաս մազդ շաղ տալով, աչքի լուս։

Եւ հիացումի իր պոռթկումին մէջ բացագանչեց.

— Ամբողջ Իսահակեանը կու տամ այս երկու տողին համար։

— Շատ է, պարոն, — ըսաւ չարաճճի տղայ մը դասարանի մէկ անկիւնէն։

— Ո՛չ, շատ չէ. ցոյց տուէք ինծի Իսահակեանէն մէկ տող, որ այս բռնկումով, այս կրակով, այս խորութեամբ դրուած ըլլայ։ Կը սիրէ՝ եարը կը տանին եւ ինք նստած հոնգուր-հոնգուր կու լայ, այս չէ՞ ամբողջ Իսահակեանը։

Մենք, ի հարկէ, ո՛չ հակաճառելու հմտութիւնը ունէինք, ոչ ալ կարողութիւնը։ Պատանեկան տարիքի մեր յուզականութեամբ կը զգայինք սակայն, թէ իսկապէս մեծ է Սայաթ-Նովան. ան որ նոյն տողին մէջ մէկը միւսէն գօրեղ պատկերներով յաջողած է արտայայտել սիրոյ իր տոմն ու կրակը. «Աշխարհս աշխարհով կշտացաւ, իս ֆեզանից առվ, աչկի լուս»։

Օշականի խաչակրութիւնը դուլ ու դադար չունէր տափակութեան եւ մանաւորապէս բառերու ամպարտութեան դէմ։ Թշնամի էր ածականներու առատութեան, երբ ածականը գոյն ու պատկեր չի բերեր։

— Մեծարենցն ալ շատ ածական գործածած է, պարոն, — ըսի օր մը՝ իմ բանգիտութիւնս ցոյց տուած ըլլալու համար։

— Այո, գործածած է, բայց ինչպէ՞ս. անոր ամէն մէկ ածականը գիւտ մըն է, գոյներու եւ զգայնութեանց ծիածանում։ Ու ըսկըսաւ արտասանել «Իրիկուն»ը քերթուածին ամէնէն ծանրաբեռնըւած տողը, հիացական արտայայտութեամբ.

Թոյլ, նազենի, շղարշային, վարդաբոյր...

— Կը զգա՞ք գեղեցկութիւնը այս տողին. չորս ածական՝ չորսն ալ նոր, պատկերաւոր, մեր զգայարանքները գինովցնող իրիկուան քաղցրութիւններով։ Ամանկ ածական գործածելը բառերու շռայլութիւն չէ, այլ՝ արուեստի իրագործում։

Բառերու շռայլութի՛ւն... որքա՞ն կրկնած է զայն Օշական մեր ականջներուն։ «Ընելիք չունեցողները միայն կ'ապաստանին սնամէջ բառերու խարկանքին». որքա՞ն յաճախ այս խօսքը դատապարտութեան վճիռի մը պէս հնչած է դասարանին մէջ։ Քանի՛-քանի՛ անգամ իմ շարադրութիւններս ալ Օշականի փաղաքուշ հեգնանքին առարկայ դարձած են՝ իրենց «վերջալոյսի գունավառ երանգներուն», «ծովուն գեղածիծաղ ծփանքներուն», «քնութեան չքնաղ հրապոյրներուն» համար։

— Զորպանի՛, մէկ կողմ նետէ մաշած, քլիշէ դարձած այդ պատկերները եւ ոտքերդ հաստատ դիր հողին վրայ։ Մէկի կեանքին տաբ, կեանքը մեր զգայարանքներուն բեր։ Բառերդ ոնտեսութեամբ գործածէ։

***

Հակառակ բոլոր այս դժուարութեանց, Օշականի դասերը դարձան վայելք, տեսակ մը հոգեկան խնճոյք ինծի համար։ Հաւանաբար ինծի պէս, նոյն անհամբերութեամբ Օշականի դասարան մուտքին սպասող երկու–երեք հոգի եւս կային, բայց մեծ մասը, ինչպէս յաճախ կը պատահի, առ ի պարտականութիւն կը հետեւէին, չատ հեղ առանց հասկնալու կամ առանց մասնաւոր հետաքրքրութեան։

Ե. Օշականի կարծիքները ծանօթ են ներկայիս՝ արեւմտահայ գրեթէ բոլոր հեղինակներու մասին, իր տասը մեծագիր հատորով լոյս տեսած «Համապատկեր»ին շնորհիւ։ Աւելորդ է, հեռեւաբար, անդրադառնալ իր տեսակէտներուն, որոնք երբեմն ցնցում յառաջ կը բերէին դասարանին մէջ։ Մասնաւոր տկարութիւն ունէր Վ. Թէքէեանի հանդէպ եւ դաղտնիք չէ իր խաղացած կարեւոր դերը Թէքէեանի բանաստեղծութիւններու արժէքաւորման ու ժողովրդականացման մէջ։

Զարմանալիօրէն սակայն Օշական կը սիրէր դասարան բերել յաճախ այնպիսի քերթուածներ, որոնք անպայման հռչակուած չէին ըլլար իբրեւ հեղինակի լաւագոյն գրուածքներէն։ Այսպէս օրինակ՝ Դ. Վարուժանի «Իիակիզ սայլը», Վ. Թէքէեանի «Մանկութեան պարտէզին մէջ», եւայլն։

Օր մը, կը յիշեմ, վերլուծելու վրայ էր Վ. Թէքէեանի վերոյիշեալ քերթուածը իւրայատուկ զեղումներով եւ տարածումով, երբ յանկարծ զայրոյթի անսովոր պոռթկում մը ունեցաւ, աչքերը աւելի եւս կարմրեցան, «արիւնի լիճ դարձան» պիտի ըսէր Ա. Զօպանեան, եւ մատը ուղղելով աշակերտի մը վրայ պոռաց.

— Դո՛ւրս, չուտ դո՛ւրս դասարանէն...

Չհասկցանք, թէ ի՞նչ էր պատահածը։ Դասարանը լուռ էր. ոչ մէկ անկարգութիւն։ Տղան գլուխը կախ դուրս ելաւ. Օշականի զայրոյթը չէր հանդարտած։ Իր արդէն խիստ թոթով լեզուին վրայ բառերը ծուռ–ծուռ եղան եւ վերածուեցան պոռչտուքի։ Երբեք Օշականը նման բարկացած վիճակի մէջ չէինք տեսած։ Երբ քիչ մը հանդարտեցաւ եւ սկսաւ խօսիլ հասկնալի բառերով, նոր միայն գիտցանք եղելութիւնը. յանցաւոր տղան գրասեղանին եռեւը մաքառանենդութեամբ թուարանութեան խնդիր լուծելու վրայ էր եղած Օշականի դասապահին։

— Սատկելիքներ, — կը գոչէր Օշական, — ես հոս Թէքէեան վերլուծեմ, հայ լեզուի եւ բանաստեղծութեան արժէքներու մասին խօսիմ եւ դուք դիմացս նստած ծուռի–մուռի բաներով զբաղիք։ Գետնին տակը անցնին աշխարհիս բոլոր գիտելիքները։ Ասիկա հայ գրականութիւն է, հայ հոգի, հայ շունչ. եւ խօսողը Օշականն է, դուք պէտք է ականջ կտրիք։

Օշական չկրցաւ շարունակել դասը եւ ձեռքէն նետեց տետրակը։ Մենք շշմած՝ սպասեցինք զանգակին՝ կախ գլուխներով։ Կարծես բոլորս ալ յանցաւոր ըլլայինք։

Օշական խօսի հայ հոգիէն եւ հայ տղան մտիկ չընէ՞, ուրիշ դասով զբաղի... է՜հ, տղայութիւն։ Աշակերտ ըսածդ ի՞նչ լրիւ ըմբռնած է ազգային եւ հոգեկան բուն արժէքները։

Պէտք է ըսել, որ Օշականի մէջ չափազանց զօրաւոր էր ազգային ջիղը։ Բաւական ատեն միջազգային արժէքի կանգուններով չափելէ ետք հայ գրողները, այդ օրերուն արդէն իսկ համբաւ էր եկած «իր ժողովուրդը գտնելու»։

— Իմ փառասիրութիւնս դիւան է իմ ժողովուրդիս։

— Գրագէտը պէտք է արժէքներ յայտնաբերէ ցեղային զգայութեան աւազանէն։

— Այս գրողին մէջ ի՞նչ կայ իմ ժողովուրդէս։

Առանձ Օշականի սիրած խօսքերն էին, որոնցմէ հոսող ջերմութիւնը կը թափանցէր մեր հոգիէն ներս։ Օշական կ'ուզէր, որ մեր բոլորիս հոգիներու դուռները միշտ բաց մնան հայութեան անցեալէն ու ներկայէն եկող զարկերուն առջեւ։

Գրականութի՛ւնը մանաւանդ, այդ իրագործումներու շարքին Օշականի համար ամէնէն սուրբն էր, ամէնէն թանկարժէքը, ամէնէն կարեւոր ժառանգութիւնը։

Երկնուած տարազ է զինք եւ ուրիշներ կոչել «գրականութեան տաճարին քուրմը»։ Բայց Օշական խկապէս այդպէս էր։ Գրականութիւնը իր կեանքն էր, իր կրօնը, իր հանապազօրեայ հացը եւ որբազան նշխարը։

— Ես գրիչով կ'ապրիմ, — ըսաւ օր մը դասարանին մէջ։

— Ո՛չ, պարոն, հայ գրողը իր գրչով չի կրնար ապրիլ. ատոր համար ուսուցչութիւն կ'ընէք, — փորձեց կատակել դասընկեր մը։

— Զէք հասկնար գիս, ապրիլը անանիկ չի նշանակեր, ապրելու համար նախ հոգին պէտք է կերակրել։ Իմ հոգիս սնունդը գրականութիւնն է. առէք գրիչը ձեռքէս՝ ես կը մեռնիմ։

— Պարոն, շատ գրած էք, — չարունակեց տղան, — գիւղը եւ գիւղացիները տուած էք աւելիով. ասկէ վերջ ինչի՞ մասին պիտի գրէք։ Գիւղի սահմանները նեղ են։

— Գիւղը, տղա՛ս, չի սպառիր. եթէ յիսուն տարի եւս գրեմ առանց կանգ առնելու, իմ գիւղիս կեանքն ու մարդիկը չեմ կրնար սպառել։ Միայն մէկ անձի հոգին անդունդ մըն է, որուն մակերեսը միայն կրնաս պեղել... ինչպէ՞ս հասնիլ մարդու կուրծքին տակ խաւխաւ թաքնուած անհուն դանձերուն...

***

Ուսումնական տարեշրջանը լրանալու վրայ էր եւ ես տակաւին չէի յաջողած Օշականի ուշադրութիւնը գրաւել. կը մնայի դասարանի անշուք տղաներէն մէկը։ Ասիկա խորունկ ցաւ էր ինծի։ Ես ներքին զօրեղ հաւատքը ունէի բանաստեղծի կոչումիս եւ չէի յաջողեր զայն արժեցնել։ Ինչ որ կը գրէի՝ կը բախէր Օշականի ջլատող մերժումին։ Շարադրութիւններս կը դտնէր անարիւն եւ հոմանթիղմով վիրաւոր»։

Ճիշդ է, որ ոտքերս հողին վրայ չէին. տարիքիս եւ խառնըւածքիս բերումով կ'ապրէի երազանքի մթնոլորտի մը մէջ։ Վաղուէն Շուշանեան կը կարդայի մեծ յափշտակութեամբ։ Շրթունքներուս վրայ կու գային թափառիլ Դուրեանի, Մեծարենցի, Զարիֆեանի տո-

ղերը։ Մելգոնեանի չրջապատն ալ կը նպաստէր հոգիս լեցնող երազանքի աշխարհին, իր առանձնացած դիրքով, իր փոքրիկ ու նորահաս պուրակով եւ մասնաւորաբար փշաթելերէն անդին յածող աղջիկներու հեռանուշ սառիերով։ Սէրը կար մէջս, բայց ո՛չ ձեւ ունէր տակաւին, ո՛չ մարմին, ո՛չ անուն։ Մելգոնեանի աղջիկներն ու տղաքը իրար կը տեսնէին միայն հանդէսէ հանդէս, նոյն սրահին մէջ եւ երբեմն ալ, ձայն ու ակա՛նջ ունեցող բախտաւորները՝ Բ. Կանաչեանի երգչախումբի փորձերուն։ Ես այդ խումբին մէջ էի, առանց ձայն ունենալու։ Ես չէի երգեր, այլ հոգիս կը ձայնակցէր «Օրօր»ին, «Հոյլար»ին կամ «Տալիլօ»ին, երբ աղջիկ–տղայ միասին, շաբաթը մէկ անգամ, միասնաբար կ'ենթարկուէինք Կանաչեանի ճիպոտի հըմայքին։

Այնուհետեւ երազը իրականութիւն կը դառնար կարծես, աւելի պինդ կը գրկէր զիս շղարշային իր թեւերուն մէջ ու կ'օրօրէր, կ'օրօրէր...

Ինչպէ՞ս արտայայտէի սակայն այս ամէնը, որպէսզի Օշական հասնէր եւ ըսէր ի վերջոյ.

— Մենծ աղա, հիմա տաքերդ ամուր գրիր հողին վրայ, հիմա պատառ մը կեանք բերիր մեր ընկալչութեան։

Երազ ու հող, երազ ու կեանք...

Կրնայի՞ն այս երկուքը նոյնանալ։ Բայց երազը կեանք չէ՞ր մի՞թէ. ինչո՞ւ չգրէի այդ մասին։

Ես լծուեցայ, դգուշաբար անշուշտ, երկարաշունչ բանաստեղծութիւն մը գրելու տգեղաշաղ աշխատանքին, նիւթ ունենալով գլխագիր «Ծիրագը»։ Ինձմէ մօտ 2–3 շաբաթ խլեց այս հրաշակերտին ստեղծագործութիւնը։ Որոշած էի նիւթը տպառել 24 տուներու մէջ եւ յաջողեցայ։ 24 տուն երազ, անոր թեւաւոր սլացքը, քաղցրամըրմունջ ձայնը, երկնամերձ երանութիւնը, անբասիր մթնոլորտը, անբապատ հաստատութիւնը եւ կեանքի շօշափելի իրականութեան վրայ տարած յաւերժական յաղթանակը... Գործածած էի քերթողական զանձարանէն փոխ առնուած ընտիր բառեր, ինչպէս նաեւ, իմ հաշուովս, պատկերներու դեղեցիկ գիւտեր։

Երբ վերջին տունին վերջին տողն ալ յաջողեցայ գրել ու աւարտել, լայն շունչ մը առի։ Այդ վերջին տունը բաւական շարչարեց զիս։ Ցանգ մը կար, որ չէր բռներ ու ես ժամերով փնտռած էի զայն, ի զո՞ւր։ Օր մըն ալ, էվրէքա՛, գտայ յանկը յաջողագոյն ձեւով ու գրի վերջակէտը։ Այդ նշանակալից դէպքը պատահեցաւ վարժարանի հաւաքական պտոյտին, ճիշդ կոչուած դաշտավայրին մէջ։ Մինչ ընկերներս կը զուարճանային զանազան խաղերով, ես ծառի մը տակ նստած բառ ու յանգ կը փնտռէի... Գիւտս երջանկութեամբ լեցուց հոգիս եւ պտոյտէն վերադարձայ յաղթական քայլերով։ 24 տուներոց գանձ մը ունէի այժմ դարակիս մէջ. այս գանձով պիտի չկարենայի՞ նուաճել Օշականը։

Սպասեցի առիթի մը, որ շատ չուշացաւ։

Օշական շարադրութիւն պահանջեց դասարանէն եւ այս անգամ նիւթը ինք տուաւ։ Սեղանին վրայ նետեց քառթ–փոստալ մը եւ ըսաւ.

— Առէք այս քառթը եւ նկարագրեցէք ինչ որ կը տեսնէք անոր վրայ։

— Պարոն, չ'ըլլար, պարոն, այս ի՞նչ տեսակ նիւթ է, պարոն, շատ չոր է, մեզ չի հերիքիր...

— Նիւթին չորը, թացը չ'ըլլար, — պնդեց Օշական, — գրողէն կախուած է կենդանացնելու արուեստը. լաւ մը դիտեցէք այս պատկերին ներկայացուցած տեսարանը եւ նկարագրեցէք։

Սովորական, տժգոյն քառթ մը, վրան տպուած նկարը սեւով ճերմակ, ծառերու տակ նշմարուող գիւղական տնակ մըն էր կարծեմ։ Տղաքը ձեռքէ ձեռք կը խլէին, միշտ դժգոհ եւ չուարած։

— Գարոն, — բողոքեց կրկին հետեւի շարքերէն տղայ մը, — երկու խօսքէն աւելի չի գրուիր այս նկարի մասին. քանի մը ծառ եւ տնակ մը։ Ուրիշ ի՞նչ ըսենք...

— Ըսէք այն, ինչ որ կը տեսնէք, ձեր տեսածը նկարագրել սորվեցէք։ Ըսէք այն, ինչ որ կը զգաք, ինչ որ այս տեսարանը ձեր մէջ կ'արթնցնէ։

— Գոնէ գունաւոր ըլլար, — շարունակեց դանդատիլ տղան։

— Գոյնը դուք պիտի տաք ձեր ներքին տեսիլքով։ Ցիշեցէք Մեծարենցը. ինչի՞ը զտած է ըսելիք հդաչտի ճամբու մը վրան սպասող հիւղի մասին։

— Մենք Մեծարե՞նց ենք, — քրթմնջեցին ոմանք եւ լռեցին։ Քառթը չբնաւ պիտի ընէր դասարանին մէջ, իւրաքանչիւրիս մտքը նայելով քանի մը վայրկեան։ Դիտել պիտի սորվէինք, ապա նաեւ մեր դիտածը բառային նկարի վերածել։ Ա՛յս էր Օշականի պահանջածը։ Որոշումը անվերաքննելի էր։

Ես ալ իմ որոշումս ունէի արդէն։ Երկարաշունչ բանաստեղծութիւնս ընդօրինակել շարադրութեանս տետրակին մէջ եւ յանձնել վարպետին։

Այդպէս ալ ըրի։

Գողունի կատարուած այս արարքը եւ անոր յաջորդող սպասումը բաւականին մեծ յուզումներ արժած են ինծի։

Մէկ կողմէ կ'երեւակայէի, որ Օշական անակնկալի եկած ըստեղծագործութեանս գեղեցկութեան առջեւ՝ պիտի շնորհաւորէր զիս դասարանին մէջ ու ես մէկ օրէն միւսը պիտի դառնայի հռչակաւոր բանաստեղծ. միւս կողմէ՝ վախի մէջ էի, որ պիտի մանէր դասարան ջղայնացած եւ գեռնէ գետին պիտի զարնէր գործս, ծիծաղելի դարձնելով զիս ընկերներուս աչքին։

Ու ահա տետրակներու տրցակը ձեռքին Օշական կը մտնէ դասարան եւ զանոնք կը նետէ սեղանին վրայ։ Մէջէն մէկ հատը միայն պահելով՝ հրահանգ կու տայ, որ մնացեալները բաժնուին իրենց տէրերուն։ Սիրտս կը սկսի թպրտալ կուրծքիս տակ. պահած տետրակը անպայման իմս ըլլալու է։

— Հարկ չեմ տեսներ ձեր շարագրութիւններու մասին մի առ մի դիտողութիւններս ընելու. պէտք եղածը գրած եմ իւրաքանչիւրին տակը։ Ընդհանրապէս խեղճ բաներ են, բայց գլուխ-գործոցը հետեւեալն է —

Օշական կը բանայ վերապահած տետրակը ու կը կարդայ.

«Այս նկարը կը ներկայացնէ գիւղական տեսարան մը. մէջը կան վեց ծառեր, իրարմէ քիչ մը հեռու. դաշտին մէջէն անցնող ճամբան նեղ է, քարքարոտ ի՛երեւի։ Հիմզերորդ եւ վեցերորդ ծառերուն տակ տնակի պէս բան մը կայ։ Նկարին մէջ ոչ թռչուն կայ, ոչ մարդ արարած։ Այս տեսարանը ես չսիրեցի, որովհետեւ տխուր է»։

Այսքա՛ն։ Շունչ մը կը քաշեմ։ Իմ տետրակս, մէջի դանձով, ձեռքս է. չեմ համարձակիր բանալ։ Օշական ամպիոնին վրայ կեցած խոժոռ դէմքով մեզ կը դիտէ, ապա դառնալով յիշեալ գրուածքի հեղինակին՝ կ՝ըսէ.

— Փինթի՛, ասիկա շարադրութի՞ւն է, ասիկա հայերէ՞ն է. ո՞ւր է աչքդ, ո՞ւր է սիրտդ գրուածքիդ մէջ։

— Բայց, պարոն, — ոտքի կ՝ելլէ տղան, — ամէն բան ըսած եմ. ձեր պատուէրին համաձայն՝ նախ առաքեալականը տուած եմ, յետոյ ենթակայականը։

— Այսինքն, — կը հեգնէ Օշական, — նախ ծառերը համրած ես, յետոյ «չսիրեցի» մը կոխած տակը։ Գետնին տակը անցնիս դուն ալ, քու սիրելդ ալ։ Երեւակայութիւն ըսուած բանը չունիք, իսկ ձեր հոգին՝ աղքատ Ղազարոս...

Զանգը կը փրկէ մեզ եւ ես դուրս կը վազեմ անհամբեր։ Կ՝առանձնանամ անկիւն մը եւ կը բանամ տետրակս։ Ո՛վ ասուածային երջանկութիւն. քերթուածս կարդացուած է. փասա՝ տակը կարմիր մելանով Օշականի արձանագրած դիտողութիւնները։

Պատմական այս դէպքին վրայէն անցեր է աւելի քան կէս դար, սակայն յիշողութեանս մէջ դրոշմուած կը մնան մանրամասնութիւնները. ասանկ բաներ չեն մոռցուիր մարդուս կեանքին մէջ։

Մելդոնեանի տրամադրած տետրակները իրենց կողքին վրայ ունէին անգղի գլուխ մը։ Անգղի գլուխով իմ տետրակս ինկած էր «Անգղի կտուցին տակ»։ Ո՛չ, առաջին մեծ երկունքէ ծնած գործս բոլորովին չէր բզկտուած անոր անողոք կտուցին տակ։

Երկա՛ր ատեն պահած էի այդ տետրակը իբր յիշատակ ու վկայութիւն. ափսո՛ս, որ կորսնցուցած եմ. բայց մօտաւորապէս կը յիշեմ Օշականի մանրիկ, ճանճի տոտիկներու նմանող գիրերուն պարփակած իմաստը։

Քերթուածիս տակ արձանագրած դիտողագիրը կէս էջ մը կը բռնէր, յատակօրէն բաժնուած քանի մը կէտերու։ Այսպէս՝

1.— Այս ոտանաւորը ուշադրութիւնս կը գրաւէ լեզուի եւ պատկերներու իր ճոխութեամբ։

2.— Իրաւ ապրումներու փշրանքներ կան հոն։

3.— Վիրաւոր է ռոմանթիզմով եւ շրջանը յատկանշող այլ մեղքերով։

4.— Վարուժան, Ռ. Որբերեան, Սիպիլ կը հոտի։

Ու տակաւին նման քանի մը ուրիշ Օշականեան դիտողութիւններ։

Ուրախանա՞լ, թէ տխրիլ։ Պահ մը շշմած մնացի եւ մխրճուեցայ հակասական խորհրդածութիւններու մէջ։ Գրածս պէտք եղած ղեկայացունց ազդեցութիւնը չէր գործած վարպետին վրայ։

Միւս կողմէ՝ չէր ալ մերժուած բոլորովին, քանի որ «գրաւած էր իր ուշադրութիւնը»։ Այդքանը մեծ բան էր անշուշտ։

Լաւ չէր ոտանաւորիս Ռ. Որբերեան եւ Սիպիլ հոտիլը։ Իր դասերէն գիտէի, թէ Օշական չէր հաւներ այս հեղինակները։ Ինք չէ՞ր, որ Սիպիլի համար ըսած էր օր մը. «Այս կինը հազիւ լուսիայի չափ

սիրտ ունիս»։ Իսկ Ռ. Որբերեանի նշանաւոր «Գիւղիս ճամբան» վերլուծելով եզրակացուցած էր. «քառթ-փոստալ մըն է». գառնուկը, մարդագելինը, առուակը, մանուշակը։

Ի՞նչ փոյթ. ինձմէ կու գար նաեւ Վարուժանի բուրմունքը։ Ամէն մեծ պատի՞ւ...

Այնուհետեւ Օշականի աչքը քաղցրացաւ վրան. դասարանին մէջ կարդացուած գրութեան մը մասին յանախ սկսաւ հարցումներ ուղղել ինծի իր սովորական կատակով.

— Մե՛նծ քերթող, ինչո՞ւ կը հաւնիս Բաշալեանի այս պատմըւածքը, կրնա՞ս բսել։

Ամէն դիւրին ի՞նչ կար. բաւական մօտէն ծանօթ էինք այլեւս մեր ուսուցիչի գրական-գեղարուեստական ճաշակին եւ ըմբռնումներուն։

— Այո՛, պարոն, որովհետեւ զուսպ է, իրապաշտ, կեանքով բաբախուն։

Իր խօսքերը կը վերադարձնէինք իրեն. այսուհանդերձ ամէն ամիս բան մըն ալ կը մնար մեզի։ Ես միայն դպրոցական երկու տարեշրջան աշակերտեցի Օշականին, բայց կրնամ անվարան վկայել, թէ բառամոլութենէն զգացած ներքին երկիւղս, յուզական պատկերներու հանդէպ ունեցած նախասիրութիւնս, խմացական որոնումներու տեղ կեանքի ջերմութիւնը գտնելու եւ փոխանցելու հակումս իրեն կը պարտիմ։ Օշականի ազդեցութիւնը վրաս, գրական յիշեալ յատկանիշերով, լա՞ւ եղաւ, թէ գէշ՝ այլ խնդիր։ Թերեւս այս տողերը կարդալով նորահաս սերունդէն մտածողներ ըլլան, թէ Օշական մեռցուցած է զիս՝ դէպի պարզութիւն, ժուժկալութիւն եւ յուզական իրապաշտութիւն մղելով։ Չեմ վիճիր։ Արուեստի մէջ ճաշակները յարաշարժ են եւ այլատեսակ։ Ես դժգոհ չեմ իմ խկութենէս, որուն հաւատարիմ մնացի՝ խոշոր չափով մը Օշականի ուղեցոյցով։

«Մենծ քերթող» դառնալէս ետք օր մը Օշական կանչեց զիս եւ ըսաւ.

— Այսօր դասի չես մտներ, կ'ատանձնանաս գրադարանը եւ կը գրես ուղերձ մը՝ նուիրուած Մելգոնեան բարերարներու յիշատակին...

Զարմացած մնացի։ Ես ո՞ւր, ուղերձը ո՛ւր։ Եւ ինչո՞ւ համար։

— Հանդէս պիտի ըլլայ, անօրէնը կը փափաքի, որ աշակերտ մըն ալ ուղերձ կարդայ։

— Բայց, պարոն Օշական, ես ի՞նչ պիտի գրեմ, ես բնաւ ուղերձ չեմ գրած։ Թող ուրիշ մը գրէ...

— Կրնաս, դժուար չէ, բառերդ եւ լեզուդ բաւարար ճոխութիւն ունին։

— Բառերը կը բաւե՞ն։

— Բաներ կան, որոնք առաւելաբար բառերով կը հիւսուին, հանդիսաւոր օրերու ճառերը, ազնական ուղերձները... կարելի է անկեղծ մտածումներ ու զգացումներ ալ յայտնել։ Խօսէ նուիրատուներու անձնազոհութենէն, մեծասիրտ առատաձեռնութենէն, հայ արժէքներու հանդէպ ածած յարգանքէն...

Շփոթած ու անչարժ կեցած էի դիմացը։ Օշականն էր հրամայողը. ստիպուած էի ընդունիլ։ Գիտէի, թէ ամիսներ առաջ Օշական ստանձնած էր բարերարներուն ընդարձակ կենսագրականը գրելու պարտականութիւնը, անոնց ծննդավայրը՝ Կեսարիայէն սկսեալ մինչեւ անոնց բնակած տաղանդին ոսկի դառնալը եւ ոսկիին կրթական օ-

հախի վերածուիլը։

Ի՞նչ եղաւ Մելգոնեան բարերար եղբայրներու նուիրուած Օշականի աշխատասիրութիւնը՝ անեղեակ չեմ։ Հարկ լուծանէ զօրէնս. մեծ գրագէտը «իր չունեցած ժամանակէն» երբեմն կը յօժարէր օրեր տրամադրել պարագայական նման աշխատանքներու, երբ ատոր բարիքին պէտքը կգար։ Յարիներ եռք նոյնանման աշխատանք մը ա. կատարեց՝ ամբողջ հատոր մը նուիրելով Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական աթոռի գահակալին՝ «Արուելահայ բանասիրութիւնը եւ Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան» խորագրին տակ։ Օշական այդ օրերուն ո. րոշած էր Լիբանան գալ եւ ստանձնել Անթիլիասի գարեվանքին գրականութեան դասերը։

Քրոնաֆան աշխատանքով գրուած ուղերձս յաջողութիւն գտաւ հանդէսին. անորէնը մինչեւ իսկ առաւ զայն՝ Բարեգործական Միութեան պաշտօնաթերթին ուղարկելու համար։

Ուսուցչի եւ աշակերտի մեր յարաբերութիւնները բասէ գաս լաւ կ'ընթանային հիմա, բայց ես կ'ուզէի աւելին. ես բուռն փափաքը ունէի Օշականի հետ, դասերէն դուրս, անձնական յարաբերութիւններ մշակելու։ Մտքիս մէջ ունէի բազմաթիւ այրող հարցումներ գրականութեան եւ յատկապէս բանաստեղծներու մասին. մեր բազմանդամ դասարանին մէջ դժբախտաբար կարելիութիւն չկար Օշականի հետ մտերմանալու, որովհետեւ մենք գիշերօթիկ էինք, իսկ ան կամ կ'աշխատէր սենեակը փակուած, կամ տուն կ'երթար դասերը աւարտելէ եռք։ Մէկ հնարաւորութիւն միայն կար Օշականին մերձենալու. կէսօրուան ճաշը իր սենեակը տանիլու պարտականութիւնը։

Արդարեւ, եարգ մը ուսուցիչներ շաբաթուան ընթացքին մէկեռկու օր իրենց սենեակին մէջ կը ճաշէին. Ընդհանուր հսկիչը. հերթապահութեան գրութեամբ, ճաշ տանող աշակերտ մը կը նշանակէր իւրաքանչիւր ուսուցիչի համար։ Մէն տարաթ կը տեսնուէր հերթը։ Ես ամբողջ արտով կ'ըզձայի, որ Օշականին ճաշ տանելու հերթը ինծի գար. չար բախտէ՝ իմ ծառայութիւնս այլ ուսուցիչներու կը վիճակուէր։

Օր մը ալ, երբ հերթապահներու ցուցակը կախուեցաւ սրահէն, տեսայ, որ անունս գրուած էր Օշականի անուան դէմ. վեր թռայ. ես տիտի մտնէի, ճաշի սենեակը ծեռքս, տանելու թեամբ մէնքուրմին սենեակը եւ հարկաւ քանի մը բառ փոխանակելու երջանկութիւնը տիտի ունենայի հետն հան...

Առաւօտեան ան-ամ եռս ճաշ տարի՝ Օշական սենեակին առթիւ. նստած էր գրքի. հարցուցեր մեր առաջ։ Ես տարա նստած մը նստեցուցի՝ գրքին տակէն մատնանշելով.

— Լաւ, դեր անուեր. թող մնայ։

— Բայց, պարոն Օշական, ճաշը կը պաղի։

— Հոգ չէ, — ըսաւ ան եւ շարունակեց գրել։

Ես կը դանդաղէի՝ իրմէ պզտիկ գրոյցի պահ մը խլելու յոյսով։

— Վրան դոցե՞մ։

Օշական չհասկցաւ կարծեմ ըսածս, տարուած իր աշխատանքով։ Ստիպուեցայ դուրս ելլել սենեակէն՝ կամաց մը դուռը փակելով։ Ցաւատիպ էի։ Ճաշի սպասարկութեան այս առիթն ա. զդուտ չրաւ Օշականի մտերմութեան մատչելու համար։

Յաջորդ օր աւելի տրամադիր կ'երեւէր։ Ճանչցաւ զիս եւ շնորհը ըրաւ կատակելու։

— Մե՞նք քերթող, քեզի՞ յանձներ են այս ապերախտ պաշտօնը։

— Հաճոյք է, պարոն, ձեզի ճաշ բերելը։

Հերթապահութեանս այդ շաբթուան ընթացքին առիթ ունեցայ անշուշտ հետը կարճ գրոյցներ ունենալու, որոնցմէ քանի մը խօսք կամ գաղափար կը յիշեմ միայն։

Օշականի համար ամէնէն սուղ բանը ժամանակն էր. ուղղակի կը տառապէր ժամանակի պակասէն։ Մոքին մէջ պատրաստ բազմաթիւ վէպերու ծրագիրներ կային, որոնց իրագործման համար մէկ մարդու կեանքը անբաւարար կը գտնէր։ Օր մը ափսոսանքի արտայայտութիւն մը ունեցաւ, այս մասին խօսելով.

— Սիրոս պիտի դիմանա՞յ արդեօք գրելու այս հեւատպառ վաղքին։

Ես ի՞նչ կրնայի ըսել՝ ճաշի պնակը ձեռքիս կեցած իր դիմացը։ Ես՝ իր վրայ հիացող ազգուն պատանի, ինք մեծահամբաւ գրադէտ։ Այդ օրերուն սրտի տագնապ չէր ունեցած տակաւին, բայց էարծես կը նախզդար։

Յետոյ խօսեցաւ «ժամանակը խնայելու» համար ի գործ դրած միջոցներու մասին։ Օշական մելանին մէջ ջուր կը խառնէր, որպէսզի գրիչը աւելի դիւրին եւ արագ սահի. կը գրէր մանրադիտակին եւ հազիւ ընթեռնելի տառերով, որպէսզի ստեղծագործութեան նիւթեղէն ճիգն ու սպառումը նուազագոյնի իջնեն։

Կը յիշեմ, որ «Հայրենիք» ամսագիրը ետ էր ուղարկած «Ծակ պտուկ»ին ձեռագիրը, որովհետեւ գրաշարները բողոքած էին։ Այդ վէպին գոնէ մէկ մասը կարդ մը աշակերտներու կողմէ վերընդօրինակուեցաւ եւ այդ ձեւով կարելի դարձաւ ապագրութիւնը շարունակել։

Գրելու «կատաղութիւն մը» վարակած էր Օշականին ամբողջ էութիւնը։ Իր մտատիպարը այս մարդին մէջ Գալզաքն էր, աշխատանքի եւ ստեղծագործութեան այդ հսկան, որ նախանձը կը շարժէր Օշականին։

— Գիտե՞ս որ ես ստիպուած եմ, — ըսաւ ան անգամ մը, օրը դոնէ երկու ժամ ալ ընթերցումներուս յատկացնել։ Առանց կարդալու կը ժանգոտիս։

Իր ընթերցումները գլխաւորաբար գիտակա՞ն գործերու նուիրուած էին, թէ միպական՝ ծանօթ չէր ինծի։ Գիտեմ միայն, թէ հիացում ունէր Հիբսլիտ Թէնի եւ Սէն Պէօվի հանդէպ, իբրեւ արուեստը ըմբռնող եւ մեկնարանող մեծատաղանդ հեղինակներ։

Սփիւռքի չորս կողմէն, հին եւ նոր սերունդին պատկանող բոլոր գրողները իրենց հրատարակած գործէն օրինակ մը կ'ուղարկէին Օշականի, շողշողուն ձօնագրութեամբ։ Կը սպասէին անշուշտ, որ անուանի քննադատը արտայայտուի. երբեմն ձօնագրուած հատորին կ'ընկերանար նամակ մըն ալ, աւելի ճիշդ՝ խնդրագիր մը, որ Օշական չնորհը ընէ քանի մը տող գրելու։

— Ինչպէ՞ս կը հասնիք ձեզի ղրկուած այդ բոլոր գիրքերը կարդալու, — համարձակեցայ հարցնել օր մը, սեղանին մէկ անկիւնը տեսնելով նոր հրատարակութեանց դէզը։

— Կը կարդամ, տղաս, կը կարդամ. Օշական առանց կարդալու կարծիք չի յայտներ.

— Բայց ձեր սուղ ժամանակը...

— Կը բաւէ որ հատորէ մը երկու ոտանաւոր կարդամ, կարծիքս կազմուած կ'ըլլայ արդէն. գիտեմ, թէ գրողը բանաստեղծ է, թէ ոչ։

— Հապա վէպե՞րը։

— Վէպն ալ կը սկսիմ եւ եթէ առաջին տասը էջերը բռնեցին զիս, կը շարունակեմ. եթէ ոչ՝ մեկդի կը նետեմ։

Իր վերաբերումն ու քննադատութեան կերպը որքան ալ ենթակայական ըլլար, Օշականի սուր զգայարանքը քիչ անգամ կը սխալէր դատումներուն մէջ։ Դժուարահաճ էր նորերու հանդէպ, ինչպէս եղած էր երիտասարդութեան նաեւ՝ հիներուն։ Այն ատեն «նորերը» ըսելով կ'ըմբռնէինք Փարիզի տղաքը։ Շ. Շահնուր «Ցառաջ»ի մէջ նոր էր հրատարակած իր վէպը՝ «Նահանջը առանց երգի»։ Օշական հաւնած էր Շահնուրի ոճին արագութիւնը, բայց զգայացունց ըլլալու «սրբապիղծ փորձ» կը համարէր անոր լուտանքները՝ ուղղուած Նարեկին եւ աւանդական այլ արժէքներու։ Զեմ յիշեր վէպը հատորի վերածուա՞ծ էր, թէ ոչ. մեր ուսուցիչի մտանաւոր կարդացողութեամբ արտօնութիւն ստացանք Շահնուրը կարդալու «Ցառաջ»ի էջերէն։ Բացառիկ չնորհ էր ասիկա. օրթերթ կարդալու իրաւունք չունէին Մելգոնեանի տաները։ Տակաւին կը յիշեմ իր կարծիքը Վաղդէն Շուշանեանի մասին. «սիրա ունի այդ տղան» բսաւ օր մը եւ աւելցուց. «մխանամ սրտէն երթայ անժամանակ»։ Շուշանեան սրտէն չվնաց, բայց «անժամանակը» ճիշդ դուրս եկաւ դժբախտաբար։

Օշական, աշխատանքէ յոգնած, «ուղեղը պարպելու համար» երբեմն կը սիրէր տամա խաղալ։ Ցամայի մեծ վարպետ էր ինք։ Հաստատութեան մէջ ոչ ոք կրնար չափուիլ հետ։ Իր դէմ խաղցողները անպայման պարտուած դուրս կու գային։ Իրար ետեւէ քարեր կը գոհէր՝ ի վերջոյ «ուտելու» համար հակառակորդին բոլոր քարերը։

— Գարոն, մեծ ռազմագէտ էք, — կը կատակէին խաղին շուրջ բոլորուած մերի դասարանի տղաքը։

«Գիտամագէ՞տ»՝ այո՛, թերեւս, բայց Օշականի միտքը մեթոտի եւ կարգաւոր մտածողութեան պակասէ կը տառապէր։ Ինք գիտէր այս թերութիւնը եւ դիտական դասերը չսիրող տղոց յանախ կ'ըսէր.

— Սխալ է փախուստ տալ մտթեմատիկէն. իմ անձս ձեզի օրինակ. իմ միտքս շատ աւելի մշակուած ու տիսիպլինէ եղած կ'ըլլար, եթէ բարձրագոյն ուսում ստացած ըլլայի։

Ծանօթ է բոլորին, թէ Օշական դիւղի նախակրթութենէն ետք մէկ տարի միայն ուսած էր Արմաշի դպրեվանքը եւ այդքա՛ն։ Մրնառածը ձեռք էր բերած ինքնաշխատութեամբ, կատաղօրէն լափելով Արտաչէս Ցարութիւնեանի դրադարանին բոլոր գիրքերը, Մալկարայի մէջ։

Իր մտքի կէս մնացած կրթանքը լրացնելու համար երբեմն մեր մաթի ուսուցիչէն երկրաչափութեան խնդիրներ կ'առնէր եւ կը լուծէր։

⁂

Եւ Մելգոնեանը ձգեցի 1930ի կրթական տարեշրջանին վերջը, առանց աւարտելու։ Այնուհետեւ Օշականը չտեսայ երկար տարիներ։

Հեռուէն կը հետեւէի անշուշտ իր գրականութեան եւ կեանքի ընթացքին. այսպէս՝ ցաւով տեղեկացած էի սրտի տագնապին, որուն հետեւանքով Օշական դարձեր էր չափազանց զգուշաւոր, առանց սակայն գրելու արշաւին թափը կորսնցնելու։ Կիպրոսէն տեղափոխուեր էր Երուսաղէմ։

Կեանքի պայմանները զիս նեսեր էին ուսուցչական ասպարէզ եւ նոյն առեն ստիպուեր էի լծուելու օրաթերթային աշխատանքի։ Ամէն անգամ, որ ուրք կը դնէի «Ազդակ»ի խմբագրատունը, ականջներուս մէջ կը հնչէր Օշականի պատուէրը.

— Ղազէրեանի մի՛ ըլլաք. հրապարակագրութիւնն է, որ մեռցուց Թ. Զարդարեանի, Գեղամ Բարսեղեանի եւ ուրիշ տաղանդաւոր տղոց գրականութիւնը...

Օշականի հնչեցուցած ահազանգը իրական վտանգի մը ազդանշանն էր անկասկած. ես անձիս վրայ կը զգայի «զազէթաճիութեան» գործած աւերը։ Հեւասպառ եւ ամէնօրեայ վազք յօդուածներու, խմբագրականներու, թարգմանութիւններու ետեւէն։ Մուսաները խեղդամահ կ'ըլլային օրաթերթային այս աշխատանքի հեղեղին տակ։ Այսուհանդերձ, տասը տարի մը դիմացայ, զաղտնի դարպասելով հանդերձ մուսաներուն, որոնք բարեբախտաբար բոլորովին չը-լքեցին զիս։

Օր մը, չեմ յիշեր ճիշդ ո՛ր թուականին, Օշականէն նամակ մը ստացայ։ Կարճ, ցամաք նամակ մը, որով ինձմէ կը խնդրէր դիմել մեկենասի համբաւ վաստակած առեւտրականի մը, որ իր անտիպ գործերէն մէկուն հրատարակութեան ծախսերը հոգայ։ Ելայ գացի այդ անձին մատնատունը եւ պարզեցի խնդիրը։ Լեզուիս ամբողջ ճարտարութիւնը թափեցի մարդուն առջեւ. չեւոեցի, որ Օշական մեծ գրող է եւ արժէ անոր մէկ գործին մեկենասը դառնալ. իր անունն ալ տիտի տառապուէր ու անմահանար այս ձեւով։

— Չեմ կրնար, պիւտճէս փակուած է, — ըսաւ ան կտրուկ կերպով։

— Բա՞ ուրիշ որոդի մը գիրքը հրատարակած էք ասկէ առաջ եւ Օշական խմացած է, — առարկեցի ես։

— Այո՛, — ըսաւ, — առանկ բան մը եղաւ. ես հայ գիրքը կը սիրեմ, բայց առայժմ պիւտճէս չի ներեր։ Եւ յետոյ ան՝ որուն գործը հրատարակեցի՝ հայրենակիցս էր, քիչ մըն ալ հեռուէն ազգական...

Պարզ էր մարդուն թէ՝ տրամադրութիւնը եւ թէ տրամաբանութիւնը։ Հայ գիրքը կը սիրէ՞ր, երբոյ հայրենակիցն ալ կը սիրէր եւ ա՛յ դան։

Օշականի պարզիդի հարցը նրբանկատ տաղերով, որպէսզի որեւ տագնապ չվերանորոգուի։

Վերջին անգամ Օշականը տեսայ Մելգոնեանը ձգելէս 16 տարիներ եաք, 1946ին, Գէյրութ։ Իր յոբելեանի տարին էր։ Անօրինակ եւ անմարդկային խաչակրութիւն մը շղթայազերծուած էր իր դէմ ու որոշ անձերու եւ կազմակերպութիւններու կողմէ ամէն ճիգ կը թափուէր յոբելեանը ձախողեցնելու։

Պատմութիւնը ծանօթ է։

Օշական մահացու մեղքը գործած էր այդ օրերուն, յօդուածի մը մէջ քննադատելու հայրենական կարգ մը գրողներու համբաւաւոր գործերը։ Գրած էր, օրինակ, թէ Դ. Դեմիրճեանի «Վարդանանք»ը բառակոյտ մըն էր։ «Հատորը, իր առաջին յիսուն էջերուն, կապար

դարձաւ ձեռքերուս մէջ եւ ալէքոս մերժեցին այդ թառակոյտը»։ Նոյն ձեւի բացատրական արտայայտութիւն էր ունեցած Սո.Զորեանի «Պապ թագաւորի» մասին։ Ու տակաւին համարձակած էր սեւով ճերմակի վրայ գրելու. «Ոչ որ կը հաւատայ թէ Ցոլի. Շիրազը, Սպիտէնը եւայլն թանասեղծներ են, կամ ինքզինք կը խաբէ, կամ կ'ընէ կեղծիքներուն ամէնն զգուելին»(*)։

Մ'վ հայրենադաւութիւն...

Ամէն կողմէ սկսաւ լսելի դառնալ պոռչտուք մը. «էր խաչ հան զրա»։

Գացի այն պանդոկը ուր առժամապէս կը մնար Օշական. դացի վախով, որ կրնայ չճանչնալ դիս։ Է՛հ, տարիները այլափոխած էին մեզ. Վարպետը աւելի ալեւորած էր, աւելի նիհար քան առաջ, իսկ ես ալ նախկին պատանին չէի այլեւս։ Մեր հոգիները չէին փոխուած տակայն ու իրար ճանչցան։

— Ինչպէ՞ս ես, ի՞նչ կ'ընես, մենք աղա...

— Զաղէթաճիութիւն, պարոն Օշական։

— Այո չեղաւ, սխալ կ'ընես։

Ափը խօսած պահուն սրտին վրայ էր մէջտ. կարծես կ'ուզէր ենադգրէն պայտպան կանգնի. չիմենալու մօտ ճրագի մը, որուն լոյսը էր տատանէր կեանքի հովերուն առջեւ։ Կը խօսէր մեղմ, հանդարտ. լոգնած եղանակով, ուր նմարեւի էր կարճ կապելու դանկութիւն մը։ Օշական չատ էր ազդուած իր մրաւ եղած յարձակումներէն, որոնք որականութենէն գուրս ուսով սարգեր էին հաղաքական բրնոյթ։ Այդ, աւելորդ որաւէտ երբեր հաղարական ոհերաւորումի մասդը չէր եղած։ Իր թարմ տարիքէն մինչեւ ծերութիւն տատասեան էր հաւ հոգեւոր առէ ոնեռն. որականութեան ճամբով։ Կարիք էր մեզի նեւ ասրծնել իր տատնած տեսակէտները, բաց եարեւ չէր եասեաձի տան տանել իր հաւ-ենասիրութիւնն ու «հրաւ» տրուեսի տայտամուներ։

— Պարոն Օշական, ձեր յորելեանը պիտի տօնենք յառաջիկայ շաբաթ, — աւելացի իրեն։

Զարմանաւ, պահ մը լուռ երեսս նայեցաւ եւ բաւ.

— Մ'վ է տօնողը։

— «Համադասեան Հայ. Մշակութային Միութիւն»։

— Դեռ տոհէն եաս տեղ սիրտ ունեցողներ կա՞ն ուրեմն դիս մեծարելու։ Գիտե՞ս, որ քսաներս սխալ հասկցան... ես իմ ժողովուրդիս որաւէտն եմ։

Ապա կանգ առաւ, յուն մը շաչեց եւ հարց տուաւ մտահոգ.

— Ո՞վ տիտի խօսի. խօսողները Օշականը ես հասկնա՞ն։

— Ես եւ կարդ Սասունին։ Ես տիտի խօսիմ ընդհանրապէս Օշականի մասին, իսկ Սասունին պիտի վերցուցէ վիպագիրին արժէքը։

Աչքերը չլմոր վրան յառած կը մնային անորոշ արտայայտութեամբ։

— Ըսէ նայիմ, ի՞նչ պիտի ըսես ընդհանրապէս Օշականի մասին։

Հարցումին մէջ կասկած եւ թերահաւատութիւն կար։ Երբեմն աչակերտը հանրութեան պիտի ներկայացնէր խարազանակիր ընդհանրապէս։ Արդէն իսկ պատրաստելու վրայ էի խօսելիքս եւ դրպանս տրցակ մը թուղթ կար։ Կարդացի իրեն նոթերս. զոհ մնաց եւ ընդհատեց զիս.

(*) «Հայրիկ» ամսագիր 1946 փետրուար թիւ 2։

— Աղէկ է. հիմնական գիծերը դուած են։ Կարօ Սասունի՞ն ինչ պիտի ըսէ արդեօք. կը հասկնա՞յ Օշական վիպագիրը։

— Բաւական կը հասկնայ, մի՛ մտահոգուիր, հանդէսը լաւ կ'անցնի։

Իսկապէս ալ յոբելինական անչուք այս հանդէսը լաւ անցաւ, ջերմ ու մտերմական մթնոլորտով, հայ բողոքականաց նախկին ժողովասրահին մէջ։ Սրահը մեծ չէր, սակայն բերնէ բերան լեցուն։ Օշականի մուտքը ընդունուեցաւ բուռն ծափահարութիւններով։ Կարգադիր յանձնախումբը զինք բեմ առաջնորդեց, ուր նստաւ ան գիւղացի մարդու անայլայլ պարզութեամբ, յաւիտենական իր բաց օձիք շապիկով եւ վաստակաւոր բանկոնով։

Սրահի առաջին շարքին նստած էին Լեւոն Շանթ, Նիկոլ Աղբալեան եւ այլ մտաւորական ծանօթ դէմքեր։

Երբ հանդէսը վերջ գտաւ եւ Օշականի տրուեցաւ խօսքը, ան յայտնապէս յուզուած էր։ Ձեռքը սրտին վրայ դանդաղօրէն եկաւ ոտքի եւ սկսաւ խօսիլ բառերը փնտռելով։ Մինչ այդպէս ճանչցած էի արդէն զինք։ Օշական պերճախօս չէր։ Բայց ըսաւ սրտի դպ·ող խօսքեր, որոնք յուզեցին ներկաները։ Հիմա չեմ յիշեր անշուշտ իր բոլոր ըսածները։ Այսուհանդերձ չեմ մոռցած իր գոհունակութեան արտայայտութիւնը «մեծարանքի» համար։ Ինք ժողովուրդին կը պատկանէր իր ամբողջ վաստակով։ Ինչ որ ունէր իր տաղանդէն, կեանքէն, առողջութենէն տուած էր ժողովուրդին։ Եւ հիմա ինքզինք հարուստ եւ երջանիկ կը զգար։

Ապա, ցոյց տալով Լեւոն Շանթը՝ Օշական իր յուզումը յայտնեց եւ ըսաւ.

— Բացառիկ պահ է ասիկա թէ՛ ինծի եւ թէ հայ գրականութեան համար։ Մեծ սպանդէն վերապրող երեք սերունդ ներկայ է այսօր այս սրահին մէջ — երէց սերունդի ներկայացուցիչ Լեւոն Շանթ, իմ սերունդս եւ նորերը։ Հայ հոգին կը չնչէ, հայ գրիչը ծաղկուն կը մնայ...

Օշական բեմէն վար իջած՝ շնորհաւորութիւններ սկսած էր ընդունիլ. ես քովը խորթ եւ անսովոր հոգեվիճակ մը կ'ապրէի։ Երբ շնորհաւորելու կարգը Լեւոն Շանթին հասաւ, թօթուեց ձեռքը Լ. Բրիցպոյն սերունդի յատուկ հեղիակութեամբ մը ըսաւ.

— Օշակա՛ն, ուժ տուր աւելի վէպերուդ. վէպերդ են, որ կը մնան։

Օշական լուռ էր. ի՞նչ մտածեց արդեօք Շանթի խօսքերուն մասին։ Գիտէի, թէ Օշական չատ համակիր չէր Շանթի գրականութեան եւ մինչեւ իսկ խիստ քննադատութեան էր ենթարկած անոր երկերը։

Ի՞նչ փոյթ. Եղեռնէն վերապրող սերունդի ներկայացուցիչներու, երկու անուանի գրագէտներու պատմական հանդիպման պահը էր։ Հաւանօրէն նաեւ անկեղծ արտակցութեան։

Օշականի հետ վերջին հանդիպումս էր։ Ինչպէս յայտնի է, Անթիլիասի կաթողիկոսարանէն քանի մը ամսուան համար Հալէպ էր մեկնած, ուր յանկարծամահ եղաւ ան, աշխատանքի սեղանին առջեւ, գրիչը ձեռքին։

Այնքա՜ն գործեր ունէր դեռ աւարտելիք...

Մ. ԻՇԽԱՆ

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ՈՒՍՈՒՑԻՉԻՆ ՄԱՍԻՆ

Կեդրոնականէն ներս՝ Ֆլոպէռը մեր աստուածն էր, եւ Օշական՝ իր մարգարէն: Իր աշակերտներուն շրջանակին մէջ, Օշական կը վայելէր շատ մեծ հեղինակութիւն, իբրեւ ոճաբան, եւ իբրեւ էրնեստ: Իր ամենէն ուշագրաւ գիծերը — կարմրուկ, բարեձեւ տեսքը — որ Պալզաքը կը յիշեցնէր եւ կը նմաներ գիւղացի մսագործի մը, որ արդէն հաստատուած գրական համբաւներ կը մորթէր, ու կը ջարդէր — եւ գաւառցիի ֆիչ մը կոշտ խօսելակերպը դասարանին մէջ — այս բոլորին ալ համար կը սիրէինք զինք: Օշականն էր, որ առաջին անգամ ինծի սորվեցուց ոնին կարեւորութիւնը գրականութեան մէջ: Ճիշդ բառը (le mot juste) մեր առաջին սկզբունքն էր՝ գրելու արուեստին մէջ...

ԼԵՒՈՆ Զ. ՍԻՐՄԷԼԵԱՆ

(«Նոր դիր», 1951, Գարուն)

•

Զինքը հանչցայ կեդրոնականէն: Զինադադարէն յետոյ խումբ մը որդեր, Բերայի որբանոցէն եռն կ'երթայինք ուսանելու: Այն ատեն վերապրող մտաւորականութեան լաչագոն ուժերը այդ հաստատութեան կապուած էին եւ մեզ համար մեծ բախտաւորութիւն մըն էր իրենց հետ շփման մէջ գալը, զիրենք ունկնդրելը: Արձակուրդէն յետոյ, երբ մեզի յայտարարուեցաւ, թէ Յակոբ Օշական հայերէնի ուսուցիչ նշանակուած է, մեր ուրախութենէն դասարանին փոշին օդը հանեցինք: Մօտ ատենէն դէմ յանդիմանն պիտի գայինք մէկու մը, որ գրական խնդիրներու շուրջ այդ օրերու Պոլսոյ մամուլը ամէնէն շատ զբաղեցնողներէն մէկն էր:

ԱՐԱՄ ԱԶՆԱՒՈՒՐԵԱՆ

(«Նոր դիր», 1946, թիւ 3–4)

•

Այս տողերը գրողին, որ եղած է մէկը ամենը ուշակերտներէն, Յ. Օշական կ'երեւի յիսունմնոց մարդ մը, յաղթանդամ, լեցունկեկ, սպիտակամորթ, խոշոր գլուխով եւ պայծառ ու գեղադէմ:

Երեսունըհինգ, քառասուն տարիները բաժնող անջրպետին ընդմէջէն յանկարծ կը յառնէ Յ. Օշական նոնֆան տպաւորիչ. չունի մը-շուշ եւ ոչ ալ մաշում պայծառ տեսիլքին: Իր վարսունըհինգին մէջ ալ նոյնն է — բաց օձիք, ըմբոստ, կարն խուզած, սպիտակափառ գրլխամազով, թաւ յօնքերու տակ խոշոր, փայլուն աչքերով, կիսաժպիտ, երբեմն յուզումէն արցունքոտած նայուածքով...: Իր գործին պէս տարօրինակ ու տպաւորիչ ինքնութիւն մը, որ չի՛ մոռցուիր եւ ոչ ալ կ'ուրացուի:

Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

(«Ճիրակ», 1968, թիւ 1–2)

•

Օշական երբ գրականութեան դաս կու տար մեզի, օր մը, երեսուն տարիներ առաջ, ընդհատեց ընթերցումը մեր ընկերներէն մէկուն եւ պառաց բարկութեամբ· «Ճառ չեմ ուզեր, տղա՛յ··· Նստէ տեղդ···»: Այս խօսքը կայծակի պէս զարկաւ մեզի (բարեբախտաբար): Օշական կ'արհամարհէր ճառը գրականութեան մէջ եւ բեմի վրայ: Թշնամի էր ամբոխ, որ գրականութիւնը ճառի կը վերածէին: Դէմ էր հռետորութեան, որուն մէջ ոչ գրականութիւն կը տեսնէր:

Բեմ չէր ելլեր այդ շրջանին եւ դասաւանդութիւնն իսկ կ'ընէր պարզ խօսակցութեան պէս, ոչինչ ու ձախէն, առանց պաշտօնական ձեւ մը տալու իր ըսածին: Ձիգով արդէն բառերը դուրս կը բերէր բերանէն եւ սեւեռեալ աչքերով սեղանին կը նայէր մտածում մը տալու համար: Շարժման մէջ էին իր ձեռքերը: Արմատներու պէս դուրս կը բերէր բառերը իր մտածումին խորէն եւ կը ֆշռէր զանոնք: Իրականութիւն եւ ճշգրտութիւն կը փնտռէր:

Ն· ՍԱՐԱՖԵԱՆ

(«Ծուռաթեր» օրաթերթ, 23 Յունիս 1955)

•

...Մեծ դէմքերու աշակերտիլը ունի իր առաւելութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ անոնց տիրակալութեան տակ իյնալու անպատեհութիւնը: Կրնամ անվարան ըսել, թէ իմ գիտակից եւ ենթագիտակից երեսներուն վրայ եթէ տիրակալութիւն մը եղաւ եւ կայ, անիկա Օշականինն է:

Մ· ԻՇԽԱՆ

(«Հագին», 1979, թիւ 10)

•

Վերամուտին անոր մուտքը դասարանէն ներս, մեզի համար եղաւ սիրելի անակնկալ մը: Մեր պզտիկ հոգիները արդար հպարտութեամբ ուռեցան: Կը զգայինք, որ մեզի էր ան սեփականութեան մը պէս եւ անով մեր գոյութիւնը արժէք կ'առնէր: Այդ տպաւորութիւնը պիտի մնար մինչեւ վերջ, եւ վստահ եմ նոյնը զգացած են եւ տակաւին կը զգան իր բոլոր աշակերտները:

Զորս տարուան հայերէնի եւ հայ գրականութեան դասախօսութիւնները մեզի համար եղան ամէնէն սիրելի պահերը: Ու դասէ դաս, տարուէ տարի ան իմքզինքը բաշխեց մաս առ մաս, ումպ առ ումպ, միշտ վերանորոգուելով, բազմապատկուելով իր զաղափարներուն եւ նիւթի ամենալայն տիրակալութեամբ: Ան ո՛չ լերան եղանակն էր, որ կը բաշխէր եւ ոչ ալ կանայի գինին, այլ աւելի առատ, աւելի անհատնում, հայ մտքին, հայ հոգիին ծնունդ առած, դարերու ընդերքին եւ սերունդներու արիւնին, միսէն անցած՝ ու իր իսկ մտքի ու հոգիի պրիսմակովը զեղեցկացած, անհուսորէն ուռճացած հայ հանճարին քերթը:

ԱՍՏՂԱՆԱԶ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

(«Գոյամարտ», 1958, թիւ 15, Պաղտատ)

ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ՝ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՈՒՆ

Օշականի մահուան 10ամեակին (1958), Պաղտասի Գեոյամարտ չարաքաքերքը մեծանուն գրագէտին յիշատակին նուիրեց բացառիկ թիւ մը, ուր, ի միջի այլոց, գրութիւն մը տարբերած էր Նաեւ Մելգոնեանի իր աշակերտներէն իրաքահայ Ասքանազ Վարդանեան։

Վարդանեան իր գրութեան մէջ ունէր Օշականէն ստացուած նամակներէ պարբերութիւններ, որոնց ստեղծած հետաքրքրութեան դիւմով՝ խմբագրութիւնս փափաքեցաւ իր տրամադրութեան տակ ունենալ թանկարժէք այդ նշխարներուն ամբողջութիւնը։ Շնորհակալութեամբ կը յայտնենք, որ պարոն Վարդանեան ընդառաջեց մեր բաղձանքին ու ղրկեց նամակներուն լուսապատճէնները, թիւով հինգ։ Ստորեւ կը ներկայացնենք մէկը, միւսները՝ հետագային։

25 Յունուար 1947, Երուսաղէմ

ՍԻՐԵԼԻ ԱՍՔԱՆԱԶ,

Նոր տարի Բամակդ, շարաթ մը պառկած ըլլալով։

Ա) — Ո՛չ միայն այրիին լուման է նամակիդ պարունակութիւնը, այլեւ՝ թերեւս անկէ աւելին, քանի որ կու գայ անյայտէն, որ առնուազն այրի մըն ալ չի կրնար ըլլալ։ Երբեմ ինծի դէմ ճարտարապետուած հսկայ անարդարութիւնը անբաւարար պիտի մնայ իմ հոգին կործանելու, ատոր մէջ հաւանարար մեծ է բաժինը Ասքանազին պէս զգացողներուն։ Ճիշդ է, որ գրեթէ զօրավարները իմ աշակերտներն են մեծ մասով, բայց դարձեալ ճիշդ է, որ իմ աշակերտներն են իրենց ուսուցիչին հոգեւոր բանակը, որ միշտ աւելի կարժէ։ Ի վերջոյ եկեր ենք սա տրտմութեան աշխարհը կեանքին չարիքը մեղմելու եւ ոչ թէ բազմապատկելու։ Իրենց ուսուցիչին դէմ ելլելու հերոսութիւնը անպարկեշտութիւն չէ միայն, այլեւ՝ թշուառութիւն։ Ահա թէ ո՛ւր է իմաստը Մարգելի լումային։ Ամենախոր յուզումով կարդացի նամակդ։

Բ) — Չես գրած, որ «*Ճուսաբերք*»ին կամ բարեկամ թերթի մը compte rendu մը գրկա՞ծ ես կատարուածէն։ Կրնայ ըլլալ, որ ձեր միութիւնը անյարմար նկատէ այդ բայլը։ Չունիմ առարկութիւն։ Կրնայ ըլլալ, որ չմտածէք։ Երկու պարագան ալ ձգած եմ ձեր նկատողութեան։ Իմ յուզումս կու գայ անկէ, որ ձեռարկը գործն է իմ սաներուն, որոնց հոգիին խորը ինկած է սրբազան սերմը ազնիւ արարքին։

Գ) — Ձեր գումարը կ'աւելցնեմ Պազտատի գումարին, ծածկելու համար «Քաղհանք»ին տպագրութեան տախտը: Գոհ եմ, որ անունները գրկած են «Քաղհանք»ը գնողներուն: Ասկէ առաջ ծրագիր ունէի յոբելինական հանգանակութիւնները մանրամասնութար անուանել հրատարակելու: Բայց ձախողանքէն յետոյ, նման գիրքի մը համար թերեւս դժուար է դրամ յատկացնել: Կ'ըսեմ ձախողանք՝ դատելով շուրջէս: Կրնայ փոխուիլ կացութիւնը: Կրնայ իմ մահովս ալ փոխուիլ: Իմ նամս կը կը մնայ ինձմէ բեզի վճարում ոչ ածան պարտքի մը երախտագիտութեան, այլ՝ իբրեւ իրաւ յուզումի գրաւական: Կը յայտնեմ նախ իմ շնորհակալութիւնները Վարժապետեանին, զոր շատ յստակ կը յիշեմ. Տիրուհիին, որուն պատկերը նոյնքան յստակ է իմ մէջ: Այս շնորհակալութիւնը՝ իրենց խօսքին համար: Չեմ գիտեր բանի հոգի մտիկ ըրաւ բեզ: Բայց վստահ եմ, որ երբեմ խօսողներդ ձեր հոգիին առջեւ բերիք ձեր ուսուցիչին սրբազան պատը, ձեր մատաղ երազները, այնքան տառապանքներէ չազդուած ու պահող իրենց ուժը, հասնելու համար թերեւս ձեր սա օրերուն: Ձեզ կեանքերուն կէսիկ սա շրջը տուրքը դէպի ձեր պատանութիւնը ինքնին բարիք մըն էր: Դարձեալ կը յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնները պր. Տանատ Օհանեանին, որուն հինգ զաւակները պարտաւոր են մեծնալ իրենց հօրը եւ մօրը սրբազան ուսանողութեանց մէջ. Ա. Մուրատեանին, Օ. Պասմաճեանին, Թ. Ցարութիւնեանին, Ս. Միհրտեանին, Հայկազ . , Վ. Վարդանեանին, Յ. Ցակոբեանին, բոլորն ալ ինձի անծանօթ, բայց Այեքսանեանին, Տիրուհիին մտերմութեանը մէջէն՝ ինձի մօտ:

Դ) — Կը զրկեմ ուզած գիրքերդ, բայց պայման կը դնեմ, որ կարդամ բոլորն ալ: Օշական բարիք մըն է օտարութեան մէջ հայրենակարօտ հոգիները զօրացնող:

Ե) — Խորունկ ցաւով ստուգեցի դժբախտութիւնդ: Հիմա՝ որ որոշ խաղաղութիւն բացուեր է տանդ վրայ, վստահութեամբ նայէ ապագային: Մենք կ'ապրինք մեր հոգիով, զոր չեն յաջողիր փլցնել աշխարհին բոլոր չարիքները, եթէ երբեմ քիչ մը կամք ընենք: Հիւանդութիւնը չի դառնար թե. ունիս քառորդ դար ապահովութեան: Զաւակը հզօր ազդակ է այդ ապահովութեան: Անշուշտ լուրջ բժիշկ մը բեզ ունիս մտերիմ ու առաջնորդ: Հոգեկան հիւանդութիւնները կը բուժուին միշտ հոգիով: Եղիր բաղցր, ներող, բաց-սիրտ, արի. ու այդ արարքները անպայման կ'ունենան իրենց անդրադարձը տունդ ներս ու մեռնողին տեղ կ'ունի նորը:

Զ) — Երբեմ չյուսահատիլ գրելէ: Սմբատը կը պահէ կապ ինձի հետ: Նահր Էլ Օմարը պիտի տայ: Գիրքը գրկեր է: Գրեցի, որ մշակէ: Դուն ալ ունիս այդ կեանքին փորձառութիւնը:

Է) — Կը զրեմ նոյնութեամբ ինչ որ գրեր եմ տղուս, որ Փարիզ է: *Գիտցէք ժամանակին յարգը*: Լաւ կազմակերպուած ժամանակը կը պակսի բեզի: Տղաս չորս տարի երկաթ ծեծեց, դրամ ուելցուց ու գնաց Փարիզ, մեքենագիտութիւն սորվելու: Գրող ալ է: Անոր ալ, բեզի ալ, ընկերներուդ ալ գրելիքս մէկ է: Լաւ գործածեցէք ժամանակը եւ աբիկա պիտի վճարէ ձեզի ինքզինքը բազադրեալ տոկոսով:

Կը բարեւեմ բոլորդ. բոլորիդ կը մաղթեմ երջանկութիւն:

Սիրով Յ. ՕՇԱԿԱՆ

27 Ապրիլ 923
Ֆիլիպէ

Սիրելի Նիկոլ,

Քիչ մը ուշիկ, բայց կը պատասխանեմ նամակիդ: Ասիկա ընելու պատճառները ուժով են հիմա, քանի որ վերջին գիրդ ու հոգեկան վիճակդ անհարժեշտ կը դարձնեն ատիկա:

Նախ, յարձակումներու եւ բրտութիւններու շրջանը կը կարծեմ, որ անցուցած ես արդէն Պուլիսէն: Ինծի չես կրնար վերբ բանալ, քանի որ ես անխոցելի եղած եմ մարդերու բոլոր զէնքերուն դէմ: Ու կը փափաքիմ, որ դուն ալ մկրտուիս այդ ջուրէն, ուրկէ կը վազէ ներքին համբերութիւնը, այսինքն՝ հպարտութիւններուն ամէնէն անպարագրելին: Ոչ ոքի հաւնիլ, սկսելով ինքզինքէն, բայց չընել մէկուն՝ արհամարհանքդ, բայց մա՛նաւանդ խնայել ետիդ նուաստութեան ամօթը: Գիտե՞ս, որ յանախ մենք կը պզտիկնանք մեր իսկ աչքին:

Յետոյ, այսպէս զրահաւած՝ փնտռել: Ի՞նչը: Ատիկա գիտես: Քու երազդ, քու ձեւիդ քանդակը: Մինչեւ այդ օրը՝ փնտռել: Ուրիշներուն բոլոր լոյսերը մարել, անգամ մը որ խուզարկութեան լայն ճամբաներէն անցար: Ու երբ սրբազան ու վա՛ղագ լեռը կը նետես ... այն ատեն միայնակ ըլլալ, խորհուրդիդ հետ: Դժուար է այս քաջութիւնը: Բայց առանց ատոր համարձակութեան եւ համակերպութեան ոգիին չես զտներ: Ա՛ն ատեն աւելի լու էր խոզ արծել, եղ ծախել կամ հոզ փորել, քան թէ ձեւերու որսորդ դառնալ:

Ասոնք լուրջ ըսուած խօսքերու պէս մի առներ դուն նորէն: Վերջապէս մեծի մը ձայնն է, որ կու գայ քեզի, ամէնէն դժուար օրերուդ, քեզ դարձնելու քու հպարտ աշտարակումիդ: Թերեւս օգտակար ըլլայ քեզի, երբ յիշեցնեմ, որ քու տարիքիդ ես էշով փայտ բերած ու ծախած եմ, որպէսզի ապրիմ: Ու էշուն ետեւէն իջած պահուս, լափուած գրադարան մը կը դառնար բեռան հետ: Այդ չարչարանքը տարեր եմ ակռաս սեղմած, ուրիշներուն թողլով ածան զոհունակութեան մը ցուցադրանքը:

Ոտանաւորդ անկեղծ էր այս անգամ ու ատով համակրելի: Ճիշդ կ'ըլլայ իմ դատատանս, երբ յիշես, թէ ձեւերը creux են յանախ, երբ անոնց մէջ ներսի կրակէդ չեն լեցուած: Առանց ապրումի մարդ բառեր կը հիւսէ, բայց չի կրնար կեանք մը անթեղել թուղթին վրայ:

Խրատներ չեմ կրնար տալ: Նոքերը ատոր պէտք չունին: Ես արդէն անկարող եմ այդ բանին: Բայց հաստատումներ կ'ընեմ: Ու այս անգամ առանց մեղմացուցիչներու դիմելու կրնաս ինքզինքիդ յուսադրել քիչ մը: Անշուշտ աւելի վերջը պիտի գտնաս ճամբադ: Հիմա չխաբուիս կեղծ շուքերէն՝ որոնք կը բուսնին ելիդ ընթացքին:

Փաթթուիլ կեանքին, եթէ հարկ ըլլայ, ձեռքերը չորս ընել: Բայց ակռաներով բռնել երազին թելը, բայց աչքերը կարենալ կաղապարին դարձնել, բայց գլուխը ցեխէն ազատել:

Ահա քեզի յիմար ճամակ մը: Բայց յիմարութիւնը, արուեստին համար, ընթացիկ իմաստութենէն նախընտրել սորվէ: Եթէ ես զարտուղի եղայ ու յանախ յիմար, դուք քիչ մը խենթ եղէք, դուք՝ բոլոր այն տղաքը, որոնք անցան իմ շուքէն ու չհասկցան, թէ ինչ կ'ուզէր նորերէն ա՛ն՝ որ է՛ն առաջ ինքզինքը չէր հաւնած:

Բարեւներով

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Նուաճում մեկնակէտը՝ «Առաջին արցունքը»

Կամքէ անկախ պատճառներով(1) «Արիւելք» *օրաթերթին մէջ* 1902*ին Յ. Յովհաննէսեան գրչանունով լոյս տեսած* «Առաջին արցունքը»(2) *իբրեւ Քատերաւայր ունի «գեղը», ինչպէս կը սիրէ ըսել Յ. Օշական, ուր հեղինակը կը հանդիսադրէ քաղաքէն գիւղ փոխադրուած անմանակեդրոն կնոջ մը եւ անոր հնապանդ զաւակին փոխյարաբերութիւնները՝ բռնախեղդված յանկութիւններու, զսպուած կարօտներու եւ բացայայտ ուրացումներու թանձր թելերով հիւսուած։ Առաջին ակնարկով սիրային սովորական պատմուածքէ մը տպաւորութիւնը ծգող այս գրութիւնը՝ թէ՛ իբրեւ բովանդակութիւն եւ թէ իբր կառոյց, խորագնին երկրորդ մօտեցումի մը կարիքը ունի։ Շարաթ մը վերջը «Լրեւելք» օրաթերթին մէջ կ'երեւար անկա, «Առաջին արցունքը» վերնագրով։ Գիւղը իրար անցաւ։ Թաղականութեան ատենապետը — մեր գիւղը հազար տունենց մեծ ուռա մրն էր, սահմանադրական բոլոր հաստատութիւններով — հեռուէն ազգական վարժապետին, կազմեց բացառիկ ժողով ու պահանջեց··· շղթայակապ բանտ գրկուիլը անօրուն լակոտին, որ գիւղին ամենէն տիրուած մարդը այսպէս լեզուն կը ձգէր։ Կանչուեցաւ ատեան։ Ցայտնեցի, թէ ես չէի գրած այդ գիրը ու ուրացուցի, «Հիմա կ'ընդունիմ, թէ ես էի գրկողը»։ Անշուշտ Սելամիկէն եկող տէրտէրը միջամտեց ու հասկցուց, թէ ատենապետ մը չէր կրնար մէկը շղթայի զարնել ու բանտ գրկել։ Բայց նախատուած ուսուցչին գոհացում տալու պարտաւոր էր ժողովը եւ տուաւ, վտարելով յոդուածին հեղինակը։ Ցցեցի հազիւ տկսած իմ գործը։ Տարիներ հոտ հաւկցայ, որ հոխանեն արարք մրն էր ասիկա։ Գործադրուած միշտ պաշտօնակիցներու կողմէ, մէկուն ատին ծմերուկի կեղեւ մը ջնելու ամենէն անպատիւ հոգեակը։ Այս է պատմութիւնը իմ գրական առաջին էջին, որ ինձի արժեց տարի մը ու աւելի քաղաքում» (էջ 85–86)։

(2) Այս գրութեան համար իբրեւ ապրիւր օգտագործեցիմ Յ. Օշականի աշակերտներուն հրատարակած «Հոնարհները» (տպարան Անի, Գէյրուք, 1958, 370 էջ), ուր «Առաջին արցունքը» հրատարակուած է կարճ ներածականէն անմիջապէս հոտ, 7–12 էջերուն վրայ։ Մեր մէջբերումները կատարուած են այս ապրիւրէն, յարգելով գրութեան Ի՛ւ ուղղագրութիւնը, Ի՛ւ կէտադրութիւնը։

(1) Հետագային, տարիներ հոտ, «Համապատկեր»ի հոքներորդ հատորի էջերուն, Թլկատինցի մարդը բնութագրող իր բաժինին մէջ, Օշական կը կատարէ նպատակալաց շեղում մը՝ հասնելու համար *վարժապետի* ա՛յն տիպարին, որ տիրացութենէն մինչեւ վարժապետութիւն բարձրացած համեստ հերոսը չէ (ինչպէս է պարագան «Առաջին արցունքը» պատմուածքի տիպարին), այլ՝ *դրսեցին*, *օտարը*, որուն անուան հետ ճոյնքան տիրական կը հնչէ «*էրտգէս տիպարին* ներկայութի՛ւնը»։ Ցիշենալ հատորի ճշդ էջին վրայ այս հաստատումը ընդգծելէ հոտ, Օշական կը վկայէ. «Վարժապետը, այս պարագային, օտար մրն է, թշնամի մը, որ *գիւղին պատիւը փարայի մը կ'ընէ*, երբ անոր բարքերը կը պատմէ ստամպոլցիներուն։ Ան իր հացը կերած առեն մառնալու չէ, որ զայն պարտական է սակի *ազայի* մը, *թաղականի* մը, *աէրտէրի* մը, որոնց անձին սրբութիւնը բառերը չեն կրնար բացատրել։ Անոնց շուրջ *գիր* մը, Ստամպոլի դոներուն, ոճիր(*) մրն է»։

Ապա, տեղատակի կը տայ «Առաջին արցունքը» պատմուածքին ծննդոցին եւ հրատարակութեան պատմութիւնը կատարող հետեւեալ ծանոթագրութիւնը.

(*) «Թող ներսի ինձի անձնական փարձառութիւն մը պատմել հոս։ Վարժապետ մրն էի գիւղի մը — անունը բան մը չ'տեւցներ — պալատմրտ շրջանի մը մէջ։ «Պաշտօնակից» ունէի մարդ մը, գիւղին մէջ բացառութիւն, որ չէր ամուսնացած, պատանութեան սիրոյ մը մէջ խարուած ըլլալուն։ Այնքան տարօրինակ էր այս ամուրիութիւնը։ Գլտիկ տրամ մը հնգաղրեցի այդ պատանութեան հեռու օրերէն ու պատմուածք մը գրեցի — առաջին գրածս էջը։ Օր մը գայն չգտայ։ Կասկածուած էր դարակիս մէջէն։ Շարաթ մը վերջը «Լրեւելք» օրաթերթին մէջ կ'երեւար անկա, «Առաջին արցունքը» վերնագրով։ Գիւղը իրար անցաւ։ Թաղականութեան ատենապետը — մեր գիւղը հազար տունենց մեծ ուռա մրն էր, սահմանադրական բոլոր հաստատութիւններով — հեռուէն ազգական վարժապետին, կազմեց բացառիկ ժողով ու պահանջեց··· շղթայակապ բանտ գրկուիլը անօրուն լակոտին, որ գիւղին ամենէն տիրուած մարդը այսպէս լեզուն կը ձգէր։ Կանչուեցաւ ատեան։ Ցայտնեցի, թէ ես չէի գրած այդ գիրը ու ուրացուցի, «Հիմա կ'ընդունիմ, թէ ես էի գրկողը»։ Անշուշտ Սելամիկէն եկող տէրտէրը միջամտեց ու հասկցուց, թէ ատենապետ մը չէր կրնար մէկը շղթայի զարնել ու բանտ գրկել։ Բայց նախատուած ուսուցչին գոհացում տալու պարտաւոր էր ժողովը եւ տուաւ, վտարելով յոդուածին հեղինակը։ Ցցեցի հազիւ տկսած իմ գործը։ Տարիներ հոտ հաւկցայ, որ հոխանեն արարք մրն էր ասիկա։ Գործադրուած միշտ պաշտօնակիցներու կողմէ, մէկուն ատին ծմերուկի կեղեւ մը ջնելու ամենէն անպատիւ հոգեակը։ Այս է պատմութիւնը իմ գրական առաջին էջին, որ ինձի արժեց տարի մը ու աւելի քաղաքում» (էջ 85–86)։

տեցումէ մը եւք, դուրս կու գայ այդ օրերու գրականութեան ընկալեալ սահմաններէն, երբ, թէկուզ նիհար գիծերու միջոցաւ, կը բացայայտէ վաղուան օշականեան գրականութեան մէկ բնորոշ յատկանիշը՝ սէր-սեռ-մահ եռանկիւն աշխարհին մէջ զարգացող տրամը։

Հետագային կոթողային ծաւալներու բացուելու սահմանուած այս տրամը («պզտիկ տրամ մը»՝ Օշականի իսկ «ենթադրութեամբ»), երեք պատկերներու տարածքին, կը խտացնէ կեանքի մը ողբերգութիւնը։ Առաջին հերթին կը հանդիպինք «ադուոր ծագի մը պէս մօրը շուրջին տակ, մօրը հոգիին մէջ, մօրը փէշին շուրջը, մէկ հատիկի մը խելօքութեամբ» մեծցած Արթինիկին եւ ամուսնոյն մահէն եւք Գրուսայէն Սէօլէօզ եկած Վառվառ Հանըմին, որուն տիրական չունչին եւ անընդունակ ազդարարութիւններու ծանր մթնոլորտին ներքեւ հասակ կը նետէ «ըսպասուած տղան ըլլալ» չուշացող պատանին։ Երկրորդ տարբերակահար պատանին, որ «մօրը համբոյրէն վախցեր էր միշտ», այլեւս պարծանքն է գիւղին եւ աղջիկ ունեցող մայրերու հետաքրքրութեան առարկան՝ իր քաջողական «անմեկնելի հրապոյր»ով, վարժապետի «պատուաւոր դիրք»ով, արտաքին հրապուրիչ տեսքով, որոնց իսկ պատճառով «կիները ամէնէն աւելի կը սիրէին անոր վրայ երկար նայուածքներ հանդիպեցնել»։

Բայց բախտը դաժան կ'ըլլայ Վառվառ Հանըմին հետ, երբ աչքերուն լոյսը հիմնովին կը մարի եւ ան կը սարսուի բոլորին գուրգուրանքին եւ լուռ դարպասումներուն թիրախը դարձած իր տղուն պատկերը կազմել՝ գործի լծելով օժանդակ լծակներ, այսինքն՝ ապաւինելով անոր արտաքին կերպարանքը եւ նկարագիրը գոլող կիներու արտայայտութիւններուն։ Հակառակ ֆիզիքական այս նահանջին, Վառվառ Հանրմ ոչինչ կը զիջի իր հեղինակութենէն, իսկ պատանութիւնը շատոնց թեւակոխած երիտասարդը, «խելօք տղու համբաւին միշտ ուշադիր», մօր հոգածութեան եւ թելադրանքներուն ենթակայ՝ չլսել կը ձեւացնէ մայրերու հրաւէրները, աղջիկներու նետած խօսքերը, որովհետեւ առտու-իրիկուն իրեն երկարաբաբակ խրատներ տալը գործի վերածած իր մայրը «գեղի աղտոտ աղջիկներէն չէր ախորժեր բնաւ»։

Մինչեւ հոս պատկերահան մեքենայի մը ոսպնեակին չէզոքութեամբ դէպքերը ներկայացնող պատմուածագիրը, յանկարծ, շեղում մը կատարելով դէպքերու զարգացումը հեռուէն դիտող իր դիրքէն՝ ոսպնեակը կը կեդրոնացնէ հերոսուհիին ներքին անցուդարձերուն վրայ եւ կը պարզ բո՛ւն տրամը.

«Ի՞նչ պատճառաւ սակայն տղան անպսակ կը թողուր անոր այս տարիքին մէջ, ատիկա ատոյգ չէր գիտեր. միայն սա կը զգար, որ տղան կարգելու խօսք եղած ատեն, շատ անգամ, գրեթէ ամէն հեղ, ակամայ ինքզինքին վրայ ալ մտածեր էր, վախնալով հոգիին խորունկէն, կարծես դէշ բան մը ըրածի պէս ալ կարմրելով(3).

«Տղա՛ս, ես քեզի Պրուսայէն աղջիկ կ'առնեմ, դուն հոգդ մի՛ ըներ, ուզածդ աղջիկ թող ըլլայ։

«Ու միշտ, տղան աչքերը ծռելով՝

«Ուզածիդ պէս, մայրի՛կ, կը պատասխանէր»։

Տղուն այս նահանջով կ'իջնէ վարագոյրը առաջին տեսարանին վրայ։ Եզրափակում մը, որ սակայն վարագոյրը լայն կը բանայ ներքին ողբերգութեան այն ահաւոր տակնուվրայութեան վրայ, որ ըսկրսած էր տղուն ծնունդին հետ, զգուած ցանկութիւններու անգիտակից արտայայտութիւններով միջամտուած մանկութեան իսկ օրերէն։ Պատմուածքի առաջին հատուածի վերջին երեք տողերուն առեղծուածը քակած է արդէն իր հանգոյցները։ Մեծի համազօր պատժամիջոց մըն է այդ համբոյրը այլեւս։ Ազդարարութեան դաժան ձեւ մը՝ տղուն համար, զինք իր մանկական հաճոյքներէն զրկող, սանձող սարսափազդու ուժ մը, որմէ ահաբեկուած՝ «իր տղու գլուխներուն եւ տեւէն նայած ատեն, այդ մօրը համբոյրը ցցուեր էր աչքին դէմ»։

---

(3) Ընդգծումը մերն է — Ս. Կ.։

Էօտիփեան բարդոյթէն եռալկուած մանուկն է արդարեւ, որ կը շարունակէ դերակշռել նոյնիսկ երեսունի դուռներուն մօտեցած հասուն տղամարդուն մէջ։ Հոսկէ՝ իր նահանջը մօրը պահանջներուն առջեւ, ինքնախեղդումը իր սեռային պահանջներուն եւ բոցարձարձումը իրականութիւն-երազ բախումին։ Ու հոսկէ՝ նաեւ միւս տրամը, Վառվառ Հանըմին ողբերգութիւնը, որ կը սկսի զուկին մէջ մահացած իր ամուսինը տեսնելու մեղաւոր հոգեվիճակէն, կը դառնայ անհակակշռելի վաւաշոտ համբոյրներ, որոնց տեսարանները կը շարունակեն կախուած մնալ նոյնիսկ հասուն տղամարդ դարձած պատուելի Արթինի յիշողութեան պատուհանին վրայ։ Աւելի՛ն. այս տրամը անցեալի յուշ մը չէ միայն Վառվառ Հանըմին համար, անիկա ապրող եւ օրըստօրէ խորացող անկարելի ողբերգութիւն է, միայն իր մտապատկերին մէջ զոհացում ստացող ցանկութիւն։ Զկայ այլեւս երկրորդ անգիտակից մանուկը, հեշտալի համբոյրներուն իմաստը իր բնազդով ընկալած տղան. ան հասուն երիտասարդ է այլեւս, անհասանելի՝ արգիլուած պտուղը, որուն ամուսնութիւնը վերջնական պարտութիւն է խեղդուած ցանկութիւններու հնոց Վառվառ Հանըմին համար, մահուան համազօր հարուածը, որուն զէմ ցնորահար մայրը կը պայքարի շարունակ [շմոռնանք՝ «տղան կարգելու խօսք եղած ատեն, շատ անգամ, գրեթէ ամէն հեղ, ակամայ ինքզինքին վրայ մտածեր էր» (4)], տղան անպսակ ձգելու պայքարը կը վերածէ իր գոյութեա՛ն պայքարին, անընդհանրելի ցանկութիւնը գէթ երազելով ապրելո՛ւ խարկանքին, «կարծես զէշ բան մը ըրածի պէս ալ կարմրելով»։

Ու հոս կը սկսի բուն ողբերգութիւնը, ողբերգութեանց ողբերգութիւնը, երբ երկուքն ալ կը դառնան զոհ ու զոհաբեր, իրարու դատապարտուած անհաշտ բարեկամներ, որոնց միջեւ կը խորանայ արգիլուած պտուղին հրեղէն վիհը՝ իրբեւ ճակատագիր ու ցնորք։ Իրբեւ ցանկութիւն եւ տառապանք, որուն կը ձգտի էգը չարունակ եւ որմէ փախուստ կու տայ իր «համբաւին մէջտ ուշադիր» տղամարդը՝ հրաժարելով իր արժանապատուութենէն, մնալով մանուկ ստրուկ մը եւ հաշտուելով տղամարդկային խամաճիկ մը դառնալու ստորնացուցիչ ճակատագրին հետ։

***

Երկրորդ գլո՞ւխը պատմուածքին։ Անիկա մասամբ արձագանգն է առաջին մասին, աւելի հիշդ՝ առաջին բաժնի վախճանական տեսարանով պարզուած ողբերգութեան շեշտադրումն ու խորացումը, երբ օրին մէկը, «հակառակ մօրը զգուշութեան ու հակառակ իր ջանքերուն», անհուն սիրով մը կը կապուի Վարդանոյշին։ Եւ տղուն կեանքը հիմնովին յեղաշրջած այս նոր իրադարձութեան հետ՝ Վառվառ Հանըմ աւելի թափ կու տայ իր հին, բայց ազդու նոյն յանկերգին.

«— Օղուլ, խելքդ կերե՞ր ես։ Ան լակոտի՞ն մնացեր ես, քեզի Գրուսայէն պիտի առնեմ, խելք բացնող, երես ու աչք ունեցող աղջիկ պիտի առնեմ ես քեզի»։

Ու Գրուսայէն իբր թէ առնուելիք աղջիկան, աղջիկներուն գովեստը հիւսող խօսքերով գինով, այդ պատրանքին ամբողջ կեղծիքը գիտնալով հանդերձ, տարբական քաջութենէ խակ զուրկ տղան «մօրուք թող տուաւ» եւ «մօրը բերելիք աղջկան սպասեց»։

Այնուհետեւ կը տեսնենք տղան՝ էապէս ընկճուած, նոյնիսկ սուտին հաւատացող գիտակից խամաճիկ մը, ամբողջ կեղծիքը իբրեւ միակ ապաստան ընդունող վարժապետը, որ քառասունին մօտեցող եւ անկումէ անկում թաւալող իր ճակատագրին հետ հաշտ՝ «դպրոցի մը անկիւնը, կամ սրճարաններուն մէջ մինակուկ կը սպաննէր իր օրերը»։

Ամբողջական անձնասութեան դրոշ պարզած անորոշ, գրեթէ անգոյ խամաճիկն է ա՛լ ան։ Անհեթեթ ներկայութիւն մը, ներկայութենէ աւելի՝ բացակայ գոյութիւն մը՝ յաբ եւ նման իր ծանրացող սուտերին։ Ու մայրը՝ աւելի յաղ-

(4) Ընդգծումը մերն է — Ս. Կ.։

թական, աւելի մօտեցած իր վախճանական փոխարէժին, անդուք, գոռոզ, անդիմադրելի։ Ինչ խօսք, որ ատելութեան մնայուն թիրախն է գիւղացիներուն, ինչ խօսք, որ «Գեղին մէջ իր վրայ գէշ կը խօսէին»։ Իսկանը ի՞նչն է [ու չմոռնանք նաեւ՝ ատոկացումը տղան անպսակ ձգելու իր անհակակշռելի ծրագիրին։ «— Լը-ղրրճուկներ, դուք ա՞լ, ասնքի ինձմէ աւելի հոգացող պ'ըլլաք տղուս, ի՞նչ կ'ըլլայ, առնելիքը կնիկ մը չէ՞, երբ ըլլայ, կ'առնէ, ես ալ կ'ուզէի որ մեռնելէս վերջը կարգուէր տղաս»]։ Իրեն համար կայ միա՛յն ինք, կան իր արդիլուած ցանկութիւնները, իր չիրականացուցած վաստակոտ ամենիները այլապէս գոհացնելու անզսպելի պահանջը, փոխարէժի վերջին ճակատամարտը, զոր պէտք չէ կորսնցնէ, որովհետեւ անիկա իր գոյութեան վերջի՛ն իմաստն է, իր կեա՛նքն է։

⁂

Այս յաղթանակը շեփորող վախճանով վերջ կը գտնէ երկրորդ մասը պատմուածքին եւ երրորդ բաժնին հետ կը սկսի արագընթաց ողբերգութիւնը։ Նորատակուած հոգիով ծերունի մը՝ ա՛լ։ Սպիտակահեր, ճմռթկուած դէմքով, տրկարացած աչքերով անիմաստ գոյութիւն մը, որուն «բարեկամներէն չատերը մեռած են ու չատերը տունի անկիւններէն քիչ հեղ դուրս կ'ելլեն»։ Վերջնական հարուածը եկած է շատոնց։ Քնքած է ամէն ինչ՝ իր եռին ձգելով դաժան անցեալի մը ամէնօրեայ մղձաւանջը եւ այդ դորշ օրերը ջերմացուցած քաղցր յուշերուն այլանդակ աւերակոյտը։ «Մայրը ողջ է տակաւին, Պրուսայէն գալիք աղջիկը դեռ չէ եկած եւ Վարվառ Հանըմ ա՛լ չի սիրեր խօսիլ անոր վրայ»։

Քնքուած է նա՛յնիսկ խօսքը, պատրա՛նքը, զոր փոխարինած է դպրոցին մէջ իրեն օգնական կարգած տղան (Վարդանոյշին մանչը՝ Գրիգորիկը), որուն դըպրոցին մէջ իսկ «կը նայի գաղտնի, միշտ վախնալով ու կարմրելով, կը յիշէ անոր ծնիլը, դպրոց գալը» եւ անոր կեանքի ամէն մէկ մանրամասնութիւնը։ Այսպէս կ'անցնին իր օրերը՝ գաղտնի դարպասումներու մեղքի զգացումներով ծանրաբեռն։ Եւ երբ կ'անցնին երանական այս ժամերը եւ ինք կը վերադառնայ «յաւիտենապէս լուռ լուսանկարներ»ով բնակուած իր տուն-աշխարհը, ամէն օր, դողդողացող մատներով «անոր նուէր բերած մարմանները (քաշկինակ) կը հանէ գիրքերուն մէջէն, պահ մը կը նայի, կը ծալէ ու վախով մը պագնիէ հոտ կը դնէ տեղերնին»։

Այս այն պահն է, երբ անցեալը վերստին կ'այցելէ, կը գրաւէ ծերունի Արթինին ողջ էութիւնը, կը դառնայ վերարծարծուող հոգեվիճակ, կենդանի յուշ եւ իր անկասելի երպը փոխարինող յուշապատրանք։ Անցեալը կու գայ իր ամբողջական դոյներով, նոյնիսկ թուղթին վրայ չարձանագրուած մանրամասնութիւններով, եւ անցեալին հետ՝ բացատրելի եւ անբացատրելի վախը, որ կը բանայ չգրուած բառերուն ծալքերը եւ ենթադրութիւնը կ'արձակէ անխոստովանելի մեղքին ուղղութեամբ։

Բայց օրերը կը շարունակեն թաւալիլ իրենց միապաղաղ նոյն կշռոյթով։ Եւ ինք, որ «երբեմ չէ դիտած Մայիսի լեցուն եւ ճաշող երկինքը, չէ ճանչցած ձիւներուն ամայի բացութիւնը», կամ ամպերուն թաքուն տրտմութիւնը», «ապրեցէն ձանձրացած»՝ կը կառչի իր կեանքը խմաստաւորող փրկութեան վերջին յոյսին՝ Գրիգորիկին։ Իր առաջին եւ վերջին սիրոյ կենդանի յիշատակը ապրելու, զայն ամէն օր շնչելու, տղուն ընդմէջէն իր մեկ սիրուհիին (նաեւ ի՞ր) շունչը առնելու այս ծառացումը, սակայն, դարձեալ կը բախի գերագոյն յաղթանակը արձանագրած իր մօր ներկայութեան։ Եւ պատմուածագիրը, այս կացութիւնը աւելի եւս ընդգծելու նպատակով՝ կը դիմէ նոյն բառերուն, պարբերութիւնը «ալ աղուոր մը թիրթիթ դարձած» միջանկեալ նախադասութեամբ աւելի եւս ստորագծելէ ետք։

Այսպէս՝

«Մայրը ողջ է տակաւին, ալ աղուոր մը թիրթիթ դարձած։ Պրուսայէն գալիք աղջիկը դեռ չէ եկած։ Վարվառ Հանըմ ա՛լ չի սիրեր խօսիլ անոր վրայ»։

Եւ կը շարունակէ՝

«Բայց վե՞ր ինչ պիտի ըլլայ»:

Գիտէ, թէ քանի մը տարիէն մայրն ալ հրաժեշտ պիտի տայ այս աշխարհին: Պիտի մնայ ինք՝ առանձինն, մեծ բծախնդրութեամբ կահաւորուած իրենց կոկիկ տան մէջ («ուր երբեմ աղուոր երես մը չշողաց, անուշ ձայն մը չխաղաց»), ա՛յդպէս, «այդ յաւիտենապէս լուռ լուսանկարներուն առջեւ»: Եւ օրըստօրէ ծաւալող տագնապին հետ կու գայ կրկնութիւնը նախ իր անջնջելի պարտութեան («Մայրը ոգի է տակաւին...»), ապա՝ այս բոլորը խտացնող հարցումին («իր կեանքը ի՞նչ պիտի ըլլայ»), որ գերագոյն հարցադրումն է իր գոյութեան, աւելի ճիշդ՝ իր անհեթեթ գոյութիւնը իմաստաւորելու վերջին ճիգը, լուռ եւ քողածածկ իր փոխվրէժը:

«Անուշ ձայնով մը հարստանալու, իր ծերքին աշխարհը լուսաւորելու այս արդար պահանջէն զսպանակուած՝ «աչքերը կը վառին ու միտքը պզտիկ տգուն կ'երթա», իր օգնականին»: Ցստակացնելու համար աւելցնենք անմիջապէս, որ ասիկա անդիտակից մղում մը չէ, աշխարհ մը պապակներէ բխած անակնկալ պոռթկում մը չէ միայն, այլ աւելին է՝ տրամաբանուած դիրքորոշում մը, որուն մէջ կը խտանայ նաեւ իր գոյութեան տագնապը՝ առաջին սիրոյ ողբերգութենէն (Հշականի բնութագրումով՝ կեանքի «իր վէպ»էն) մինչեւ խոր ծերութիւն երկարած անկումներու շարանին վերջին տարրդելին:

Վերջապէս, Գրիգորիկը իր կողքին ունենալու իրողութիւնը նաեւ վերադարձն է կորսուած անցեալին, վերակենդանացումն է իր յիշողութեան մէջ աղօտող գաղտնի պահերուն եւ թրթիռներուն, որոնց վերաշխուժացման հետ պիտի փընտրէի մարելու դատապարտուած վերյուշը, պիտի զառնայ կենդանի ներկայութիւն, յառնող եւ վերարծարծող իրականութիւն:

Եւ կը խօսի.

«— Ասոր վերջը չկայ: Սանկ տղեկ մը առնէինք Բովերնիս նե, գէ՞շ կ'ըլլայ»:

Բայց մայրը, «ալ աղուոր մը թիրիթ դարձած մայրը», հակառակ իր ֆիզիքապէս քայքայուած վիճակին, յամառօրէն կառչած կը մնայ իր տարած յաղթանակին, կը դիմէ նոյն զէնքին՝ կեղծիքին եւ առաջ կը քաշէ բազմիցս կրկնուած «պատճառաբանութիւններու» շարքը, բայցերու նոյն շղթան՝ քաղաքացի քաղքենի կնոջ մը մեծամտութեան ախտագին հոգեբանութեամբ ներարկուած:

Եթէ այս կեցուածքը մէկ կողմէ կը պարզէ իր յաղթանակներէն ոչ մէկ զիջում կատարելու Վառվառ Հանըմին անդուլ խաղը, միւս կողմէ՝ նոյնքան շեշտակիօրէն տեսանելի կը դարձնէ ախտագին մղումներէ դրդուած սալոնային հոգեբանութիւնը այն քաղքենի կնոջ, աւելի ճիշդ՝ կիներու՝ այն ախպարին, որուն մոլուցքը ոչ մէկ արգելք կը ճանչնայ:

Ահաւասիկ այս տրամը սեղմ գիծերու մէջ խտացուցած վերջին հատուածը պատմուածքին.

«— Ասոր վերջը չկայ: Սանկ տղեկ մը առնէինք Բովերնիս նե, գէ՞շ կ'ըլլայ»:

«— Ես ալ ատի պիտի ըսէի գաւակս, ամա կը վախնամ: Ան գեղի շունները թերպիէսիդ են, փիս են, մեռէս Պրուսայէն բերել տուր կ'ըսէ: Ասանկ չըլլար: Հէմ գեղին մէջ շատ են ատանկ գաւակ չունեցող ոչ օտար տղայ առնողներ:

«— Ես մէկը մինասիպ կը տեսնամ: Հէմ խոշոր է, հէմ գիտնական, հէմ ազուր տղայ է: Սա Գրիգորիկը, կը ճանչնա, ատանկ չէ՞:

«— Ո՞ր Գրիգորիկը:

«— Մեր տունը եկող Գրիգորիկը, Վարդանուշին տղան:

«— Է, չէ՛, չէ՛, առջիդ մեռնիմ, գաւակս, գեղ մը մարդը վայդ, եղուկդ կու տայ: Գացիր, գացիր տէ ատ պապ չունեցող փի՞ճը ուսկից գտար: Պրուսայէն բերել կու տամ: Թող կենայ հիմա»:

Առաջին ակնարկով մելոտրամի մը տպաւորութիւնը ձգող վախճանն է ասիկա, վախճան մը՝ որ կը բանայ ծալքերը յուզումներուն, տրամաթախիծ դիպաշարը կ'արձակէ իր վերջնական փայլատակումին, երբ վարագոյրը կ'իջնէ վերջին

տեսարանին վրայ եւ պատուելին, մօրը քովէն խորագէս յուզուած դուրս գալէ ետք, «իր առջեւեկ արցունքը կը թափի Գրիգորիկին նուէր բերած մարմաներէն մէկուն մէջ»: Այս տպաւորութիւնը, սակայն, անմիջապէս տեղի կու տայ, երբ խորազնին մօտեցումով մը մեր մասնակցութիւնը կը բերենք հատուածին վերծանման աշխատանքին՝ կեդրոնանալով բանալի բառերուն վրայ:

Մինչ Գրիգորիկը «միանսիպ», «հէմ խոլոր», «հէմ գիտնական» եւ «հէմ աղուոր» տղան է պատուելիին համար, նոյնինքն այդ պատանին «պապ չունեցող փիճ» մըն է Վառվառ Հանրմին դատումով: Աւելի՛ն. ան անծանօթ հօր մը մեղքի պտուղն է նաեւ բոլոր կիւղացիներուն աչքին, իր պղծուած ճակատագրով իսկ դատապարտուած եւ մեղքի խաչը մինչեւ դերեզման շալկելու կոչուած եղծուած տղան, մի՛շտ Վարդանոյշին տղան: Ահա թէ ինչու պատուելիին մօր ծառայումը կը ստանայ նաեւ դառն չեչտ մը, կը դառնայ կրկնապատճառ մերժում, նախ՝ զաւակի մը որդեգրելու գաղափարին հակադրուող իր յստակ կեցուածքէն առաջնորդուած, ապա, եւ նոյնքան յստակ փաստակրութեամբ մը, նման տղեկ մը որդեգրելու գաղափարն իսկ չկարենալ հանդուրժելու իր քաղքենիական համոզումէն մղուած: Ու չմոռնանք «փիճ» հատատումը կանխած բառերուն զայրոյթը՝ «— Է, չէ՛, չէ՛, առջիդ մեռնիմ, զաւակս, գեղ մը մարդը վայդ, հղուկդ կու տայ» (5):

Եթէ այս տուեալներուն վրայ աւելցընենք, որ պատուելիին «սիրտը սատկոպէս ազդուած է այդ անգիտակից անարգանքէն»(6) եւ այդ իրողութենէն բխած իր առաջին արցունքը ան կը թափէ ոչ սովորական թաշկինակի մը, այլ՝ «Գրիգորիկի նուէր բերած մարմաներէն մէկուն մէջ», այդ պարագային աւելի կը լուսաւորուի մօր պատճառած անարգանքին անգիտակից ճշմարտութեան ետին թաղուած բո՛ւն ճշմարտութեան հաւանականութիւնը: Արդարեւ, կը կարծենք, որ այս բանալի բառը լաւագոյնս կը պարզէ Գրիգորիկին առեղծուածը եւ կը պարտադրէ կանգ առնել անարգանքին անգիտակցութեան վրայ: Կայ մեծ գաղտնիք մը, որ թաղուած կը մնայ Վարդանոյշին եւ անոր Գրիգորիկը չնորհած անծանօթ հօր սրտերուն խորը: Ինչու չէ՝ Վարդանոյշին եւ Արթինիկի սրտին մէջ: Ու հոսկէ՝ դպրոցին մէջ Գրիգորիկին ուղղուած պատուելիին «գաղտնի, մի՛շտ վախնալով ու կարմրելով»(6) հայեացքները, հոսկէ՝ նաեւ անոր ծնիլը յիշելը, առաջին անգամ դպրոց գալու, Աւետարան կարդալու եւ այլ մանրամասներու յաճախանքը, որոնք սիրոյ սովորական զգացումներէ աւելի հայրակա՛ն հոգածութիւն մը կը մատնեն: Բայց մա՛նաւանդ՝ անգիտակից անարգանքը, որ վախճանական տեսարանի մը համաձայն ուժգնութեամբ լուսարձակը կը կեդրոնացնէ պատուելիին անխոստովանելի ողբերգութեան վրայ, հապէս կը լուսաւորէ նախապէս մատնուած թելադրանքները, կը քակէ պատմուածքին հանգոյցը՝ միաժամանակ պարզելով իր անհեթեթ ճակատագրին հետ հաշտուած հերոսին ամէնէն ահաւոր անկումը, ամբողջական բարոյալքումը, որուն հետ նաեւ վերջ կը դնէ իր գաղտնիքը գաղտնօրէն ապրելու յոյսի վերջին նշոյլը եւ ան կը դառնայ կենդանի մեռեալ, բազմիցս պատրանաթափուած անհեթեթ սուուր:

**

Տասնինը տարեկանին ստորագրուած Օշականի առաջին պատմուածքն է «Առաջին արցունքը», հեղինակին համեստ սահմանումով՝ «առաջին գրական էջը», ուր սակայն մենք գործ ունինք ո՛չ թէ իր գրական նախաբայլերը կատարող սկսնակի մը, այլ՝ հասուն գրագէտի մը հետ:

(5) Ընդգծումը մերն է — Ս. Կ.:
(6) Ընդգծումը մերն է — Ս. Կ.:

(7) Ընդգծումը եւ շեշտադրումը դարձեալ մերն է — Ս. Կ.:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Գուրգէն Մխիթարեանի «Նոր շարժում»ին մէջ գրաւէր անձ մը յիսուն տողեր դրած էր խմբագրին տրամադրութեան տակ, խնդրելով այդ դումարը յանձնել Յակոբ Օշականի, իբրեւ պատուապին իր գրելիք մէկ յօդուածին կամ ուսումնասիրութեան համար։

Այն ատեն հարցուցինք մեր ընկերոջ Գուրգէն Մխիթարեանին, թէ ո՞վ էր արդեօք «գրաւէր անձը»։

— Համատեղի է, — ըսաւ մեր հանդուցեալ ընկերը։

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

(«Ազդակ», 13 *Մայիս* 1970)

...Ես չգիտեմ գրագէտ մը, որուն մէջ կեանքը այնքա՜ն ուժ ունենար, որքան ունէր Օշականին մէջ։ Իր այդ ուժով ու թափով ան նոր թարմութիւն բերաւ մեր գրականութեան։ Անոր բառերը երբեմն կը գառնան ջիղ ու արիւն։ Անոր էնարէրգական հեմիաթներուն մէջ իսկ արիւնն է, որ շրջան կ'ընէ, ինչպէս երակներուն մէջ։

Ահա Օշականի դրականը իր ժխտական էնտուզատուութեան բով։

Օշական կանչուած էր մեր պարտէզին մէջ իր ծաղիկը մշակելու։ Ան բանի մը տեղ յիշատակած է իր վարպետները՝ Փրուստ եւ Տոստոյեւսկի։ Փրուստ հոգեվերլուծութեան համար նոյնպէս հետաքրքրական դաշտ մըն է, մանրամասնութիւններու վրայ հիւանդագին կերպով կանգ առնող մը։ Օշականը փրկողը, անտարակոյս, Տոստոյեւսկին էր, որուն մէջ շատ մօտ կ'ապրին սէրն ու ոճիրը, իսկ ոճիրին մէջ կայ խանդ եւ կեանք։

Օշական, այդ մեծ տաղանդը, կրցած էր այդ բոլորը իւրացնել եւ ստեղծել իր լուսաւոր ու ինքնատիպ ճամբան, նոր ուիշ ներարկելով մեր գրականութեան մէջ։ Այդ հաւատքով ու այդ թափով Օշական տարաւ իր աշխատանքը եւ այդ հաւատքով մօտեցաւ հին ու նոր մատենագրութեան՝ վերագնահատելու համար արժէքներ, դատի կանչելու համար ինչ որ կեղծ է, երեւան բերելու համար հայ ժողովուրդի իրական ձգտումները։

Եւ ինչ ոգի· եւ ինչ հաւատք հայ վարժապետի մը մօտ, որ երբ մեռաւ, իր ետեւ ձգեց մօտ 50 հատոր աշխատանք։

(«*Հայրենիք*» ամսագիր, 1949, Դեկտեմբեր) ՀԱՄԱՍՏԵՂ

1915ին զինք տեսայ, վերջին անգամ, Ռ. Սեւակի տունը, Բերա։ Քաղաքը անճանաչելի էր դարձած։ Ու մէկէ աւելի գրողներու մասնակցութեամբ, սեղանի մը գլուխը բաժակ մը գինի պարպեց մեր գրականութեան։ Ու կարդաց իր «Կարմիր հողը»։ Չեմ կրնար մոռնալ կրակը, որ ձայնն ու դէմքը առած էր իր մէջ, երբ քերթուածը կը յօրինուէր, մեր ամէնուն հիացման առթիւ։ Անոր մարմինը ճշմարիտ նուագարան մըն էր։ Բոլորս ալ ըմբռնցինք, թէ հին օրերու ներշնչեալները (inspiré), սեսանողները տարբեր տեսակի արարածներ ըլլալու չէին, քան ան՝ որ ահա իր գրածը կ'ապրէր մեր առջեւ այդքան անդիմադրելի խռովքով մը։

(«Համապատկեր», Զ. հատոր, էջ 187)

...կա՛ն, պիտի կենան, միա՛յն հոգիները ու իրենց արարքները, որոնք կը յօրինեն ժողովուրդներու պատմութիւնը կամ անոնց դրականութիւնը։

Գեղամ Բարսեղեան իր օրերուն լաւագոյնին ծիրովը, որ կը յանգի սրախոցող թագուհին, կը պատկանի մեր դրականութեան ամէնէն սրատուչ, ամէնէն եզերական պայմաններուն։ Գեղամ Բարսեղեան իր դրական վաստակին որոշ մասերովը, կը պատկանի մեր դրականութեան, այսինքն՝ մեր հոգեղէն իրականութեան։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 132)

Սեւակի խառնուածքը եւ չեմ վախնար մօտիկը դնելու մեր վաւերական քերթողներուն, վասնզի 1910ին, այնքան իրաւ ու մեծ խառնուածքներու մէջէն (Վարուժան, Սիամանթօ, Թէքէեան, Եղիշէ Դուրեան) ու ճնշումին տակը նոր այքերը դոցող հերոսախտ ու մեծ խառնուածքին Մեծարենցի, Սեւակ պիտի գրէ մէկ-երկու իսկապէս արդար, յուզիչ վկայութիւններ, որոնք կ'ապրին հայոց լեզուին կեանքովը։

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 48)

1915ին, Ապրիլէն առաջ, ան կը մընար չարաթը չորս գիշեր ինծի։...։ Տըրտում էր Սպանդէն։ Կը վախնար գալիքէն։ Ապրիլի ձերբակալութիւնները զինքը ըրին աւելի ժռայլ։...։ Գարնան գիշեր մը մենք ողջունեցինք արշալոյսը։ Մեր նիւթը մահն էր։ Զմայլելի էր իր իմաստութիւնը։ Ոչ մէկ տկարացում, թուլացում։ Արուեստը։ — Բայց անիկա «պարապ վախտի խաղալիք»։ Երկի՞նքը։ — Կրնար պակսիլ։ Երկի՞ը։ — Կը տեսնէինք զայն։ Անոր պատգամն էր «պահել ինքզինքս»։

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 130)

Հրանդի աշխարհը կը տարածուի կախարդական ու չփացած քաղաքին սահմաններէն շատ անդին, գտնելու համար մեր հայրենիքին հեռանիստ հովիտները ու անոնց ծոցերուն ծուարած, ահաւոր թշնամիի մը սուրը գլխին՝ անճար մեր ժողովուրդին։ Հոս է ահա բանալին այն ազդեցութեան, զոր Հրանդի գրականութիւնը ունեցած է խռովայոյզ այդ օրերուն։ Անիկա, առաւել քան ուրիշ մէկը իր սերունդէն, կը ներկայացնէ հայ հոգին, հայ տառապանքը, հայ հայրենիքին գեղարվեստական պաշտամունքը։

(«Համապատկեր», Ե. հատոր, էջ 191)

Ան բանաստեղծն էր մեր սերունդին։ Այսինքն՝ մարդոց, որոնք ապրեր էին մարմնի ու մտքի իրենց կեանքերը ճիշդ ու ճիշդ այն խռովքներու կլոռոյթով, որ կը զգացուի Սիամանթոյի գործին ներսը։ 1914ին այն տղաքը, որոնք վար էին եկեսունէն, ուրիշ զգայութիւններ չունեցան իրենց մասուցուած օրերէն։ Ու անոնց այդ զգայութիւնները, դուրս է կասկածէ, էին հասարակաց ամբողջ հայ ժողովուրդին։

(«Համապատկեր», Ը. հատոր, էջ 273)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

...Մասնաւորապէս քացառիկ տեղ մը կը գրաւէ Յ. Օշականի մեր գրականութեան պատմութեան նուիրուած երկարաշունչ քննադատական ուսումնասիրութիւնները, որոնք հայ գրականութեան համապատկերը կը ներկայացնեն: Տասնեակ մը մեծ հատորներու հասնող կոթողական գործը հայ կեանքի հարիւրամեակը, գրական եւ մշակութային բազմազան երեսներով՝ մարբազնին քննութեան առած է, միակը իր տեսակին մէջ թէ՛ Արեւմտահայ եւ թէ Արեւելահայ գրականութեան մէջ:

Յ. Օշականի այս գործը քանի մը տարեանդաւոր եւ աշխատունակ գրագէտներու գործը պիտի ըլլար, հաւաքական աշխատանք մը, զոր մինակը կրցած է գլուխ բերել՝ հիանալի գերարտադրութեամբ մը:

Յ. Օշական ներկայ է հայ ամբողջական գրականութեան մէջ: Դեռ շատ երկար ժամանակ անոր ազդեցութիւնը պիտի կրեն գալիք գրական սերունդները:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

●

Հայ գրականութեան մէջ Յ. Օշական եղաւ այն, ինչ որ մօտ երկու հազար տարի առաջ եղած էր Պօղոս առաքեալ, քրիստոնէութեան մէջ: Սիրոյ, հաւատքի եւ խոստովանութեան տեւական պտոյտ մը, թղթակցութիւն մը, սրտաբուխ խօսք մը եղաւ երկուքին ալ կեանքը, մէկունը եկեղեցիէ եկեղեցի եւ համայնքէ համայնք, միւսինը գրողէ գրող եւ գիրքէ գիրք: Արդարեւ, կա՞ր քրիստոնէական սկզբունքներուն ու իտէալին նուիրուած այնքան հմուտ ուրիշ մէկը, քան տարօրինակ վրանագործը: Ու կա՞ր, կա՞ր իսկապէս հայ գրականութեան խորին սկզբունքները ճանչցող եւ իտէալին կրակնեբովը եփող ուրիշ մէկը առաւել, քան սէյլէօզցի տարեանդաւոր գիւղացին:

Պոլսէն մինչեւ Կիպրոս ու Երուսաղէմ տարածուող աշխարհագրական եռանկիւնին մէջ, Օշական ստեղծագործեց անաւոր կիրքերու մթափայլ հովանիի մը տակ: Արուեստի բարձրագոյն մտասեւեռումի մը հնազանդ՝ իրաւութիւն փնտռեց: Այսինքն՝ կրակ ու հոգի: Կատղեցաւ ու կոուեցաւ ատոր համար: Եղաւ վայրենի, բայց վայրենիներու օրենքա՛լ տեսակէն:

ԵԴ. ՊՕՃԱՃԵԱՆ

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

ԹԻՒՐՔՄԷՆԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

•

Կէսօրէ վերջ, երբ արեւը չուկայի մեծ սօսին դիրկը կը թաղուի, տէրտէրը կ'ելլայ իր տունէն, օրօրուելով, օրհնելով կու գայ ժամուն բակը ու կը չոկուի դէպի աղբիւրը։

Հանդարտ լռութեան մը մէջ ժամը իր դեղին պատերը կը քաշէ դէպի վեր արեւի մը տակ, որ մաքուր բերնի պէս անուշ է միշտ. բակին երկու հեռաւոր ծայրերուն վրայ կէս գոց ու նիգերէն ելած դուռներ տարտամ կանանչներու կտորներ կը ցուցադրեն։ Աւելի անդին՝ զանգակատունին սուր հասակը միջոցին մէջ կը գծուի վարդապետի մը վեղարին պէս։

Բակին լաւագոյն տեղը աղբիւրն է։ Հոդ, հինաւուրց որթատունկ մը գոյնը թափած քարերուն վրայ կը փաթթուի, աւելի վեր ելլալով՝ մգլած փայտերու վրայ կը բանայ իր տերեւները, որոնց մէջէն շատ յստակ շուք մը կ'իյնայ։ Պատին եզերքը տափակ քարէ շինուած սաքուին վրայ արդէն փռուած իր կապերտին կտորը երկու–երեք անգամ թօթուելէ վերջ, տէրտէրը կը նստի.

— «Փա՛ռք քեզ, Տէր» մը նետելով բերնէն։

Քիչ ետքը մէկիկ–մէկիկ կը փրթին ծերերը։ Ամէնն ալ վըկայուած ծերունիներ են։ Շատ քիչերը աչք ունին։ Իրենց հատ գաւազանը սայլայատակին վրայ միօրինակ հարուածներ կու տայ, որոնք ողբի մը պէս կ'երկննան ամայի գետնին վրայ։ Մէրերը այնքան վարժուած են այդ քարերուն, որ կարծես կը ճանչնան անոնց երգը։ Ու հակառակ անոր, որ կոյր են, վստահութեամբ կը դիմեն աղբիւրը։

Աղբիւրին տակ հանողը, չուքին մէջ մտնելով՝ մութի մէջ թաղուած տպաւորութիւն մը կ'ունենայ պահ մը, մանաւանդ բոլորովին կոյր եղողները գանկի պէս կը կենան։ Բայց իրենց մերկ սրունքներուն վրայ գետնին զովութիւնը կ'առաջնորդէ զիրենք դէպի գուռը։

Մէրերը պատին կը ձգեն իրենց գաւազանը, գոգակնին անոր ծայրը անցընելէ վերջ, փնտռող մատներով կը յաղողին բռնել ջուրին լեզուն. երկու ափերնին իրարու փակցուցած՝ պզտիկ գաւաթ մը կը շինեն ու ջուր կը նետեն իրենց երեսին, աչքին, ճաղատ գըլխին։ Յետոյ կը հանեն յայն, կարմիր թաշկինակներ, կը փռեն իրենց երեսին վրայ։ Ջուրը կը ցամքի անոնց ճակտէն, մերկ գանկին մեծ մասը եղկ փայլ մը կը հագնի ու երբեմն թաշկինակէն փախչող հեղուկի թրթռուն թել մը կ'ոլորուի վար, ծոծրակէն ներս։

Ու վերջը, թաշկինակները կը ծալուին, խնամքով կը դնուին գօտիներուն փաթը։

Ամէն եկող այս արարողութիւնը կատարելէ վերջը,

— «Օրհնեալ Տէր» մը ըսելով, գդակը գաւազանին ծայրը՝ կ'երթայ իրեն որոշուած տեղը դրաւելու տէրտէրի կուշտին, սաքուին երկայնքն ի վար։

Երբ շրջանակը ամբողջանայ, տէրտէրը կը հանէ գօտիէն քթախոտի սատափով զարդարուած տուփը, երկու մատերով աջէն ու ձախէն մէյ-մէկ հարուած կու տայ տուփին կողերուն, հանդիսաւոր եղանակով մը կը բանայ կափարիչը, որուն ձայնը բոլոր կոյրերուն սիրտը կը գտնէ. ու տքուկով ոտքի ելլալէ վերջ, կը պըտրտի ամէնուն առջեւ ըսելով.

— Հրամմէ, Կրման։

— Հրամմէ, Ալվազ։

— Հրամմէ, Ակօ։

— Հրամմէ, Աչրխ։

— Հրամմէ, Աղբարիկ։

...Ու ծերունիները իրենց հաստ մատներով կ'առնեն մէյ-մէկ պաղունց ու կը սկսի փոնգտալու արարողութիւնը։ Ծերունիները կը թօթուեն գլուխնին, տեղերնուն վեր կը նետուին, անոնց քիթը մեծ խանդավառութեամբ կը պռռայ։ Երբեմն խուլ աղմուկներ ալ կու գան խառնուելու այս այլանդակ նուագին։

Տէրտէրը առաջ քիթին տակէն, բայց հոքէն բարձրաձայն կը խնդայ անոնց վրայ, հանդարտութիւնը հաստատուելէ վերջը կը կրկնէ իր յանկերգը։

— Փա՛ռք քեզ, Տէր։

Ծերերը, բոլորը մէկ, կը կրկնեն.

— Փա՛ռք քեզ, Տէր։

Վրայէն քիչ մը կ'անցնի. ժամկոչը, ձեռքը ցնցուղ մը՝ կու գայ ջրելու հրապարակը։ Տէրտէրին թելադրութեամբ շատ անգամ կը թրջէ ծերունիներուն ոտքերը, ոտիցները։

— Քէօր ես, տղա՛յ, չե՞ս տեսներ, — վրայ կու տան անոնք ու կը գանգատին քահանային։

Ժամկոչը կ'երթայ տէրտէրին սուրճ մը բերելու, միշտ Փանելին տղուն սրճարանէն։

Ծերունիները, թուքերնին կուլ տալով՝ մտիկ կ'ընեն տէրտէրին ումպը. կը պասահի, որ դէր մեռել թաղած օրը ծերունիներն ալ մառնակցին քահանային այդ քէֆին, բայց սովորաբար կը տիրին, երբ ան մինակուկ դաւաթին տակը գտնելէ վերջը.

— Օ՛խ, սըտոր պէս խայֆէ եփող պըտը չը ժմնէ, — ըսելով դաւաթը քարին վրայ կը դնէ։

Ու ծերունիները կամացուկ մը կը բանան իրենց ծխախոտի տոպրակները, կը փաթթեն հաստ-հաստ սիկառներ, ու կ'անցընեն փողերուն ծայրը։ Յետոյ՝ կայծքարերուն աղմուկը պահ մը կը թաղէ աղբիւրին գլգլուն երգը. ու խաւին անուշիկ հոտը կը բռնէ չորս դին։

Սիկառի քէֆէն եռքը կարգը կու գայ խօսելու. ընդհանրապէս հարուստ ծերերը հաստատուն ձայն ու հպարտ շեշտ ունին. կը համարձակին տէրտէրին դէմ առարկութիւններ գտնելու։ Փոքրերնին տափկըցած աղքատիկ տէտէները միշտ հետեւակ են. շարունակ գլուխ կը թօթուեն ուրիշները հաւնելու համար. խօսքի մէջ չեն մտներ ու նոյնիսկ չեն գանգատիր, երբ աւելի զօրաւորներ

իրենց սկսած խօսքը կարեն, առանց սովորական բանաձեւը գրուցելու.

— Խօսքդ մեղրով կտարեմ:

Ու ծերունիները ցաւ ունին: Որը իր տղուն ու հարսին անտարբերութիւնը կը պարսաւէ, որը կը գանգատի կնկան չատ պառկելէն, մէկը հին օրերը կը գովէ, ուրիշ մըն ալ բերքին նուազութիւնը պատրուակ բռնելով՝

— Պէրէքէթը թռաւ, թռաւ, — կը բացագանչէ վշտահար շեշտով մը:

Երբ ամէնքը յոգնին խօսելէ, երբ խօսքի կոխները, պզտիկ, խայթող ակնարկութիւնները, թեթեւ հայհոյութիւնները վերջանան, տէրտէրը կը դառնայ Աշըխ տէտէին ու կը հարցնէ.

— Աշըխ, դուն ինչո՞ւ բան մը չես ըսեր:

Աշըխը ութսունոց ծեր մըն է: Փիչ-չատ կանոնաւոր դիմագիծեր ունի: Կնճիռները քիչ են ճակտին վրայ ու երեսին վրայ միսը կարմիր է տակաւին: Հուժկու, առողջ ծերուկ մըն է, քիչ մը կարճի վրայ: Իր աչքերը բոլորովին գոց են թարթիչներուն տակ, որոնք իրարու հետ եփէր են ա՛լ ու չեն զատուիր: Փիչ անգամ խօսքի կը խառնուի: Կոյր է վաթսուն տարիէ ի վեր:

— Պատմէ, Աշըխ, պատմէ, ինչա՞նկ էր Թիւրքմէնին աղջիկը, — կ'ըսէ տէրտէրը ինդալով:

Ծերունիները կը սկսին խորհրդաւոր հազ մը բռնելու, թեթեւ ծիծաղ մը կը փոթէ անոնց երեսին կաչին, սիկառնին կը քաշեն աւելի ուժով, թուշերնուն տակովը փոսեր փորելու ատիճան: Ամէնքն ալ գիտեն այդ պատմութիւնը, հազար անգամ լսած են, բայց նորէն կը սիրեն մտիկ ընել:

Աշըխը քաբ լռութիւն մը կը պահէ սակայն ատենի մը համար, կը նորէ սիկառը, կոկորդը կը մաքրէ ուժով հազով մը ու կը սկսի:

***

Ահա թէ ինչպէս կոյր է եղած ան:

Հովիւ եղած էր ան չատ պզտիկուց: Մեծցած ըլլալով ուլերուն, գառներուն հետ, պառկելով չատ օրեր մաքիներու կակուղ կռնակին վրայ, միչտ հօրը հետ գտնուելով գեղին մօտակայ արօտներուն մէջ, առանց գիտնալու, վեց տարեկան եղած ատեն հովիւ մըն էր արդէն: Երբ իր շուքը մեծցաւ քիչ մը, պաշտօնապէս հովիւ կնքուեցաւ:

Հայրը անոր յանձնեց ուլերը: Ու տղեկը զանոնք առջին՝ պարտեցաւ գեղին մօտերը, հետզհետէ լայնցնելով իր շրջանակը: Մեծ Ջայերէն վեր անցաւ առջի տարին իսկ. երբ տակաւին ուլերը զինքը կը դողդէին ու կը պառկեցնէին: Արագուչանի բարձունքը, տամուկ շուքերու մէջ, հաճոյքով դիտեց անհանգարտ կենդանիներուն նազանքը, պչրտա շարժումները, տոտիկներուն իրարու զարնելը: Երկու տարի վերջը, համարձակութիւն առաւ Կէօպէնտը կոխելու:

Երբ տասը տարեկան եղաւ, հայրը անոր կապեց կարմիր

գօտի, պաշտօնական տրեխ, սեպհական սիլահլրգ· կոնակին վը-բայ գոռոզութեամբ պառկեցուց կաշիէ մախաղը։ Մէջքը դրաւ մէկ հարուածով, կոտրած կոթով հին ատրճանակ մը,

— Հայտէ, օղուլ, քեզի տեսնամ, երեսս ճերմակ պիտի հա-նես։

Ու տղան, ուսերը վեր բռնելէն՝ ձեռք առաւ այծերը։

Այսպիսով ապրեցաւ բաւական տարիներ։ Գործին մէջ փորձ, իր պաշտօնը սիրող, հոգիով խելօք ըլլալուն՝ օր մը կռիւ չըրաւ պաշտօնակիցներուն հետ։ Սատանային ականջը խուլ, թ-ռփալ լծ մը անգամ չկերցուց գայլերուն։ Կաթը գեղը ղրկեց միշտ։ Ու ձիւնին ու անձրեւին մէջ եփելով դարձաւ քարի պէս պատա-նի մը։

Արեւը իջած ատենը, գեղը կը մտնէր, արեւածաթէն առաջ արդէն Գէլուն-բունէն անցած կ'ըլլար։

Իր հայրը գոհ էր իրմէ։ Դուռ-դրացիները գովեստը կ'ը-նէին անոր բանուկութեան, աչքը բացութեան։ Մայրը, ամէն առ-տու, մախաղին մէջ հացը տեղաւորելէն ետքը, արեւին կը դառ-նար, վախով խաչ մը հանելէ վերջը·

— Տիրուկ, դուն պահես, չար նազարէն ազատես, — կ'ը-սէր պոկունքին տակէն ու կ'երթար ժամ։

Դրացի Դադուշին հետ միշտ իր տղուն խօսքը կ'ընէր ժա-մուն համբան։ Անոր աղջիկը կը գովէր· մաղերուն շատութիւնը, երեսներուն թօփիկութիւնը, հասակին շլունութիւնը մէջ բերե-լով։ Ու Դադուշն ալ փոխադարձաբար բառ կը թափէր Ակոյին բարեմասնութիւնները մէջտեղ բերելու համար։

Ու կեանքը շատ անուշ էր երկու դրացիներուն մէջ։ Անոնք աւանդական սովորութիւնները յարգած էին, իրարու տուած հի-լալ, մատնի, սիկառի տուփ։ Շաբաթը անգամ մը Ակոյին մայրը՝ Աննա ապլան, կոխունկ ման մը մածուն կը տանէր Դադուշին տունը։ Դադուշն ալ մէջքերով ընկոյզ, պաստեղ, փլեթ կը ղրկէր փեսացուին։

Ո՛չ Ակոն, ոչ ալ աղջիկը ոչինչ կ'ուտէին։

⁂

Երկու տարի իրարու վրայ անձրեւը քիչ ինկաւ։ Ձմեռները ձիւնին ճերմակը չտեսան գեղացիները։ Մարտին սկսած պուտ մը ջուր չկաթեց երկինքէն։ Դեղացին մատաղ ըրաւ։ Անձրեւ ուզող-ներու խումբ պտըտցուց փողոցներուն մէջ։ Տէրտէրը հսկում հըս-կումի վրայ ըրաւ։ Երկինքը քար էր կապած։

Ու ծառերը դեղնեցան ու չորցան։ Ու խոտերը մեռան, մե-ռան մինչեւ եայլայի ոտքերը։ Աղբիւրները փախան։ Հովիներէն շատը, խոտ չգտնելով՝ ծախեցին իրենց հօտը։

Ակոն սակայն այդ տեսակ խենթութիւն մը չըրաւ, հօրը հետ մէկտեղ խորհուրդ ըրին դէմի մեծ լեռը անցընելու տաւարը։

Դէմի լեռը, շատ ներս էր ու շատ ալ խորունկ։ Գեղացիներ-ուն տաւարը տակուին հասած չէր հոն։ Իրաւ է, թէ գայլերն ու գողերը վտանգաւոր էին հոն, բայց վերջապէս Ակոյին կոնակը

հիմա երկիրդեան հրացան կար. շունները կը շատցնէին, կարելի էր ժամանակ անցընել ու ամառ իյնալ։

Ակոյին հայրը, լեռան մէջ ապահով տեղ մը, շինեց խրճիթ մը։ Գեղէն հոն բերին բարձ մը, կապերտի մը կտոր, աղի դուշ մը, ջուրի տոլ մը, ու քանի մը դգալ։ Շաբաթը անգամ մը հայրը պիտի գար՝ տոպրակ մը հաց ու ծրար մը աղի ձուկ ձգելու իրեն։

Շաբաթ իրիկուններին, երբ հայրը մածունին տակառները բեռնար ջորիին, միշտ չէր մոռնար կրկնելու.

— Շունը ընին կուշտ պահէ. հոսի գէլերը մարդ կ'ուտեն։

Ու տղան, որ քսան տարուայ էր եղած, տեսակ մը հպարտութեամբ ինկաւ այդ ամայի լեռան մէջ։ Լեռը իր տեսած լեռներուն չէր նմաներ։ Արեւը շատ քիչ անգամ կ'անցնէր տերեւներէն. ծառերուն բունները տարօրինակ հաստութիւններ գտած էին ու անոնց վրայ գոյն-գոյն մամուռներ կակուղ գեղեցկութիւն մը դրած էին։ Ոտը այդ ծառերուն տակ փափուկ էր միշտ։ Ու զարմանալի ապառաժներ. անակնկալ ջուրի թելեր, մարդու հետ չափուող լայն-լայն ծաղիկներ, նոր բաներ էին Ակոյին համար։

Ու ձայնը քիչ էր լեռան մէջ։ Հովերը թաւ ալեկոծում մը կը հանէին ծառերու կատարն ի վար։ Այդ մինակութիւնը, մարդու, կենդանիի, չունչի այդ պակասը բնաւ չխռովեց հովիւը։

Իրիկուն եղածին պէս, այծերը կը տանէր խրճիթին մօտիկ փարախը։ Շունները կը կանչէր զատ-զատ, իրենց յատուկ անուններով։ Անոնց լակը կը պատրաստէր. տաշտին գլուխը կը սպասէր։ Շուներուն կողերը կը բարձրանային, անոնց փորը կ'ուռենար, լեզունին դուրս կ'իյնար մեղմ մոլտուքի մը հետ, որուն հետ չափ կը բռնէր պոչերու աջ ու ձախ հակումը։ Այն ատեն միայն հանդիստ սրտով կը գոցէր փարախի խոշոր դուռը ու հիւղակը կը մտնէր պառկելու։

Իր սիրտը միշտ մինակ մնաց։ Պատանութեան տաք օրերուն թեթեւ երազներ միայն եկան լուսցնելու իր հոգին։ Զատկին ու տօնին երկու օր դեղը կը մնար։ Ու կալերը պարտած ատեն կը հանդիպէր կարմիր-կանանչ հագած աղջիկներու, անոնց երեսը կը նայէր գրեթէ ամչնալով. հոգիէն կը խնդար, երբ զարդասկիները անոնց կուրծքին վրայ ծափ զարնէին։

Երբ տաղաւարը անցնէր, հովիւը նոքէն կ'երթար իր լեռներուն գիրկը։ Ամէն մը աղջիկներուն պարը կը շարունակուէր իր մտքին մէջ։ Նազլուին պատկերը թեթեւ կը ծաթէր իր ներսը ու կը փախէր։ Ու այն ատեն ողնուղեղը կը քերուէր իր կռնակն ի վար ու կը կոտտար։ Այս վրդովումները շուտ կ'անցնէին սակայն ու իր սրինգին հետ մինակուկ՝ ան դարձուց իր օրերը, առանց վշտի, գրեթէ երջանիկ։

Մեծ լեռան ներսի մասը բոլորովին անծանօթ էր իրեն։ Իր խրճիթին մօտիկէն կ'անցնէր բաւական առատ ջուր մը։ Ջուրը երկու խոշոր լեռներուն փէշերը բանալուն համար շատ հաճելի տեսարաններ ունէր։ Ամէն հասակէ քարեր կային հոն, որը պառկած ջուրին մէջ, որը ցցուած սպառնալիքի մը պէս, պզտիկ աւազաններու կողքին։ Ու ջուրի ծաղիկներ ու խոտեր, չորցած ճիւղեր, բացուած արմատներ, գետակին վրայ կամար կապող ծառի մեծ

բուներ պատկերին կու տային շատ սիրուն զանազանութիւնը, որ հովիւին աչքը կ'անուշցնէր։

Հոր պատուէրին հակառակ, ամէն օր մէյ-մէկ քիչ կ'անցնէր իր սահմանէն անդին։ Աւելի վերերը, լերան երկու թեւերը կը հատընային, իրարու կու գային՝ երկինքը գոցելու չափ։ Գետակը շատ յատակ էր հոդ. մոայլ յատակի մը վրայէն շուտ մարող փրփուրներով ան գլգլալով կ'երթար։ Տեղ-տեղ լայննալով՝ շատ աղուոր աւազաններ կը կազմէր։

Ու տղան գնաց աւելի ներսերը։ Հոդ մայրերի սքանչելի ծառեր ջուրերուն վրայ ծռեր էին։ Խոշոր քարերու զանգուած մը կը մտնէր վտակին մէջ, աչքէ առնելով ջուրին շարունակութիւնը դէպի վեր։ Ու կայծակներէ ակօսուած ապառաժին կռնակին վրայ պզտիկ թուփեր կծկտեր էին։

Տղան ելաւ քարին վրայ։

Իր ոտքին պառկած էր կլոր աւազան մը, կալի չափ մեծ։ Եզերքները շուքի մէջ թաղուած ըլլալուն՝ որոշակի կարելի չէր տեսնել, թէ ուր կը հասնի ջուրը։ Վերէն վտակը ջուր կու տար աւազանին։ Օրհարսակ ըլլալուն՝ արեւի մաս մը ջուրին վրայ թեթեւ լոյս մը քաշած էր։ Ու տղան զարմանքով տեսաւ պզտիկ փրփուրներ, որոնք իրարու ետեւէ կանոնաւոր շարքով մը կը լողային հոսանքին հակառակ ուղղութեամբ։ Փրփուրները որոշ գիծի մը հետեւելուն համար՝ տղան հետաքրքրուեցաւ ու սպասեց։

Քիչ ետքը, պզտիկ չիրատուք մը արթնցաւ իր ոտքերուն տակ։ Ապառաժը ջուրին վրայ երկնցած ըլլալուն՝ այս եզերքը չէր տեսնուեր։ Ու յանկարծ ջուրը յուզուեցաւ, հեղուկի լուսաւոր ալիք մը նետուեցաւ քարին տակէն դէպի դիմացի ափը ու ալիքէն վերը մաղերուն մէջ կորսուած գլուխ մը յայտնուեցաւ։

Հովիւը վախցաւ։ Խաչ հանեց ու ետ քաշուեցաւ կծկտելու թուփի մը տակ։

Ու գլուխը կ'երթար ջուրին մէջէն։ Գլխուն ներքեւ շատ ճերմակ ուսերու արագ շարժում մը ու լայն, մաքուր կռնակի մը սահիլը աւելի զարմացուցին հովիւը, որ «Հայր մեր մը» սկսաւ, դողալէն։

Ո՞վ կրնար ըլլալ այդ։ Լեռը ամայի էր ու կը յիշէր հեքիաթին աղջիկները, որոնք գետերու մէջ երբեմն կու գան լոգնալու։

Լոգցողը դիմաց ելաւ։ Շուքին խորունկութեան մէջ իր մութին ճերմակը շատ յստակ ցաթելուն՝ տղան աչխատեցաւ մանրամասնութիւնները տեսնելու։

Անծանօթը ոտքի էր։ Թեւերով ետ հրեց կաթկթող մաղերուն փունջը, ափերը կլորցուց ստինքներուն վրայ, սեղմեց զանոնք ու մատներուն ճեղքէն պտուկները դուրս ինկան։ Յետոյ՝ ձեռքը տարաւ մէջքին, մաղերը առաւ անութին տակէն ու սրբեց անոնցմով պորտին փոսը։ Աւելի վերջը քամեց ու ծռեցաւ։

Գետնէն առածը ոսկիներու մանեակ մըն էր, անցուց ճիտին, ու ոսկիները գուարթ հնչիւնով մը պառկեցան աղջկան հարուստ կուրծքին վրայ։ Ու հովիւը զարմանքով ստուգեց, որ կուրծքին ու գիստերուն միջը շատ աւելի ճերմակ էր անոր դէմքէն։

Հիացած սպասեց։ Լոգցողը հագաւ ճերմակեղէնները, յե-

տոյ՝ Դամասկոսի բանուածք մեծ չալվար մը։ Գլուխը անցուց ոսկեզարդ համայիլ մը եւ արիւնի գոյն շեմպէր մը։ Այս ամէնէն կը հասկցուէր, որ Թիւրքմէնի աղջիկ մըն էր ան։

Ցղան լսած էր միայն ու, հիմա կը յիշէր, թէ Թիւրքմէններ կան այդ լեռան ներսերը։ Թիւրքմէնները կ'ապրին ամայի լեռներու մէջ, անմատչելի խորշեր ընտրելով իրենց վրաններուն համար։

Ցաջորդ օրը, առտուանց կանուխ հօտը բերաւ ան։ Ամէն անգամ այծերուն ետեւ մնալուն հակառակ, այսօր առանց գիտնալու կանխած էր զանոնք։ Շուներուն անհանգիստ շարժումներն ալ չկրցան իր աչքին զարնուիլ։ Ու հօտը վարը թողած, շուներն ալ մէյ-մէկ կէտերու վրայ կեցնելով՝ ինք անցաւ իր սահմանէն, գտաւ իր քարը, զգուշութեամբ ելաւ վեր ու նայեցաւ վար։ Մէկը չկար հոն։ Ջուրը մէկ ծալքով կը քնանար։

Լոգարանէն անդին տեսարանի նոր հեռապատկերներ յայտնուեցան։ Քարերուն վրայէն ցատկելով-ցատկելով առաջ քալեց։ Ջուրը մերթ կը նեղնար, մերթ կը կլորնար, տեղ-տեղ երկու քարերուն մէջտեղ կաթ կը դառնար։ Ջուրն ի վեր գացող ամէն միամիտ մարդու նման այս պատկերները իր հոգին խաբեցին ու տարին։

Ու լեռը հատաւ իր առջեւ։ Ընդարձակ դաշտագետին մը կ'երկննար դէպի ետ, աչքը առածին չափ. ու լերան խոնարհող թեւ մը դաշտագետինը կը կտրէր կոնակէն։ Մուխի պալաններ զատ-զատ կէտերէ վեր կ'երթային, իրար գալով։ Վրանները որոշակի չէին տեսնուեր, բայց շուներու հեռաւոր հաչիւն մը պահպահ կը տրոփէր մռայլ միջոցին մէջ։

Թիւրքմէնները հոդ կը նստէին։ Վտակին ամբողջ ընթացքին իր տեսած աւազանին պէս ընդարձակ ու պատսպարուած տեղ մը չտեսնելուն՝ կրցաւ խելք պառկեցնել աւազանի հրաշքին։

Ետ դարձաւ. այս անգամ, իր թուփին մօտ ծառերու տեղ թուփեր ալ տեղաւորելով՝ ապահով թաքստոց մը պատրաստեց։

Կէսօրին մօտ դէմի ափին յայտնուեցաւ աղջիկը։ Առանց կենալու հանուեցաւ ու նետուեցաւ ջուրին մէջ։

Ջուրը կը շարժէր աղջկան թաթերուն տակ, կը դառնար անոր փորին ու կոնքին վրայ։ Ու միսին ճերմակը մութ ջուրին մէջ լոյսի պէս կը սահէր կ'երթար։ Մազերը կը բացուէին, կը շարուէին, կը դոցուէին։ Լոգցողը դարձաւ կոնակի վրայ։ Ստինքներէն պզտիկ փրփուրներ կը թռէին, ու փոքրիկ, քնքուշ, դառնուկի գլուխներու նման ջուրը կը գոգէին։

Երբ իրիկունը փարախ դարձաւ, Ալաճը, լուսագոյն այծը, չկար։ Գայլերը տարած էին։

Բայց հովիւը խենթեցաւ այդ պատկերին համար։ Օրերով եկաւ միեւնոյն տեղը։ Մոռցաւ իր հօտը, մոռցաւ իր շուները։

Երկու շաբաթ վերջը, տասնէ աւելի այծեր կորսուած էին, շուները անխնամ մնալնուն՝ բրգոտած մորթեր ունէին։ Իրիկունները քունը փախաւ աչքերէն։ Խրճիթը նեղ կու գար իրեն։ Օր մը այծերը իրենց բոժոժին ձայնովը քիչ մնաց վտանգէին զինքը։ Լոգցողը ջուրին մէջ թօթուուեցաւ, գլուխը փարատեց ուսերուն վրայ ու մէկը չկրնալով տեսնել, շարունակեց իր լոգանքը։

Հովիւը հանեց այծերուն բոլոր բոժոժները. շունները բանտարկեց գանազան անձաւներու մէջ ու հօտը թողած իր գլխուն՝ վազեց իր թաքստոցը:

Բայց այծերը, առանց բոժոժի, շուտով իրարմէ հեռացան ու դայլերուն կեր եղան:

Հայրը յանդիմանեց զինքը, բոժոժները հանելուն համար: Հովիւը կարմրեցաւ ու պատասխան չկրցաւ գտնել:

Հօրը ստիպումին վրայ պարտաւորուեցաւ բոժոժները անցընել նորէն: Բայց սէրը հնարամիտ դարձուց զինքը: Երբ փարախէն ելլար ու պատրաստուէր զիմաց անցնելու, բոլոր բոժոժները ձիւթ ցեխով կը լեցնէր. իրիկունները նորէն կը հանէր:

Այծերը կը շարունակէին քիչնալ: Հայրը կատաղի հայհոյութիւններով ու սպառնալիքներով զգուշութիւն յանձնարարեց դայլերուն դէմ:

Ոչ մէկ բան արդիլեց տղան լոգարանը վազելէ: Ու հօտը իջաւ իր կէսին:

Հայրը խելքը թռցուցած, հրամայեց լեռը փոխելով իջնալ Կէօպէնտ, գեղին աւելի մօտ:

Տղան առարկութիւններ ըրաւ, ջուրի պակասը առաջ քշեց, դիմացի խոտերուն առատութիւնն ու լեցունութիւնը գովեց: Հազար ու մէկ երդումներ ըրաւ աչալուրջ ըլլալու: Հայրը չհամոզուեցաւ:

— Մաս պատարագ, կը սատկեցնեմ, հեղ մ'ալ ադ լեռը ճիւ դնելու ըլլաս նէ:

Հովիւին հայրը լեռը մեծցած մարդու վայրենութիւնն ու հաստատակամութիւնն ունէր: Տղան լաւ գիտէր անոր բնաւորութեան երկաթէ խստութիւնը: Ցիշեց անոր բարկութեան պահերը, ուր մէկ բռունցքով շան սատակ կը հանէր կթուելու ատեն դժուարութիւն հանող այծերը:

Հօրը սարսափը քանի մը օր զինքը հեռու պահեց լոգարանէն:

Այդ քանի մը օրը, սակայն, արեւը մութ ցաթեց անոր վրայ, աչքերը ոչինչ տեսան. խենթութեան տանող բան մը զինքը հոն թռցուց:

Միւս կողմէն՝ արագ-արագ կը հալէր: Հայրը հազիւ-հազ կասկածեցաւ, բայց ոչինչ կրցաւ հասկնալ:

Իր ներսը դրդող բանը այնքան ուժով ու անդիմադրելի դարձաւ, որ յաղթեց իր վախին, պղտորեց իր բանականութիւնը ու, ամէն բան վտանգելով, հօտը անտէր թողած՝ փախաւ Կէօպէնտէն, անցաւ մեծ լեռը ու գնաց աղջիկը տեսնելու:

Նոյն շաբաթ օրը, հայրը իրիկուան գալու տեղ՝ ցերեկին եկաւ: Մօտի բլուրներուն տակ այծերը հոս ու հոն ցրուած տեսնելով պոռաց իր տղուն:

Ձայնը անցաւ լեռներուն մէջէն ու արձագանգ իսկ չունեցաւ: Հայրը շուարած՝ փնտռեց զինքը հոս ու հոն. շունները վազեցին իր քով պոչերնին խաղցնելով. ու սկսան դէմի լերան ուղղութեամբ նայելով հաչել:

Հովիւները կը հասկնան շուներուն աչքէն ու լեզուէն: Հե-

տեւեցաւ անոնց։ Շունները անցան դիմացի լեռը. եկան ջուրին եզերքը ու մղտկալէն բարձրացան ալն ի վեր։ Շուքերը չափազանց սեւ էին. ծառերը իրար անցան, հովիւին հայրը ձեռքի մեծ մականով հաղիւ կը յաջողէր իրեն անդամ մը բանալ։ Շունները կը հոտուրտային գետինը ու կ'երթային պոչերնին ծռարելէն։ Երբ քարին տակը հասան, թեթեւ մը հաշտ ցին ու հայրը քարին վրայ կանանչներուն մէջ թաղուած իր տղուն կարմիր գօտին տեսաւ։

Զկրցաւ հասկնալ, թէ հոդ ինչ կ'ընէր։ Մօտեցաւ անոր ու աչքերը մէկէն չեռ գիտեր ինչպէ, ինկան դիմաց։ Լոգցողը դուրս ելած էր ու սօսիի բարակուկ ուտեր անոր մխին վրայ կը փակցընէին իրենց տերեւները. Երբ ոսկիները անցուց ճիտին ու հարուստ փորը սրբեց մազերով, հայրը կրակէ զարնուեցաւ կարծես։ Հասկցաւ ամէն բան։ Այծերը վա, ած էին այդ տեսարանին համար։

Այս ստուգութիւնը այնքան խիստ կերպով ոտք հանեց անոր բարկութիւնը, որ ան ձեռքի մականը բարձրացնելով՝ յանկարծ բռնեց տղուն օձիքէն.

— Ի՞նչ... կ'ուտես ծօ հոդ, — ըսելն ու գլխուն փակցնելը մէկ ըրաւ։

Հարուածը սաստիկ ըլլալու էր, տղան ուշակորոյս գետին փռուեցաւ։

Լոգցողը զրաղած ըլլալուն՝ ոչինչ տեսաւ ու հագուելով հեռացաւ. տղին, հայրը իր հայհոյութիւնները կը շարունակէր։

Տղան պառկած էր ու չէր շարժեր։

Հայրը ոտքով զարկաւ մէջքին. տղան չերերաց։

Այն ատեն ծռեցաւ ու դիրկը առաւ նուաղած մարմինը. քիչեցուց ջուրին մօտ, երեսը ափերով ջուր ցանեց։ Պաղ հեղուկը սրսփուք մը առաջ բերաւ տղուն դէմքին վրայ։ Թարթիչները դողացին, թրթռացին, ջանք ըրին բացուելու, բայց զարնուած թիռչունի նման հանգչեցան իրենց տեղը։

Հայրը բռնեց տղուն կզակէն. ուժով մատներով փաչատեց բերանը, լեզուն դուրս քաշեց։ Երկար աղաղակ մը դուրս ինկաւ լեզուին հետ։ Տղան կը խօսէր, բայց աչքերը գոց էին։

— Աչքերդ ինչո՞ւ չես բանար։

— Ձեմ կրնայ։

— Ձօր ըրէ, տղա՛ս, զօր ըրէ։

Ու տղան պրկեց իր դէմքին բոլոր մխերը, ուժ առնելու համար կոնակը փակցուց գետնին ու ջանք ըրաւ։ Թարթիչները իրար անցան, պահ մը տենդագին շարժումներ ըրին. աչքին դունտերը դուրս իյնալու սասիկան ճնշեցին արտեւանունքներուն վրայ. ու տղան սպառած ինկաւ։

Հայրը տղան շալկեց ու փարախ ինկաւ։ Այծերն ու շունները տխուր շարուեցան իր մօտ։

Իրիկունը մայրը չփնտռեց տղուն աչքերը, հում միս կապեց անոնց վրայ։ Աչքերը յամառեցան չբացուելու։

Շաբաթ մը ետք, բերին Տօնիկ ախտէն։ Պատկառելի ծեր մըն էր, գրող-կարդացող. գիրք բանալ ալ գիտէր։ Մերունին վեր առաւ թարթիչները, իր սկար նայուածքը կեդրոնացուց տղուն աչքերուն մէջ։ Զկրնալով ճերմկուցը տեսնել հոն.

— Ի՞նչ էք ըրեր աս տղուն, — հարցուց վշտահար շեշտով մը։

Հայրը ոչինչ գտաւ ըսելու։ Մայրը կու լար։

Ու շաբաթները շաբաթներուն յաջորդեցին, ամիսներ ամիսներու կապուեցան։ Գլխադիր Ակոն օճախին շեմէն չկրցաւ զատուիլ։ Առջի տաեններուն Դադուշ տպլան կու գար եղով-մեղրով կը խօսէր, մատները կը բռնէր աչքերուն դէմ՝ հարցնելով.

— Քանի՞ հատ է։

Քիչ-քիչ դրացիները պակսեցան։ Ձմեռը եկաւ, այծերը տուն վերադարձան։ Օճախին անկիւնը տղեկը միշտ նստած էր։ Սուրբ Սարգիսին, Նազլուն կարդեցին մանուկ տղու մը հետ։

Ատոր համար չցաւեցաւ։ Երբ դրացիներուն աչքերը բոլորովին կարեցան սանդուխներէն, ու գարունի տաքերը գեմինները համոզցուցին, ան ելաւ փողոց երկար գաւազանով մը։

Երկար ամիսներ արեւի լոյս չտեսնելուն՝ իր երեսները ճերմակցեր էին։ Պարկենքի (պատկեր) կը նմանէր ան ու բոլոր գեղացիները խշխշացին այդ քարի պէս երիտասարդին վարանքը տեսնելով, պատերուն վերջին անկիւններու խարդախութեան առջեւ։

Ու գնաց ան ժամուն բակը իր տեղը դրաւելու հինաւուրց արիչին տակ։

⁂

Հարուածէն վերջը, Ակո երիտասարդ՝ ծեր եղաւ։ Իրիկունառտու կոշնակը չփախցուց ու անուշ ձայն ունենալուն՝ սորվեցաւ բոլոր համով չարականները։ Իրիկունը օճախին մօտ կ'երգէր ան։ Այս երգերէն իրեն ինկաւ նոր մականուն մը, աշըխը, որուն համար երբեք չնեղուեցաւ։

Բայց մինչեւ վերջ ինք ծանօթ մնաց իր Թիւրքմէնին աղջիկովը։

Երբ պատմութիւնը լմնցնէր, ծերերը կ'ըսէին.

— Ծօ, ապտա՛լ, ջուրը չնետուէի՞ր։

— Հէյ կիտի օրեր, հէ՛յ, — կը պատասխանէր աշըխը, կարճ վիզը կը հակէր կուրծքին ու սիկաւին մուխին մէջ թաղելով իր դէմքը, կ'ըսէր.

— Մէյէք էր ան, ճուրի մէյէք...։

— Պապդ կ'անիծե՞ս, աշըխ, վրայ կու տար տէրտէրը հեգնող շեշտով։

— Լո՛ւս իջնայ հողքը, լուսերուն, խունկերուն մէջ պառկի, — կը պատասխանէր նորէն, բայց ձայնը կը դողար հոգ ու խոնաւ հաղ մը կու գար կապելու իր բառերու ճամբան։

ՑԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

ՓԻԱՏԷ

Օշական Յակոբին

Թեթեւ ու նուրբ ու ճերմակ՝ նազելախոյս կը սահի,
Ոսկեղջուրի ոսկեհիւս կապոյտն ի վար, իբր հուրի...
Նե՛տ մը՝ նետուած աղեղէն թեւնակներուն լայնալին,
Եւ կրբելով գեղանդրին պերճ հանդիսի մը աղին:

Մե՛րկ է երեսն, եւ դալո՛ւկ...: Տարափին տակ արեւի,
Վարդափոշի մ'հեռաւոր՝ մորթին վրայ կը մաղուի՝
Հովանոցին կամարուող, լայնափբթիթ կակաչէն,
Ծաղկած ինչպէս ցեղի մե՛ղքը դարերու ընդմէջէն...

Գիշերակերպ մեղսակից ժամադրութեանց փախուստին,
Եւ ըստրրուկ՝ յարանուն բազկաշարժման մ'երեւոս,
Կը պրսպրղայ իր դիմաց խափշիկ թիավար մը անխոս...

Ու կը նաւէ, կը նաւէ՛ հանդիսն ափե՛ր հեշտին,
Ուր կ'երկրենան ցոլացիկ եւ միմարէն եւ նոճին,
Ուր Ցաւե՛րժը կը գրկեն, իրմո՛վ, թեւե՛ր ոճրին...

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒԼ

Պետրոս Դուրեան մեր ժողովուրդի երեւակայութեան փարթամ դրասանգն է, այսինքն՝ անոր երրեք չպակսող արուեստի գեղայարանքին սիրեցեալ փաստը։ Զուի մէջ նորութիւն, ինքնութիւն, ինքնատպութիւն, նորոգման ընդունակութիւն, պատահական առաքինութիւններ չեն, ա՛լ միայն Պետրոս Դուրեանի համար, այլեւ՝ մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերուն։ Մեր լեզուն ձեւի լքեցեալ մը չէ։ Մեր լեռները մենք ենք ձեւի կապեր, անոնց կնճիռները հարթելով, կսկծելով տեղ մը գիւղով մը, ուրիշ տեղ մը վանքով մը, երբեմն ճամբու մը գօտիով։ Փոխաբերութեանց առատութիւնը գրչեան զեղծում մը չէ միշտ, այլեւ աւելի խորունկ ուժերու արտայայտութիւն։ Պետրոս Դուրեան մեր ժողովուրդին ստեղծագործ ոգիին խորհրդանիշ պատկերն է, կերպարանքը։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Բ. հատոր, էջ 303)

Կայ տակաւին իրերը գրելու, զանոնք իրը ընելու, անոնց հետ նոյնանալու ուրիշ առաքինութիւն մը, որ կ'ընկերանայ անոր ամէն մէկ քայլին։ Բայց քանի մը քերթուածներ այդ անհուն այլասերութեան հոյակապ քանդակները կու տան մեզի։ Մէ՛կը մտանանք, որ երկու հատորներէն զուրս կը մնայ եւ խորհրդաւոր վերնագիրով մը՝ «Արդի մարդուն Հայր մերը»՝ կը խըտացնէ անոր հոգիին մեղրը գրեթէ։

. . . . . .

Ի՞նչ ըսել այսքան անկեղծ, սրտաբուխ գեղուժին։ Մարդ պատրանքը կ'օտնենայ լաւ հին օրերու ազօթքի խունկը լսելու։

Իր գեղեցկութեան այն քանի մը գլխաւոր ձեւերուն մէջ, որոնց մօտաւոր սահմանը տուի այս գլուխի մուտքին, բանաստեղծը կը յայտնուի, երբեմն մէկ, երբեմն աւելի քերթուածներով, իր ամէնէն կատարեալ ոլորտը, մարմինը՝ զինք բաղկացնող բոլոր տարրերուն եւ խկութիւններուն։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 408–409)

«Սէր»ը, տպուած 1933ին, ինքն կը թուի ամբողջ գործ մը, ժամանակին՝ լայն տուրքով մը, Սփիւռքէն ծնած իր մեծ մասին մէջ, բայց պարունակող քանի մը լաւագոյն գործերու, որոնց պակասը պակաս մը պիտի կազմէր Վահան Թէքէեանի՝ ինչպէս մեր բանաստեղծութեան համար։ «Կէս գիշերուն մինչեւ արշալոյսը», տպուած 1918ին, կու գայ իրաւ բանաստեղծ Թէքէեանէն, որ այդ հատորին մէջ դրած է մեր լեզուին քանի մը քաղցրագոյն, խորագոյն, գեղեցկագոյն յաղագուածները, ինչպէս մեր գեղեցկութեան գագաթները։ «Հրաշալի յարութիւնը», տպուած 1914ին, յաղթանակ մը՝ է ու փառք մը։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 492)

Գիւղացիին քիչ օգտուէա, քաղքցիին համար անհրապոյր այդ գիրքը ունի ասկայն ամէն դասի մէջ մասեր ու երբեմն լման դասեր («Պապկէ պըտակ ի դաշտ», «Պապկէ կտակ ու մահ»), որոնք անառարկելի սեպհականութիւնն են հայոց գրականութեան։ Միակ անպատեհութիւնը — քանակին սակաւութիւնը — կը դադրի ծանր կլլուելէ, այդ լաւ մասերուն օրակի գերազանց անուշութեան առիւ։ Ես չեմ կարդացած որեւէ գրականութեան մէջ էջ մը այնքան իրաւ, մարդկային, որատառուչ, որքան Պապկէին խօսակցութեան մէկ մասը մահուան հրեշտակին հետ, ուր անիկա արքայութեան դռլտերէն իրեն բաւոր վարիչառ՝ կը պահանջէ։ Անիկա գիրքերուն վսեմն է ան։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 308)

— Մարդն է անիկա, որուն ամէն մէկ ատղին եռին մեր հաւաքական նկարագրէն փչրանք մը գոնէ կը մնայ թրթռուն, դեռ իր ջերմութիւնը անվթար պահող։

— Մարդն է անիկա, որուն էջերը մոգական հայելիներ են մեր թերութիւնները, կիրքերը, յիմարութիւնները ընդմիջա չրջանակող։

Մարդն է անիկա, որուն գիրքերը մէկ-մէկ անխորտակելի քանդակներ են ո՛չ միայն մեր բարքերէն, այլեւ՝ թերեւս մեր հոգեկան բոլոր կարելիութեանց պարունակէն։

Յակոբ Պարոնեան հանճարային գրագէտ մըն է, նոյնիսկ իր գժբախտութեանցը ակօսով։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 165)

Ու տարագիրու համար ըսէ։

— Զարգարեանի արձակ քանաստեղծութիւնները մեր ժողովուրդին բնական խորհուրդը կը ցոլացնեն, պարզ, հաղով ու ազով չինուած քաղցր խորհուրդը, որուն ծոցը գետեղուած է բարութեան, ժուժկալութեան, ատատպանքով սրբացման իմաստութիւն մը, իմաստասիրութիւն մը՝ եթէ կ'ուզէք։

Զարգարեանի արձակ գիրքուածները կարելի է նեատել մեր գրականութեան յաջողագոյն էջերէն։ Զեղչելով անոնցմէ ինչ որ չրջանը նեատած է վրանին, մնացածը, իրր պատկեր, կեանք, խորհուրդ, քանաստեղծութիւն, հայկական քաղցրութիւն, երգի տարուած կամ բիւրեղացած իրականութիւն, պիտի տպրի օրքան ատեն որ չմեռնի մեր լեզուն ու, մա՛նաւանդ՝ օրքան ատեն որ արեւոտի հաւատաւոր երկու աղայ իրարու քով դան խօսելու մեր արժէքներէն։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Ի. հատոր, էջ 306)

Հայոց գրականությունը հայ ժողովուրդին հայրենական գանձարանին ամենեն իրաւ հարստութիւնն է։

(«Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ 434)

Մեր գրականությունը՝ մեր հայրենիքն է, լեռէն վեր ուժով մը, որ կը գրաւէ մեր սիրտերը։

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 152)

Հայոց գրականությունը, իր զանգուածին մէջ խեղճ, յաճախ անկիրթ, բայց իր մասերուն մէջ կը պահէ ամենէն խստապահանջ ճաշակները նուաճող գեղեցկութիւններ։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 598)

Մեր մոքին պատմությունը երկար ատեն պիտի չփոթուի մեր գրականության պատմության հետ, ինչպէս եղաւ անցեալին մէջ, ուր անիկա մեր ազգքներուն եւ անոնց հեղինակներուն պատմության մէջ համաձուլուած կը ներկայանայ։

(«Համապատկեր», Ե. հատոր, էջ 137)

Հայոց գրականությունը հրաշք մըն է ուղղակի, երբ զայն տեսնենք իր սկզբին ու զարգացման անհուն դժոխքին մէջ։

(«Համապատկեր», Զ. հատոր, էջ 321)

Մեր գրականությունը այն մեկ գեսինն է, առայժմ, ուր մեզի ըլլայ ներելի գտնել մեր ժողովուրդը։ *Մի՛ մոռնաք այս հաստատումը։*

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 324)

...Մէկուն կեանքը, մեւսին գործը, երբորդի մը նահատակությունն է, որ կը կազմեն Արեւմտահայ գրականությունը։

(«Համապատկեր», Բ. հատոր, էջ 330)

Մեր ժողովուրդին բացակայությունը մեր գրականությենէն, ամենէն դաժան ազէտներէն մէկն է մեր բախտին։

(«Ներսէս Շնորհալի», «Սիոն»)

Անկարելի է կոնակ դարձնել գրականության մէջ անցեալին։ Նման փորձերը պատժուած են չարաչար։ Մերինը բացառություն պիտի չկազմէր։

(«Զուգակշիռ», «Ազդարար» շաբաթաթերթ, 1951, թիւ 478)

Արեւմտահայ գրականությունը ո՛չ բառակոյտ է, ոչ ալ հոսհոսություն։ Անիկա իմ ժողովուրդին կեանքն է, իր հայրենիքին անմիջական պաշտպանությենէն, այո, զրկուած, բայց այդ դժբախտությունը դարմանելու իր ճիգին մէջ յաճախ յաջողած։

(«Համապատկեր», Բ. հատոր, էջ 38)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

Ց. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

«ԾԱԿ-ՊՏՈՒԿԸ» (*)

կամ անհատի ծառացումը շրջապատին դէմ

Յակոբ Օշականի պատմուածքներէն մէկուն մէջ (1) կը տեսնենք երիտասարդ հովիւ մը, որ երաշտի պատճառաւ հարկադրաբար գիւղէն կը հեռանայ եւ հօտը կը տանի լեռնային վայր մը։ Վայրի բնութեան ծոցին մէջ, առանձին, հովիւ տղան հանդիպատեսս կ'ըլլայ թիւրքմէն աղջկայ մը լոգանքին, որուն կրակը կ'իյնայ միսերուն։ Ցանձիակի այս այցելութիւնները իրեն կ'արժեն իր հօտին կէսը, որ անխնամ մնալով տակաւ կը կորսուի կամ գայլերու զոհ կը դառնայ եւ, վերջ ի վերջոյ, կ'արժէ իր տեսողութիւնը, որովհետեւ հովիւին հայրը, անակնկալ այցելութեան մը ընթացքին, երբ իրազեկ կը դառնայ իրողութեան, զայրացած՝ լախտի հարուած մը կու տայ տղուն գլխուն, որուն պատճառաւ կը կուրնայ։

Պատմուածքի մը կամ վէպի մը մէջ չէ միայն, որ կը հանդիպինք օշականեան այս պատկերին, կամ՝ տիպարներուն, որոնք անդամ մը բռնուած սեռային գոլին մէջ, լարուած մեքենայի նման կ'երթան մինչեւ կուրութիւն եւ, երբեմն... մինչեւ մահ։

Եւ ընդհանրապէս գիւղն (գիւղին աւանդութիւնն ու օրէնքը) է, որ կը հակադրուի սեռային մոլուցքին կամ մեղքին, որ չի հանդուրժեր, կը պատժէ զայն, ինչպէս վերոյիշեալ պատմուածքին մէջ, ուր հայրը (ներկայացուցիչը գիւղի օրէնքին, խորհրդանիշը անոր) կը հարուածէ, կը պատժէ որդին, որ ինկած է սեռի ուռկանին մէջ եւ դուրս եկած տան, գիւղին օրէնքէն...

Ցունական ողբերգութեան մը պէս, Օշականի մօտ գրեթէ միշտ պիտի հանդիպինք անհատի սեռային խիզախումին եւ գիւղի աւանդութեան-օրէնքի բախումին, որ, օշականեան բառով մը՝ յատակը կը կգամէ իր բերած աշխարհին, ուր մեղքը, ոճիրը, քաջութիւնն ու գիւղական աւանդութիւնը կը միաձուլուին։

Նման շրջագիծի մը մէջ պիտի ներկայանայ ողբերգութիւնը ծակ պտուկին, ծակ պտուկներուն, այսինքն՝ այն բոլոր աղջիկներուն, որոնք ամուսնութենէ առաջ կ'իյնան սեռային հասանուտին մէջ եւ գիւղը, գիւղի օրէնքը աններող կ'ըլլայ անոնց նկատմամբ։

(*) «Ծակ-պտուկը» գործին առընչութեամբ բոլոր մէջբերումներն ու ցուցումները կը կատարուին Ց. Օշականի «Երկերէն», հատ. Պէյրութ, 1973։

(1) «Թիւրքմէնին աղջիկը», «Յոնարհները» ձատարէն, Պէյրութ, 1958, էջ 151-163։

ԱՐԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ, ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՄԵՂՔԸ

Օշականեան յղացքին մէջ, արեան ժառանգութիւնը վճռական իմաստ ունի սերունդէ սերունդ(2)։

Մեղքի թելը կը սկսի Հայրապետենց Հայրապետէն, որ դանակի կռիւներով, յանդգնութեամբ եւ բազմաթիւ մեղքերով կը շինէ իր համբաւը, որ սերունդէ սերունդ կը փոխանցուի իր թոռան՝ Ստեփանին, որ իր ծխախոտի մաքառնեղութեամբ, առնական հմայքով, թուրք կիներու հետ իր պատմելի ու անպատմելի մեղքերով եւ արկածախնդրութիւններով կը զարգացնէ այս գիծը։

Նոյն արամաբանութեամբ՝ Կարմիրենց ընտանիքին տղաքը, մի՛շտ արեան դծով, ժառանգական հիւանդութեամբ մը կանուխ պիտի հանին սեռային գիտակցութեան եւ, հազիւ քանի մը զաւակ բերած՝ պիտի մահանան։

Եւ, վերջապէս, Հայրապետենց Նազիկը, որ պիտի ժառանգէ իր մօր անունը, մօր գեղեցկութիւնը, մօր մեղքը եւ անոր նման ողբերգական ճակատագիր մը պիտի ունենայ։

Օշականի հերոսներուն բախտը յաճախ իրենց ընտանեկան անցեալով իսկ վճռուած կ'ըլլայ կանխօրօք։ Այս մէկը «անմոռոգութիւնը» կամ սերունդներու շարունակականութիւնը ըմբռնելու ձեւ մըն է կարծէք, ուր որդին կու գայ հօր կեանքը շարունակելու, նոյն կեանքը–կենսաձեւը ապրելու եւ նոյն ճակատագիրը կրկնելու՝ ամէն գարնան նոյն ոստէն ծըլարձակող տերեւին կամ ծաղիկին նման. նախորդը մահացած է արդէն, բայց նորը փոխարինած զայն, բերելով նոյն սայլը։

Պատահական չէ, որ ամէն անգամ, երբ տիպար մը կը ներկայացուի, հեղինակը կը պատմէ անոր ամբողջ անցեալը, մանաւորաբար ընտանեկան անցեալը։ Այլապէս անհասկնալի պիտի ըլլան անոնք (կոչական ձեւով եկող անունները՝ Հայրապետենց Նազի՛կը, Զաքարենց Զաքա՛րը, եւայլն, հոլովական գործիքներ են անոնց անցեալը բանալու։ Ձեւ մը, որ յաճախ գործածուած է Օշականի դրականութեան մէջ)։

Արդի մարդուն համար որոշ չափով անհասկնալի աշխարհ մըն է այս մէկը, ուր ո՛չ միայն իւրաքանչիւր գիւղ, այլեւ իւրաքանչիւր թաղ իր իւրայատուկ նկարագիրը ունի։ Այսպէս, երբ Օվակենց Օվակը, որ կը բնակէր Զորակի թաղը, կու գայ հաստատուելու գիւղին այս նոր բաժինը, հայրը պիտի ըսէ իրեն. «Օվակենց Օվա՛կ, խերով բաց չըրիր» (էջ 18)։

Ըստ հեղինակին՝ «Գիւղերուն մէջ թաղերը միշտ նոյն ծագումը չունին։ Աւանդութիւններ, երգեր, ճախապաշարումներ, լեզուն անգամ թաղէ թաղ կ'ապրին առանձին, իրարու չխառնելով իրենց ոգիզրի նկարագիրը։ Ու ասիկա այսպէս, սերունդներու երկարութեան մը վրայ» (էջ 18)։

Իսկ այս նոր փողոցը, ուր կը բնակի նաեւ Հայրապետենց Ստեփանը, «Մեղմին ու բոլոր աղտերուն մեծ պողոտան» է (էջ 19)։

Հայրապետենց Նազիկը կը ծնի տան մը մէջ, որ կը նայի մեղքի պողոտային։ Ժառանգորդն է հղօր կիրքի տէր երկու անհատականութիւններու։ Շահեկանը ա՛յն է, որ երկուքին նկատմամբ ալ գիւղը ե՛ւ հիացում ունի, ե՛ւ դատապարտումի, ատելութեան ու ամօթի խառնուրդ զգացում մը, ինչ որ մեղքին նկատմամբ գիւղին երկդիմի վերաբերումն ու զգացումները ցոյց կու տայ։

---

(2) Այս տարբերութեամբ շահեկան է Գ. Պլտանեանի «Օշականի վէպը» խորագրով յօդուածը, Ֆրանսերէնէ թարգմանուելով լոյս տեսած «Ազգակ» օրաթերթի մէջ (10, 11, 13, 14 Օգոստոս, 1973), ուր կը կարդանք հետեւեալ սահմանումը. «Օշականի համար տիպար մը, մարդ մը (ոչ մէկ տարբերութիւն գոյութիւն ունի տիպարին եւ մարդուն միջեւ. երկուքն ալ հայ են) զուտալ կեանքի է այն սերունդներուն՝ զորս կը կրէ։ Իր բոլոր տիպարները ծանր «անցեալ» մը ունին։ Խաղալիք են, զոհ եւ զահիճ, որովհետեւ է յառաջագունէ սահմանուած են։ Աբեան տրամաբանութեան մէջ, անհատը ոչինչ է, ցեղը՝ ամէն բան։ Ասոր համար ալ, պեղումը արեան խորութիւններուն մէջ է՝ նաեւ փնտռտուքը «ցեղին ոգիին»։

Ո՛չ մէկ առարկութիւն կը վերցնէ Հայրապետաց Ստեփանին առնական հոմայքն ու յանդգնութիւնը, որ գիւղերէն կ'անցնէր ժիրուն քամակին «հրացանը անպակաս ուսէն», գիւղացիին ծխախոտի բերքը կը գնէր ոչ ժիրի ոստիկաններու աչքերուն դիմաց, կը վճարէր կանխիկ եւ կը հեռանար։ Ան իր դիւղերները կ'անցնէր Թրքական գիւղերու մէջ, Թրքուհիներու ծոցը եւ, շատ յաճախ, գինարբուքներուն «միս-միենակը, իր դանակին կրոնակովը բանակ մը թուրք կը հալածէր» եւ պոռնիկներ կը փախցնէր։

Իր դիմաց կը գտնենք Նազիկը, «...կընիկներուն ամէնէն գրաւիչը, ամէնէն կատաղին, ա՛ն որուն համար ժողովուրդը պիտի ըսէր...

«Սիրեմ, Նազիկ, ընքուընիդ,
Օսկի գրիչէն քաշած...»։

«Սիրուելէ աւելի բան մըն էր կախարդութիւնը, որ անոր յօնքերէն կու կար։ Անոնք անոր ճակատէն՝ խօսող ու շտկուած թերանի մը պէս, մշտական հրաւէր մը կը ներկայացնէին» (էջ 26–27)։

Այս միացումը տեղի կ'ունենայ ոճիրով, որովհետեւ Հայրապետաց Ստեփանը կը սպանէ գիւղին ամենահարուստ հաճին տղան՝ տիրանալու համար Նազիկին։ Ստեփանին առթած սարսափն ու հմայքը կը փակէ պատահարը։ Սակայն ինչպէս շուտով պիտի տեսնենք, գիւղացուութիւն-մեղքը կը զուգորդուի ոճիրին հետ եւ իր ետեւէն կը քաշէ արիւնը, որ... անքաժան մէկ մասնիկը կը դառնայ դեղցիկին, տեսին, մեղքին։

Մայր Նազիկը անյագուրդ կիրքի մարմնացումն է, որ կը բռնուի տան 15ամեայ ծառային հետ՝ կեսրոջ կողմէ, իսկ աւելի ուշ՝ Հայրապետաց Ստեփանը դինք կը բռնէ տան մէջ երիտասարդ հիւրին հետ...։ Ջայն խեղդուած կը գտնենք երկունքի անկողնին մէջ, սակայն կը փրկուի անոր աղջիկը, Հայրապետաց Նազիկը, «Որ ծառանցեց մօրը անունը ու ըստ օրինի անոր մեղքերը» (էջ 28)։

Ինչպէս կը տեսնենք, ծնունդէն իսկ կանխորոշուած է Նազիկի ճակատագիրը։ Կարծէք ինք պարզ զերբակատար մըն է, որուն համար ակիզբէն իսկ գրուած է ըստանձնելիք դերը։ Այստեղ անունին կրկնութիւնն իսկ խորհրդանշական է, որովհետեւ կը նշէ միեւնոյն դերին եւ, ինչու չէ, միեւնոյն ոգեբերութեան կրկնութիւնը։ Աւելի՛ն. դժուար է պատկերացնել, որ այսպէսի, ոճիրով չաղախուած միութեան մը ծնունդը, որ վերամարմնաւորումն ու վերայայտնումն է մօր պատկերին, նման արեան սրամաքանութեան մը մէջ, տարբեր ընտրութիւն մը ունենայ։

***

Նման ենթահողով մը պիտի ճեի Նազիկ։ Աւելի՛ն. պիտի մեծնայ հօր տան մէջ, որ մեղքի տունն է, ուր Հաճի Ստեփան պիտի բերէ տղամարդու հագուստով ծպտուած իր պոռնիկները։ Նազիկ կ'ախորժի այս գինարբուքներէն եւ իր մէջ որոշ համակրանք մը կը ծաղկի այս ուղղութեամբ։

Հօրենական տան մթնոլորտն է, որ կը կազմաւորէ Նազիկի ներաշխարհը։ Գիշեր մը՝ խմիչքներէն, պոռնիկներու պարերէն ու աղմուկէն հաք, աղջիկը կը բարձրանայ հօր ննջասենեակը, ուր իրեն համար կը պարզուի դաղտնիքը մանչ հագած աղջիկներուն. «...Այդ «մանչերը» փաթթուած իր հօրը, իրենց ծիծերուն լիրբ կծիկները գրած անոնց մարմինին։ Հասկցաւ՝ բայց ահաւոր ու վնասակար կռուստով մը։ Այդ գիշերուընէ անմեղ ագջիկը մեռած էր մէջը» (էջ 31)։

Տակաւին տան մէջ կայ խորհրդաւոր առասպելը մօր, որուն մասին Նազիկ լրատակ գաղափար չունի, սակայն անոր շունչը կը մնայ մթնոլորտին մէջ։ Աղջիկան կանուխ գիտակցումը սեռին, կանխահասութիւնը մարմինին եւ տան մէջ գեղերող մօր սեռային շունչը տուեալ հոգեվիճակին ըստկացուցիչ տարրերը կը կազմեն. այսպէս՝ «...Այսքան կանուխէն տոգորուած մա՛նաւանդ սեռին յանախանոմովը, անիկա երբեմ չամչցաւ ինքնիրմէ, խաղալու համար իր ծիծերուն գրեթէ անգոյ գլխիկներուն հետ։ Ու տեսաւ, որ մօրը վրայ խորհելէ հետ անպատեսան կը խաղար իր մարմինին հետ» (էջ 32)։

Վերջին տողը շատ յատկանշական է եւ արտաքին անգիտակից բնոյթով իսկ կը բերէ կապը մօր եւ աղջկան։ Ո՛չ ոք Նաղիկին բան մը պատմած է մօրը մասին։ Օդին մէջ ինկած առանձին բառեր՝ աղջկան անգիտակիցին մէջ կազմած են մօր դէմքին ինկած սեռային քողը, սակայն այսքանն ալ բաւարար է, որպէսզի աղջիկը խաղայ իր մարմինին հետ ամէն անգամ, որ մտածէ մօր մասին...

Ահա այս իմաստով հանկնալի կը դառնայ Նաղիկին պատանեկան յարաբերութիւնը Օվակենց Թումասիկին հետ։ Անշուշտ հիւանդագին, նոյնիսկ անիրական կամ անմեղ բան մը կայ այս յարաբերութեան մէջ, ուր թոքախտաւոր ու մահուան դատապարտուած պատանին եւ սեռային գիտակցութեան հասնող աղջիկը կը կապէ իրարու։

Պարագայական չէ, որ վէպը կը բացուի Թումասիկի եւ Նաղիկի հանդիպումով, որ դանդաղօրէն պիտի ծանրանայ իւրաքանչիւր մանրամասնութեան վրայ, պիտի երթայ պատմելու իւրաքանչիւրին անցեալը, աւելի ուշ վերադառնալու համար ներկային մէջ տեղի ունեցող գիրկընդխառնումին, որ կարծէք սեռի/սիրոյ եւ մահուան գիրկընդխառնումն է միաժամանակ։ Աղջիկը ծակ պտուկ մը՝ է այլեւս. Թումասիկը 15 օր եւոք կը մահանայ։ Օշական ոչ մէկ մանրամասնութիւն բաց կը ձգէ՝ համոզիչ դարձնելու համար այն աշխարհը, ուր ոգերգութիւնը տեղի կ'ունենայ, եւ այն տիպարները, որոնք կ'ապրին զայն։

Առաջին գլուխը կը փակուի Նոր Տարուան գիշերը Նաղիկին ու մեծ մօր՝ Հաճի Խաթունին տեսած նոյն երազով, որ մայր Նաղիկի սպանութեան տեսարանն է՝ դրծագրուած Հաճի Ստեփանի ձեռամբ։ Խեղդելու գործողութիւնը, որ ապրուած Ֆիզիքական փորձառութեան մը չափ ուժգին կը զգացուի աղջկան կողմէ, որքան ալ անբնական, անկարելի թուի, մաս կը կազմէ օշականեան աշխարհին։ «Անիրականի» մուտքը ընդհանրապէս երազներով կը ներկայանայ եւ, այս պարագային, յայտարար նշանը կը հանդիսանայ յատաջիկայ կամ նորագուելիք ոգերգութեան։ Սակայն եթէ Հաճի Խաթունը տեսած է հարսին սպանութիւնը՝ աղջիկը ոչինչ գիտէ այդ մասին, բայց եւ այնպէս... ուժգնօրէն կ'ապրի զայն։ Նման այլ եւոյթի մը պիտի հանդիպինք վէպի աւարտին, ուր, այլ երազի մը մէջ, Նազիկ պիտի տեսնէ ինքն իր մահը, յօնքերուն վրայ արեան կամարով մը գծագրուած։

Երկու պարագաներուն ալ անիրականը կու գայ տարբեր, աւելի խոր ճշմարտութիւն մը բերելու, ինչպէս եւ ազդանշանը դառնալու մօտեցող իրադարձութիւններուն։

Տրամաբանական կամ համոզիչ կերպնայ չթուի՞լ այս մէկը։ Այլապէս, ինչպէ՞ս պէտք է վարուիլ, օրինակ, Գաբրիէլ Կարսիա Մարքէզի «Մոգական իրապաշտութեան» հետ...։ Օշականեան աշխարհահայեցքին մէջ՝ ժողովրդային հաւատալիքները, աւանդութիւնները, նոյնիսկ երազները իրենց առանձին տեղը ունին եւ կը բերեն մակերեսային երեւոյթներէն անդին գացող անհատական թէ հաւաքական ճշմարտութիւններ։ Օշական յաճախ կը շրջանցէ «առարկայական» տրամաբանութիւնն ու արժեչափերը, աւելի խորունկ իրականութիւն մը փոխանցելու համար։

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒՄՆԵՐՈՒ ԽԱՂԸ

Իր նկարագրական եւ հոգեբանական մանրամասնութիւններով փորձառութեան ամբողջութիւնը տալու, խորանալու՝ նոյնիսկ դանդաղ կշռոյթով մը՝ տագնապը կամ ճիգը(3) աւելի եւս զգալի կը դառնայ յաջորդող գլուխներուն մէջ։

---

(3) Օշականեան վէպին մէջ հեղինակը կը բացատրէ եւ կը մեկնաբանէ՝ միջամտելու գնով յաճախ։ Հակառակ անոր, որ «Մակ-պատկը» հոմմատատրաք ինչ միջամտութիւններ արձանագրող վէպերէն մէկն է, կրկին չի կրնար հեղինակին մշտական ներկայութենէն փրկուիլ։

Օշական ընդհանրապէս հեղինութեան իրականութիւնը, վարքականութիւնը հաստատող վիճակ, հեղինակութիւնն է։ Օրինակ, տեղ մը, Նազիկին կապուած վիճակի տեսարանէն հետ, ամբոխ գոհոցկութիւնը հաստատող հետեւեալ «վկայութիւ-

Հոգեբանական փոխուող եւ նուրբ անցումներու շարք մըն է Զաքարի եւ Նազիկի առապաստի գիշերը։ Զայրացած, մոլեգնած Զաքարին հակադրութիւնը, որ մինչեւ ոճիր կրնայ հասնիլ՝ մօրը մէկ նախադասութեան վրայ կը մեղմանայ, Ընտրուած, արձակուած մէկ բառն իսկ բաւարար է, որ տախտակամածին վրայ երկարած Նազիկը դարձի տղուն համար խմաստ ունենալէ եւ Զաքարին մոռցու�մը երթայ աղջկան մօր վրայ (էջ 58)։ Ապա՝ Զաքարին ու Նազիկին «գէմընդդիմումը», որ իւրաքանչիւրին մտորումներով եւ փոխուող հոգեվիճակներով թափանցիկ ֆազորդակցութիւն մը կը ստեղծէ։ Այստեղ պիտի անդրադառնայ Նազիկ՝ «...Թէ ինչ որ կինն էր իր մէջ, տակաւին չէր առնուած, չէր նուաճուած։ Թէ՝ էրիկ մարդը, այր տարրը դեռ դուրս է իրմէ» (էջ 66)։ Զաքարն է, որ նուաճած է զինք իբրեւ կին, որովհետեւ նախորդ յարաբերութիւնը, իր նկարագրով իսկ, ամբողջովին տարբեր բան մը եղած է։ Առապաստի գիշերն է, որ Նազիկ կը զտնէ իր իգութիւնը եւ այս տենդն ու արթնցած իգութիւնն է, որ զինք, աւելի ուշ, Զաքարին ետեւէն պիտի տանի մինչեւ մահ։

Ցաշորդող տեսարանին մէջ խորհրդանշական երես մը չկա՞յ, երբ Նազիկ կ'ապաստանի Օվակենց Թումասի տան մէջ, անո՛ր՝ որուն զաւակը կը կրէ։ Ամէն պարագայի, Օվակենց կամ Արդար Առաքելի տունը, իր բարքերով, աղքատ ու համեստ տիպարներով, հակապատկերը, գուցէ պէտք է ըսել անթիթեզը կը կազմէ Հայրապենց ընտանիքին, մեղքի Թաղին։ Այդ կարճ ժամանակաշրջանին եւ այդ վայրին մէջ միայն կարելի է հանդիպիլ մարդկային ազնիւ զգացումներու, դուրս գալ արեան ու կիրքի մթնոլորտէն. սակայն այս աշխարհը չատ սկսը է՝ դիմադրելու համար Հայրապենց աշխարհին...

Հոգեբանական անցումներու այլ պատկեր մը կը բերէ սրճարանի տեսարանը, ուր Հանի Սուրիանը, ապրած նուաստացումին եւ փրփրող զայրոյթին մէջ, այլեւս անկարող կ'ըլլայ զսպելու իր մէջ յորդող զգացումները եւ կը խոստովանի մայր Նազիկի սպանութիւնը։

Նման աշխատանքի մը կը հանդիպինք վէպի երկրորդ մասին մէջ, որ կազմէ երեք անջատ պատառներէ կը բաղկանայ(4)։

նը» պիտի զանեմ։

«Նազիկէն պիտի դիմանար, մինչեւ իր վաղամեռ մահը ու մինչեւ այս տողերուն գրուիլը՝ մեռելոցի այս լայուոր պատկերը» (էջ 200)։

Ընդգծումը մերն է։

Նման միջամտութիւններ եւ հաստատացումներ ընթացիկ են Օշականի համար։

Այս ձեւի այլ միջամտութեան մը կը հանդիպինք վէպի վերջին էջերուն, երբ ծանրօրէն վիրաւոր Զաքարի մարմինին դիմաց, փակագիծի մը մէջ, հեղինակը տեղեկութիւնը կը փոխանցուի մեզի։

«Մինչ այս համբաւը պիտի արձագանգուէր մեծ բախումներու մէջ տարի մը եաքը, երբ իր խումբին հետ անիկա կռուեցաւ զորքերուն դէմ, այս անգամ յեղափոխական դրօշով» (էջ 318)։

Անշուշտ այս տեղեկութեամբ ընթերցողը կ'իմանայ, որ Զաքար պիտի ապրի։ Սակայն կայ եւ աւելին։ ապագայի հաշուոյն հեղինակին հաստատումը, որ ամբողջութեամբ պատմամի գիծէն դուրս կ'իյնայ։

Այլուր՝ հեղինակը տիպարներու շարժառիթները կամ հոգեբանութիւնը պիտի մեկնաբանէ. սովորութիւններ, հաստատիմներ պիտի բացատրէ, հայրենի. փոքր խարամներով իսկ ուղղութիւն տալով վէպի ընթացքին, որուն, այլապէս, անքաժան մէկ մասնիկը կը դառնայ։

(4) Պարագայական կամ պայմանական ձեւով մը կը գործածեմ «պատառ» բացատրութիւնը։ Բ. Թաշեանի կողմէ կատարուած հարցազրոյցի մը ընթացքին («Մայրենիներու շուքին տակ», «Հայրենիք» տարեգիր, 1932, Մարտ) Օշական պիտի ըսէ. «Մեծագոյն հոգեբանական վայրկեաններ են առաւելագոյնս (...) «Մակ-պոռուկ»ին մօտ հինգ հարիւր էջերը նուիրուած են քսանի չհասնող հիմնական վիճակներու ցուցադրումին, խորութեան dimensionին յատուկ ուշադրութեամբ մը» (էջ 129)։

Իսկ երկու էջ անդին, Օշական պիտի աւելցնէ. «...իմ նպատակ պիտի ելլայ փոխադրել շահեկանութիւնը դէպի վիճակները։ Շատ խորացած վայրկեանները, որոնք սեւեռուին չատ մը համբաներով միանգամայն» (էջ 131)։

Նման պատառներու մէջ կ'իյնան յանախ օշականեան խորացած, ուղղահայեացօրէն զարգացած վայրկեանները։ Այստեղ կ'ակնարկեմ իւրաքանչիւր բաժնի ինքն իր մէջ ամբողջութեան, իսկ Զաքարի բախումին տեսարանը՝ թուրք ոստիկաններուն հետ, նկարագրական քնարի առանձին պատառ մըն է, ուր նման «վայրկեան» մը չկայ։

Շուրջ 30 էջի վրայ երկարող վիժուածի պատկերը, ինքն իր մէջ որքան ալ գեղեցիկ ըլլայ, երբեմն նոյնիսկ այնպէս կը թուի, որ կը հեռանայ պատումի գիծէն։ Սակայն Օշական պէտք է տայ ամէն ինչ եւ ամէն մակարդակի վրայ...։ Այսպէս, Նազիկի, Հաճի Խաթունի եւ դայեկ Մէյլէքի գիշերային այցելութիւնը ջրաղաց, իւրաքանչիւրին առանձին ապրումներով ու մտածումներով, յիշողութեան եռադարձ ակնարկներով, ջուրերուն ու շարքերուն կապուած աւանդութիւններով, ամբողջ աշխարհ մը կը ներկայացնէն։ Օշական դիտէ կենդրոնանալ արարքի մը վրայ, որ տիպարի մը իսկական խառնուածքը կը ներկայացնէ։ Ջրաղացի դրան հոգերանական վերիվայրումներ ապրող Հաճի Խաթունը, երբ կը տեսնէ վիժած «մանուկը» կամ այդ մսակոյտը, զարմանալի սառնասրտութեամբ մը սակրի հարուածներուն տակ շորսի կը վերածէ զայն եւ կը նետէ ջուրը...։ Այս վերաբերումն իսկ բաւարար է՝ բացատրելու շարժառիթներն ու նկարագիրը Խաթունին եւ, իր համբով, Հայրապետենց գերդաստանին։

Յաջորդ պատառը նուազ կենդրոնացումով չէ աշխատցուած եւ, նոյն առեն, հիմնական նշանակութիւն ունի վէպի ընթացքին վրայ։ Հայրապետենց Ստեփանին հոգեվարքի տեսարանը, իր բերած իրականութեամբ, կը բացուի մէկէ աւելի ուղղութիւններու վրայ։

Այս հոգեվարքները՝ Հաճի Ստեփանին եւ, աւելի ուշ, Հաճի Խաթունին, ենթականերուն երկար ու տառապալի խոստովանութիւններով, հաշուեհատուական նկարագրով ու անհաւատալի մանրամասնութիւններով, այնքան շօշափելի կերպով կը ներկայացուին օշականեան վէպին մէջ, որ դժուար կ'ըլլայ դուրս մնալ իրենց անկարելի մթնոլորտէն։

Տուեալ, խորացող «վիճակ»ին մէջ, Հայրապետենց Ստեփանը ո՛չ մէյն պիտի վերյիշէ իր մեծ ու փոքր ոճիրները, այլեւ պիտի ապրի զանոնք։ Նազիկին մէկ բառը բաւարար է (5), որ հօր համար ստեղծուի պատրանքը մայր Նազիկի ըսպանութեան գիշերին։ Այդ հեռաւոր գիշերին արտասանուած իւրաքանչիւր բառ, հօր դէմքին դծագրուած իւրաքանչիւր հակազդեցութիւն կը վերակազմեն տարեալ ողբերգութիւնը։ Հոգեվարքի խոստովանութեան մէջ գտնուող հօր տառապանքին ընդմէջէն է, որ Նազիկ պիտի անդրադառնայ առագաստի գիշերուան Զաքարի տառապանքին։ Այստեղ անուղղակիօրէն ազդապիղծեան տարր մը կայ, որ կ'երեւի հօր եւ աղջկայ ձեռքերու միութեան մէջ։ Հոս է, որ աղջիկը կ'ապրի այն հմայքը, որ հօրմէն կը փոխացուէր թուրք կիներուն...։ Օշական անորոշ ոչ մէկ կէտ կ'ուզէ ձգել այս առընչութեամբ.

«Աղջիկը (...) Հետզհետէ սակայն տարուեցաւ հզօր ու համակող այդ զբաղումին ձեւէն, ու իր մարմնին կարգ մը կէտերուն վրայ արթնցան փոքր սարսուռներ։ Ու տարուեցաւ մտածել բանեբու, որոնք տեսեր էր առաջ, բայց ձգեր՝ առանց հասկնալու։ Ու սա մահուան մահիճէն անիկա բացատրեց իր հօր հմայքը կիներուն վրայ։ Ու իրենց տունը այնքան տարօրինակ ընող պատկերներուն խորհուրդը պարզ եղաւ իրեն։ Բայց չմնաց հոդ։ Խորացուց իր գիւտը ուրիշներու հաշուոյն, աւելի ետքը իր հաշուոյն ու խորհեցաւ լոյսի չինկած այն զօրութիւններուն, որոնք մեզ կը տանին, բռնի, ատեն իսկ չձգելով, որ հաւաքենք մեզ» (էջ 153)։

Եւ զարմանալի չէ, որ Նազիկ հօրը կը պատասխանէ «համմէ» ըսելով, առանց հայրիկ բառին, հակառակ մեծ մօր լուռ պնդումին...։ Այդ մահիճին մօտ՝ ինք պարզապէս Նազիկն է, իր գեղեցկութեան մահացու հմայք մը կապած կինը, մօր վերամարմնացումը...

Խիզճի հաշուեհատուութի՞ւն, լդրսեւորուած ազդապիղծեան բաղձա՞նք, կեանքի եւ մահուան առեղծուածի նկարագրութի՞ւն...։ Ամէն պարագայի, ի՛նչ

(5) «Մեռեալն էր խօսողը.
«— Ո՞վ ես։

«— Նազիկը, — պատասխանեց աղջիկը, ախքան քաղցր։ բնական ու հասուն կնիկ, որ դայեկն ու Խաթունը որոշապէս լսել կարենային ձայնը տարիներ առաջ խղդուած հարսնուկին...» (էջ 153)։

ալ կոչենք այս 25 էջը, որ հաւանաբար այդ բոլորին գումարն է, ուժգնօրէն կը բախինք Օշականի աշխարհին, որ բիրտ անկեղծութեամբ մը, իր բոլոր երեսներով ու գոյներով մեր դիմաց կը բացուի: Ամբողջ հոգեվարքը կրնայ անիրական թուիլ, սակայն կը բերէ Հայրապետաց Ստեփանին ամբողջ ներաշխարհը, ամբողջ ողբերգութիւնը, կնկան ու աղջկան հետ տեսանելի ու անտեսանելի կապը, սերին, արեան ու ոճիրին հետ անքակտելի կապերով ազուցուած։ Երբ գրեթէ ութիւնաքսամ Հաճի Ստեփանը կը հասնի իր մահուան՝ «Արիւնի քանակին խոնարհումը անոր այտերը կը սրբագրէր (...) ու դարձեալ կը մաքրուէր անոր երեսներէն ինչ որ մեղքերը, կեանքի մեծ ու անծածկելի տգեղութիւնները ի՛տակախեն անոնց վրայ» (էջ 164)։

Նոյն այդ արիւնը չէ՞, որ մոլեղնած ու կանխորոշած էր Հայրապետաց Ստեփանի ամբողջ կեանքը, զինք մղելով արարքներու, որոնք հաւանաբար անհակակշռելի եւ անհաղթելի եղած են իրեն համար իսկ, ինչ որ մեզ կը վերադարձնէ օշականեան արեան տրամաբանութեան։

ՍԵՌԻՆ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՆՔԱԿՏԵԼԻ ԿԱՊԸ

Որքան ալ առաջին ակնարկով անկաթելի կամ անհասկնալի թուի՝ դիւցազներգական չունչով յագեցած եւ դիւցազներգական(6) տրամաբանութեամբ աշխարհ մըն է այս մէկը, ուր գեղեցկութիւնը, խիզախումը, կիրքն ու մահը կը մխիթարուին՝ ծնունդ տալով առասպելին, պատմելով տիպարներու անկարելի ձգտումը՝ հասնելու անկարելիին։

Կ'արժէ պարզապէս վայրկեան մը կենալ Մաղկազարդի Կիրակիին վրայ, Զաքարենց Զաքարի տան պաշտպան՝ թուրք ոստիկաններուն կողմէ։ Ցանկարծ օշականեան պատումի կշռոյթը կ'աշխուժանայ եւ դիւցազներգական չունչ մը կը մտնէ նկարագրութեան մէջ։ Զաքարին յանդգնութիւնն ու արագութիւնը՝ պաշարման օղակը ճեղքելու, գիւղի զինեալներուն (Նոյնիսկ Զաքարին եւ Հայրապետաց ըստանիքին) եղբայրութիւնը, հաստաբակաց թշնամիին՝ թուրքին դիմաց, ապա՝ հակահարուածը, որ ծիծաղելի երեւոյթի մը կը վերածէ ոստիկանութեան պաշարման շղթան, խկապէս որ հերոսական, ուժեղ գոյներով կը պատկերացուին։

Փակագիծը քիչ մը եւս ընդարձակելով՝ առասպելական գիծերով չէ՞, որ կը ներկայանան Զաքարենց Զաքարի եւ Հայրապետաց Ստեփանի մղած կռիւները՝ թուրքերու դէմ։ Նոյնիսկ պարզ դէպքեր, ծխախոտի մաքսանենգութեան գծով ոստիկաններու դէմ ցուցաբերուած անտարբերութիւնն ու լեռնային կիրճերու մէջ անոնց դրսեւորած քաջութիւնը մարդկայինէն վեր (անդին) եզրեր կ'առնեն։ Նոյնիսկ Հաճի Ստեփանի սեռային յանդգնութիւնն ու հմայքը՝ թուրք կիներուն մօտ, ժողովուրդին համար հեքիաթային բնոյթ կը ստանան։

Վստահաբար նոյն մթնոլորտին մէջ կ'իյնայ նաեւ Նազիկի անուան կապուած հմայքը եւ, վէպի առարտին, անոր ծրգտումը՝ գիշերով այդ գժուարին ճամբորդութիւնը յանձն առնելու, սիրած մարդուն հասնելու եւ զայն փրկելու համար սպասող մահէն։ Այս գերագոյն ճիգն ու ձգտումը, ենթականերուն մահուան իսկ գնով, դիւցազներգական տրամաբանութիւն մը կը խորացնէ երկին մէջ, դիւցազներգական եզր մը կը բերէ վէպին։

Հոս «բարոյական» հասկացութիւն մը, տրամաբանութիւն մը կայ, որ վեր է սովորական, գիւղի բարոյախօսութենէն։ Քաջութեան ու գեղեցկութեան հանդէպ գիւղին տածած յարգանքը՝ անոր հիացումն ու սէրը կը մատնէ այս առան-

---

(6) Դիւցազներգականի հասկացութիւնը պայմանական է կրկին եւ զայն պէտք է հասկնալ լայն կամ ընդհանուր իմաստով։

Պէտք է ճշդել, յատկանշականօրէն, որ այս աշխարհը, իրրեւ շրջապատ, որքան ալ Օշականի ծննդավայրին՝ Պրուսայի եւ ապրս ունենայ, իրկին մէջ որեւէ տեղ անուն չի կրեր, որովհետեւ իր ինքնարնոյն ու տրամով իսկ, յատնական ոգեբեղգութիւնները նման, մարդկային ամենախոր ապրումներն ու ձգտումները կը ներկայացնէ եւ ժամանակին դուրս աշխարհ մը կը բերէ։

չութեամբ։ Նոյն մթնոլորտին մաս կը կազմէ գիւղին ցուցաբերած յանկարծական եղբայրութիւնը՝ իր առհասական թշնամիին, թուրքին նկատմամբ։

Վերջապէս, անսովոր ու հերոսական կեցուածք մը չկա՞յ Զաքարի վերաբերումին մէջ, որ կը նախընտրէ անձնասպանութեան դիմել, քան սպանուիլ զինք հալածող Հայրապետոց երիտասարդները...

Այսպիսի շրջափակի մը մէջ սեռն ու մահը անբաժան են եւ կը զարգանան ուղղակի համեմատութեամբ մը։ Սեռն ու մահը միաձուլուած՝ կարմիր թել մը կը կազմեն (որքան ալ համեմատութիւնը մաշած նկատենք), որ կը սկսի վէպի առաջին բառերէն՝ «Ղուռը զարնուեցաւ» եւ կ՚երկարի մինչեւ Նազիկի մահը։

Ինչպէս յիշեցինք, Նազիկ ծնունդն է երկու ուժեղ կիրքերու, որոնց միացումը կ՚իրազործուի մայր Նազիկի առաջին ամուսինին սպանութեամբ։ Նազիկի ծընունդն իսկ յատկանշական է այս առումով, որովհետեւ ծննդաբերութեան ատեն պիտի խեղդուի մայր Նազիկը՝ հաճին կողմէ եւ, նոյն ատեն, այլարհ պիտի գայ իր աղջիկը, որ մօր անունն ու «բոստ օրինի» մեղքը պիտի ժառանգէ։

Կեանքի եւ մահուան հանդիպում մըն է Օվակենց Թումասիկի եւ Նազիկի յարաբերութիւնը։ Եւ նոյնը կ՚ըլլայ Նազիկի երկրորդ ամուսնութիւնը՝ Կարմիրենց Սահակին հետ, որ նոյնպէս, ժառանգական հիւանդութեամբ մը դատապարտուած է վաղահաս մահուան։ Ինչպէս Կարմիրենց ընտանիքի անցեալը սահմանած ատեն կ՚ըսէ հեղինակը, այս երիտասարդներուն ամուսնական անկողինը կը վերածուի անոնց մահուան անկողինին։ Աւելի՛ն. Նազիկին հմայքը Կարմիրենց Սահակին մէջ կը կայմաւորուի գերեզմանատա՛ն մէջ եւ երկուքին աճած, բաղմապատկուած կիրքն է, որ պատճառ կը դառնայ ոգուն արագ չիջումին...

Մահն ու սեռը թանձր ներկայութիւն են ամէնուրեք...։ Մահուան ծանր, հեղձուցիչ շունչը կարելի է նոյնիսկ զգալ Հայրապետոց Ստեփանի հոգեվարքին մէջ, ուր կայ սեռին կարմիր շուքը, որ կ՚իյնայ միաժամանակ ենթակային, մայր Նազիկին ու աղջկան վրայ։ Եւ պէտք չէ մոռնալ, որ հօր մահուան մահիճին մօտ միայն Նազիկ կ՚անդրադառնայ անոր ունեցած սեռային հմայքին...

Նոյնինքն Զաքարը կը բռնուի սեռային տենդէն եւ անկարող կ՚ըլլայ դուրս գալու անոր ուռկանէն։ Առաքաստի գիշերէն ետք՝ Նազիկի պատկերը կրակ է այլեւս փախստական ոգուն միսերուն մէջ, որ կը վտանգէ իր կեանքը, երբ կը չանգզնի գիւղ իջնել՝ ամէն գնով տեսնելու համար Նազիկը։

Սոյն գրութեան սկզբնաւորութեան նշուած հովիւին պատմութիւնը կը կրկնուի։ Թէ՛ Զաքար, թէ՛ Նազիկ ինկած են սեռին մահացու հմայքին տակ եւ պատրաստ են փոանգելու կամ զոհելու ամէն ինչ՝ իրենց ճակատագիրին ուղղուած, լարուած մեքենաներու պէս։

Նազիկ շատ լաւ գիտէ, որ Զաքարի հետ իր հանդիպումը պիտի սրէ Հայրապետոց ընտանիքին առելութիւնը սիրած ոգուն նկատմամբ, սակայն չի կրնար այլեւս կանգ առնել...։ Կարծէք տարերային, իր ուժերէն վեր հոսանք մը զինք առած է իր մէջ, ուր կարելի չէ, ընթացիկ իմաստով, բանականութիւնը գործածել։

Եւ Նազիկի գիշերային երթը դէպի Զաքարի թաքստոցը՝ փրկելու ոգուն, աղջկան դերագոյն հիգը կը դառնայ սիրած ոգուն հասնելու։ Երբ հասնի Զաքարին, պիտի ըլլայ անոր հետ, սակայն հասած պիտի ըլլայ նաեւ իր մահուան, որովհետեւ անկարելի է պատկերացնել, որ Նազիկ կրնայ փախստականին հետ ապրիլ, եթէ նոյնիսկ վայրկեան մը մոռնանք Հայրապետոց ոգոյ հետապնդումը։

Այստեղ կը գտնենք նաեւ այն հասուն յարաբերութիւնը, որ կը զարգանայ այր մարդուն եւ կնկան միջեւ, ուր զգացական ու ֆիզիքական աշխարհը սերտ ամբողջութիւն մը կը կազմեն։ Սէրն ու սեռը միաձուլուած են այստեղ եւ իրը այդպիսին կը խորացուին։ Օշականի մօտ չենք տեսներ այդ քիչ մը խակ ու ջամշկոտ վերապահութիւնը, որ ընդհանրապէս հայ գրողներուն մեծ մասը կը

յատկանշէ։ Սեռային թապուներ չեն կըրնար խոչընդոտ հանդիսանալ հեղինակին համար։ Եւ երբ այսքան խորունկ ողբերգութիւն մը կը ներկայացուի, անիկա կը ներկայացուի իր հոգեբանական բոլոր մանրամասնութիւններով։ Այլապէս անհամոզիչ պիտի թուէին Նազիկի չարժառիթները, այլապէս անհամոզիչ պիտի ըլլար նաեւ անդամ մը իր առնէն Նազիկը անպատուած ու վտարած Զաքարի տենդագին ձգտումը՝ աղջկան նկատմամբ։ Ցստակ է, որ երկուքին ձգտումը սեռային չէ միայն։ Զաքարի եւ Նազիկի միջեւ մինչեւ մահ գացող զգացական-սեռային փորձառութիւն մը, կապ մը կայ, որ եթէ այս խորութեամբ չպեղուի՝ կը դառնայ անիմաստ։ Եւ Օշկանի այս բիրտ թափանցումն է՝ մարդկային հոգիի ծալքերուն մէջ, այս յանդուգն սուզումը՝ մարդու եւ կնոջ ներաշխարհներէն ներս, որ այս յարաբերութիւնը կը դարձնէ կենդանի, բարդ եւ ամբողջական։

Ինչպէս նախապէս ըսինք, գիւղի օրէնքը չի կրնար հանդուրժել, անպատիժ ձգել սեռային խիզախումը, օրէնքին խախտումը։ Եթէ գիւղը առնին լուած է Հանի Ստեփանի սեռային սանձարձակութիւններուն՝ որովհետեւ կը վախնայ Հայրապետից ուժէն, չի կրնար հակակշռել զայն։ Այլապէս անզիջող է մեղքին նըկատմամբ։ Այս պատճառաւ ալ գիւղը չէր կրնար արտօնել Զաքարի վերամիացումը Նազիկի հետ. ա՛յն Նազիկի, որ անդամ մը իրեւ ծակ պտուկ վտարուած է առաջատէն, ապա ամուսնացած Կարմիրենց Սահակին հետ եւ դաւաճանած...։ Նազիկ՝ սեռային մեղքի (օրինազանցութեան) մարմնացումն իսկ ըլլալով, երբ վէպի աւարտին կը մեռնի՝ Զաքարը հալածող Հայրապետից տղոց վերաբերումը կը փոխուի տղուն նկատմամբ...

Սակայն կը մնայ Նազիկին առասպելը, գեղեցկութեան ու մեղքի առասպելը, որ նոյնքան ուժեղ է, որքան Զաքարներու եւ Հանի Ստեփաններու յանդգնութեան առասպելը։ Գիւղը կը հասկնայ հզօր կիրքի տէր այս մարդիկը, իրենց դերագոյն զոհողութիւններով եւ սայթաքումներով։ Մարդիկ՝ որոնց կրունկներուն կապուած են մեղքն ու արիւնը եւ որոնց անունին շուրջ կը գեղերի առասպելը։ Եւ ճիշդ այս տրամաբանութիւնն է, որ գիւղացիներուն եզր մը կու տայ այս աշխարհին։

Նախնական, հզօր կիրքերու այս աշխարհը երբեմն այն տպաւորութիւնը կը ձգէ, որ հեռաւոր անցեալէ մը կու գայ...։ Երկրամաս մըն է, որ թուրքին կողմէ իրողապէս չէ նուաճուած։ Եւ այս մաքսանենգներու յանդգնութիւնն ու քաջութիւնը՝ թուրք ոստիկաններուն դէմ եւ ընդհանրապէս, լաւագոյն փաստն է այս առընչութեամբ։ Օշկան չահագրգռուած է այս մարդոցմով, որովհետեւ իրենց հոգեկան աշխարհը տակաւին չէ նուաճուած։ Իսկ ցեղասպանութենէն հաք՝ այս մէկը եւս մաս կը կազմէ նախաղէտեան աշխարհին, զոր կը փորձէ փրկել Օշկան՝ բեբելով ի՛ր վկայութիւնը։

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԱՆ ԻՐԱՒԸ

Գոր՝ ՏԻՐԱՆ ԱՃԵՄԵԱՆԻ

ՉԱՅՐՈՅԹ ԵՒ ՊԱՏԿԱՌԱՆՔ...

Զգացածիդ չափ գիտեմ զգալ Ե՛ս ալ, Օշակա՜ն,
Բայց կը վախնա՛մ բառերէդ ու ձեւերէդ արքենի.
Երբ մարդիկ զոյգ կը ծնին՝ անոնցմէ մէկն անպայման,
Պիտի մեղքերն երկրորդին առնէ ու հետն ալ տանի...

Ո՞ր առասպելն ահաւոր կրնայ ըսել, թէ ծնար
Ձեռքիդ մտրակ ու նժար, որ դուն կրնաս ունենալ
Կապարճն հազար նետերու, ունենալ առ՛ւր ու տապար
Ու թերել գորշ... անունիդ՝ նետուող ամէ՛ն նախահայլ...

Գիտե՜մ, տուի՛ր Աստծուն, մարդոց՝ ի՛նչ որ կրնայիր,
Սպասուածէ՛ն աւելի, չըսպասուածի՛ն հետ մէկտեղ.
Ցուիր *Ներկան*, բայց եղար դուն աւելի թագակիր՝
Իմաստութեան ապառնի... եւ թռիչքին խելայեղ:

Եղար նաեւ *Ապագայ՝ սկսնակին, իրաւքն*
Ու ձգեցիր, որ շատեր հպարտանան *վարպետով*.
Երբ կրնայի՛ր խորանալ եւ ըսել՝ «դո՛ւք արուեստին
Կը մօտենաք ու կ՚ապրիք ինձմէ հեռո՛ւ շնչելով»:

Կը հանդիպին իրարու բոլոր անոնք, որ գիտեն
Ըլլալ իրե՛նց իսկ անձին դէմ անարդար եւ ուրախ՝
Երբ անցեալէն, գալիքէն ջահե՛ր անվերջ կը վառին,
Կապելու միս՝ ներկայի վայրկեաններուն արնաշաղ...

ԱՇՈՏ ՆՈՒՐԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍԸ...

●

...Արուեսաթ գործ մը՝ պատմական փառաբանելէ առաջ, ջիղերու հառաջ մըն է։

(«Մայրիներու շուքին տակ», «Հայրենիք» 1932, Մարտ)

Արուեսը խառնուածքի գործ է եւ կը հպատակի անհատականութեան կլոռոյթին։

(«Մայրիներու շուքին տակ», «Հայրենիք» 1932, Մարտ)

Արուեսաթ գործ մը, ազատագրիչու հոմար, կարօտ է կէս դարու կեանքի մը, զինք երկնոցին մոտէն եռք։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 34)

Արուեսաթ գեանին վրայ յուզումը ատուանային շնորհ մըն է։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 67)

Արուեսը այն մարդն է, ուր միլակը, սովորականը, տկարը չեն արտանուան մուտ ունենալու։ Արուեսը գարձեալ այն մարդն է, ուր անտվորը, անմարդկայինը, փոքրոգիին լաւ կ'ընեն չմոլորուելով։ Ան՝ որ արուեսին կը պատկանի, ինքն է ամէնէն առաջ, քայլ մը, որ առանց ձեւի, դժուարութեան կը նոյնանայ ձեզի, մեզի հետ։

(«Համապատկեր», Գ. հատոր, էջ 97)

Արուեսը միեւոյն ջլալէ առաջ՝ արքուն է։

(«Համապատկեր», Գ. հատոր, էջ 48)

Արուեսը հրալքն է դարերու տիրապետութեան։

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 324)

Արուեսը ունայն բառ մը չէ։ Առանց տեսոր՝ պատմութիւնը արձանագրութիւն է եւ ոչ՝ ուրիշ բան։

(«Համապատկեր», Զ. հատոր, էջ 321)

...Արուեսը ուրիշ բան մը չէ, եթէ ոչ՝ թիւրեցացած պահ մը ժամանակէն ու միջոցէն։

(«Սիոն», 1939, Յուլիս, էջ 261)

Յ. ՅՇԱԿԱՆ

Մ. ՆՇԱՆԵԱՆ

ՎԷՊԸ ԵՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ

Փարիզահայ երիտասարդ մտաւորական Մարկ Նշանեան, Օշականի համար պատրաստուող բացառիկին առիթով, մեր տրամադրութեան տակ դրաւ ընդարձակ գրութիւն մը, որուն մէկ հատուածն է սորեւ տրուածը, խմբագրուած «Մնացորդաց»ի մէկ էջին յուպած տպաւորութեան տակ։

Նշանեանի գրութեան շարունակութիւնը պիտի տանք յառաջիկայի։

«Այս՝ հոդէն ծնած, անով պաշտպանուած, անոր ենթակայ դրացնութիւնը [*Հայերու եւ Թուրքերու — Մ. Ն.*] վերածելու համար այն ահաւոր ստելութեան որ բռնապետութեան վերջին շրջանին ալ նկարագիրը դարձաւ բոլոր թուրքերուն, սոփեստութիւն է, ինչպէս ուզեցին ընել, պատասխանատու բռնել մեր յեղափոխութիւնը։ Թուրքերը կ'արդիանային, այսինքն միշ միշ կ'ազատուէին կրօնական հատարակութեան իրենց կարգուսարքէն։ Պետական ժողովուրդ չէին եղած անոնք, ընդարձակ իրենց կայսրութեան մէջ, կեղզիացած ու կրօնական ստելութեան մը շրջափակին մէջ, արհամարհող իրենցմէ դուրս արժէքներ։ Համիտի ռէժիմին վարժարանները փոխեցին իշխող տարրին ըմբռնողութիւնը։ *Արդիանալ*, բայց *չմոռնալով ոչ իսկ նշանախեց մը [Օշակա'ն կը ատրագծէ — Մ. Ն.]* իրենց անցեալէն։ Ու հաւատարիմ եղան անոնք այդ ցուցմունքին։ Երեք չորս դարու իրենց քաղաքակրթութիւնը տրիւնի դարպաս մըն է առաւելապէս։ Տասնրիններորդ դարուն, քանի մը բիւրեղացումներ չկրցան յեղաշրջել հոգեկան շերտաւորումը։ Թուրքերը հիմա կը պարծենան թէ ջնջած են օսմանեան կայսրութիւնը ու չեն խորհիր թէ ատանկ բան մը միայն ունէր գոյութիւն, ոչ թէ շօշափելի իրականութիւն մը։ Եթէ քանի մը տասնեակ փաշաներն ու էֆէնտիները ունին նկատի որոնք հայ անունով ծառայեցին իրենց, այսինքն իրենց ցեղին վատնուելիք կորովն ու զոհողութիւնը ի սպաս դրին թուրք դատին, չեն կրնար արդարացնել ատանց հակադարձ անհուն զուլումը որ դարպաս մըն էր այդ մուրացիկ փառոերուն։ Պոլսոյ մէջ նրբենի հայ փաշայի մը իւրաքանչիւր պատուանշանը գինն էր քանդուած գեղի մը մեր հայրենիքին։ Ու քանդումը հոս քաղաքական դրութիւնն է, տասնրիններորդ դարու ամէնէն զօրաւոր իմացական ցայտքը, — *ազգայնութեան ոգին [Օշակա'ն կը ատրագծէ — Մ. Ն.]*։ Ու մեր ժողովուրդը եղաւ գետինը ու[ր] թուրքերուն բնազդները եւ մեր ժամանակի սկզբունքները արձակ ասպարէզ գտան։ 1908ին մէկ հատիկ իսկ թուրք կարելի չէր գտնել որ տարբեր խորհէր, մեզի նկատմամբ, իտալացի պետական մարդ մը, Գավուրէն, իր հայրենիքին նկատմամբ։ 915ին այդ ջնարակուած ատելութիւնը անոնց համար արքազան շաղախ մը եղաւ։ Անոնք պատերազմը հանդուրժեցին նախատօնակ այդ ներարկումով»։

Ներկայ աշխատասիրութիւնս կը ձգտի ուրեմն այս էջին, կարելի եղածին չափ, լման ընթերցումին։ Գրութեանս երկրորդ մասին մէջ կը սկսի փորձը մէջբերուած էջը իր բոլոր բաղադրիչներով ու հետեւանքներով՝ հասկնալու։

Լսած էք բոլորդ ալ Ե. Օշականի անունը։ Գիտէք որ 1914ին՝ հիմնադրելեն-

րէն եղած է ան «Մեհեան» հանդէսին, որ Արեւմտահայ գրականութեան կարեւոր հանգրուաններէն մէկը եղաւ, հակառակ իր կարճատեւ կեանքին, խմբելով սկիզբը, Օշականին հետ՝ Վարուժան, Ահարոն, Կ. Զարեան...: Որ 1921ին՝ հրատարակած է ան «Խոնարհները» խորագրով պատմուածքներու հատոր մը, ուրուն նորութիւնը, կարեւորութիւնը այսօր միայն զգալի կ'ըլլան ամբողջութեամբ: Որ մինչեւ 1930՝ արտադրած է քանի մը վէպեր, որոնցմէ թերեւս գլխաւորը, ամէն պարագայի՝ ամէնէն ծանօթը «Մակ–պտուկ»ն է. վէպեր՝ որոնց մէջ իր գրագէտի ծրագիրը հետզհետէ աւելի ծաւալուն զարձած է, հասնելու համար 30ական տարիներու սկիզբը, երբ Կիպրոս կը դառնուէր՝ «Մրացորդաց»ին, որ լոյս տեսաւ Գահիրէի մէջ, 1931, 32 եւ 34ին, երեք հատորներով, որոնք կը խմբեն Օշականի սկզբնապէս ծրագրած երեք մասերուն երկու հատը միայն, ընդամէնը՝ 1800 էջեր: Այս վէպով՝ Օշական զարձած է — թէեւ այդպիսի բանաձեւումները ընդհանրապէս չատ բան չեն ըսեր — հաւանաբար մեծագոյն գրագէտը, որ հայերը երբեք ունեցած ըլլան, գրագէտ մը, որ այնպիսի՛ խորութեան մը, նշանակութեան մը հասած է այդ վէպին մէջ, որ կրնայինք իւրաքանչիւր էջի վրայ կենալ ժամերով, առանց տակաւին սպառելու իր պարունակին ամբողջ տարողութիւնը: Հասկնալի է, որ հոս, ինծի տրուած սահմաններուն մէջ, բաւականանամ մէկ էջով միայն: Փակագիծ մը ալ բանամ հոս, ըսելու համար, թէ զարմանալի կը դտնեմ, ուրիշ բան մը չդործածելու համար, ա՛յն յայտարարութիւնները, զորս կը լսենք ու կը կարդանք երբեմն, ուր հայ ժողովուրդին գրական արտադրութիւնը կը նոյնացուի իր բանաստեղծութեան, երբ ունեցած ենք (չակերտելով անշուշտ այս «ունենալը») վիպագիր մը, որ իր գրական չունչով, իր ալիքատանքին մեծութեամբ՝ կը բաղդատուի — թէեւ որեւէ բաղդատութիւն, որ չի մըտներ թեմաներուն մէջի իրապէս, գիտնալու համար, թէ ինչ կը պատահի անոնց ծիրէն ներս, անիմաստ կը մնայ — եւրոպայի մեծագոյն վիպագիրներուն:

Անշուշտ, այս քանի մը էջերուն մէջ, զորս կը յօժարիմ ես ինծի, պիտի չզարգացնեմ քննադատական եւ ընթերցողական սկզբունքները կամ նրբութիւնները, զորս այս գործը կը ստիպէ մեզի տարազելու, իր ծրագրին բարդութեամբը. պիտի չփորձեմ նաեւ ըսել այդ ծրագիրը՝ իր ամբողջական նախատեսներով եւ հետեւութիւններով, քանի որ ատիկա իմաստ պիտի չունենար առանց աւելի մանրամասնուած ու հանդամանաւոր ընթերցումներու, առանց դրութիւններուն մէջը մտնելու: Գրութիւնը միայն, հոս ալ, հո՛ս մանաւանդ, կրնայ տալ մեզի չափանիշները, միջոցները, անոր մօտենալու համար:

Այս առաջին մասին մէջ ըրածս պիտի ըլլայ ուրեմն միայն վիպական ծրագիրին, անոր իրագործումին ու այդ իրագործումին անկարելիութեան շուրջ քանի մը նկատողութիւններու մէկտեղումը:

Ա — Ծրագիրը:

Իր «Վկայութիւն մը» դրութեան մէջ, որմէ հատուածներ լոյս տեսած են 1973ին, «Ազդակ» օրաթերթին մէջ, Օշական կը գրէ հետեւեալը իր վէպին մասին(1).

«Իր վէպին մէջ, Օշական փրկած է ամբարձ կորուստէ իր ժողովուրդէն ու ամոր դրացիէն՝ թուրքէն ամփոխարինելի բարքի մթերքներ...»: Շատ մեծ դժուարութիւններ չեն ունեցած գրականութեան պատմիչները ու պատմագէտները այս տիպի յայտարարութիւններէ հանելու այն առասպելը, թէ «Մրացորդաց»ը, ընդհանուր առմամբ, Օշականի վէպը հայ դիւղին վէպն է, ա՛յն վէպը, որ կը պատմէ անոր կեանքը, փրկելով դրեթէ ընկերաբանական իմաստով մը՝ բարքի կորուններ: Սխալ չէ անշուշտ դաղափարը, քանի որ Օշականի գրչին իսկ տակ, կը գտնենք այսպիսի յայտարարութիւններ: Սխալ է սակայն իր ահաւոր անբաւարարութեամբ: Աւելի հեռու չեմ երթար առայժմ՝ այս ուղղութեամբ:

(1) Այս տողերը այսօր այլեւս ընթեռնելի են «Համապատկեր»ի ժ. հատորին մէջ, Անթիլիաս, 1982, էջ 94–95:

Հարցազրոյցի մը մէջ, որ լոյս տեսած է «Հայրենիք» (1932) հանդէսին մէջ, Օշական կը յայտնէ իր վէպը իբրեւ «ճիգը որ նպատակ ունի փրկելու մեր ժողովուրդին «մնացորդացը»(2)*, Հոս ալ՝ պէտք է ընել նոյն նկատողութիւնները, նշելով, որ ասիկա կ'ենթադրէ վերջաւորութիւն մը, զոր թերեւս պատրաստ չենք տակաւին ամբողջովին ստանձնելու, եւ յիշելով, որ վէպին խորագիրը կը յղէ անմիջականօրէն — եւ ձեւով մը, զոր ներքին ընթերցումը միայն կրնայ բացատրել ու բացայայտել — Աստուածաշունչի համանուն գիրքին: Վէպին մէջ, քանի մը անգամ կը վերադառնայ յղումը Երուսաղէմի տաճարին, քանդումին ու վերաշինութեան: Հարց մըն է ուրեմն գիտնալ, թէ ի՞նչ կը հասկնայ Օշական, կամ աւելի ճիշդ՝ իր վէպը, «մնացորդաց» ըսելով: Եւ «մնացորդացը փրկել» արտայայտութեամբ: Մեկնողին պարտականութիւնն է բանալ մնացորդացի հասկացողութիւնը: Այդ բացումի աշխատանքը, որ կը պատկանի էապէս մեկնողին ու գրագէտին — այսինքն անոնց՝ որոնք կը կրկնեն Օշականի գրողական փորձը, մտածողական եւ վիպական կրկնակ ձեւին տակ — իր կարգին, վստահաբար մաս կը կազմէ մնացորդացի փրկութեան, ինքն իր ձեռքերով, ինքն իր կերտումով: Բանալու համար ասկայն այդ հասկացողութիւնը, վիպական աշխատանքին իսկական ընոյթը, եւ ասոնց կապը՝ կրօնականին հետ, որ վէպին խորագիրով չէ՛ միայն, որ յայտնի է Օշականի գործին մէջ*(3)*, հասկընալու համար ուրեմն, թէ ի՞նչ ձեւով վէպը, վիպականութիւնը արդիական ժառանգորդն է որբազանին, պէտք է հետեւիլ, հետեւած ըլլալ այդ ժառանգութեան ճակատագիրին: Ինչ որ կը ժառանգուի, ի հարկէ կը վերափոխուի նոսեւ, համաձայն իր ներքին յրջափոխումին, եւ համաձայն այդ նոյն յրջափոխումին, որը վերաբերուած է ան ընկերային, համայնականութեան հիմնութեան մը պայմաններուն ու սկզբունքներուն: Վերլուծական աշխատանք մը անհրաժեշտ է հոս, բայց, բա Օշականի՝ վիպականութի՛ւնը միայն կրնայ կատարել եւ հիմնել այդ աշխատանքը:*

Բ.— Ծրագիրին իրագործումը:

Մնալով միշտ «Մնացորդաց»ի ծիրին մէջ, վէպը պիտի ունենար երեք մասեր — «Արզանդի ճամբով», «Արեան ճամբով», եւ «Իժոխք»: Առաջին երկու մասերը, որքան որ կարելի է ճշդրտութեամբ ճշդել, տեղ կը գտնեն 1900–1902 ժամանակաշրջանին, եւ իբրեւ հէնք ունին ոճիրի մը պատմութիւնը: Այդ ոճիրին պէտք է մօտենալ այնպէս՝ ինչպէս կը մօտենանք յունական առասպելներուն եւ յունական Ողբերգութեան մէջ պատմուած ոճիրներուն, որոնք կը գործուէին ընտանիքի մը անդամներուն միջեւ: Հարցումները, որ կը դրուին յունական Ողբերգութեան պարագային, մա՛նաւանդ՝ արդիական մեկնաբաններու եւ բանասէրներու կողմէ, եւ որ կը վերաբերին Ողբերգութեան կապին՝ առասպելական աշխարհին եւ գոհարերական ծէսերուն հետ, նոյն ձեւով՝ կը դրուին «Մնացորդաց»ին համար: Պատասխաններ չեմ տար հոս. կը ձգեմ միայն այս նշումները ինչպէս որ են, իբրեւ նշումներ: Ուրիշ աշխատանք մը, աւելի ընդարձակ, պիտի պարփակէր իր մէջ այս հարցերուն ճշդրիտ տարազումը: Ցատկացնելու համար ասկայն ըսուածը, կը յղեմ հոս նախ՝ «Մնացորդաց»ի առաջին հատորին էջ 37ին. այդտեղ կարելի է կարդալ այն հիանալի հատուածը, ուր Օշական կը բացատրէ իր ծրագիրը իբրեւ վիպագիր, հանդէպ՝ առասպելին եւ առասպելական աւանդութեան: Գեղին տէրտէրը կը պատմէ Նալբանտոնց ճետին հեքիաթացած պատմութիւնը, եւ կ'ըսէ այդ

(2) «Մայրիներու շուքին տակ», գրական զրոյց մը Օշականի հետ, գրուած Բ. Թաշեանի կողմէ, «Հայրենիք», 1932, էջ 125-138 (Մարտ) եւ 151–160 (Մայիս):

(3) Նոյն հարցազրոյցին մէջ, «Մայրիներու շուքին տակ», Օշական կ'ըսէ հետեւեալը, որ անհախքնթաց եւ տակաւին մեր չափերէն դուրս իմկող թան մըն է. «Գիրքը այնքան ընդարձակ եւ հանրային երեւոյթ է որ կրնանք զայն բաղդատել միայն հին դարերու մէջ կրօնականով յորինուած բարոյական բարեխառնութեան», տողեր՝ որոնք կը սպասեն եւ պիտի սպասեն դեռ իրենց մեկնութեան, իրենց ամբողջական տարազութեան հասկացողութեան:

այնպէս՝ ինչպէս կ'ընեն բոլոր հիմնաւորական պատմութիւնները, յունական կամ հրէական աւանդութիւններուն մէջ, հաւաքելով աստուածացած նախահօր մը վրայ «զուցէ քանի մը դարու պատմութիւն: Գուցէ քանի մը անձերու կեանքին պայմանաւոր եղելութիւնները»: Վէպը կ'ընէ նախ՝ «ամփոփումը անոր պատմածներուն», Բայց չ'ըներ այդ՝ ոգեկոչելու համար զեղին կեանքը, ներկայացնելու համար զայն իրրեւ ժողովրդական — էթնոկրաֆիք — նիւթ: Կը ժառանգէ ան իրրեւ վէպ անոնցմէ, իր պատմածովը ու իր պատմումովը: Ահաւասիկ ինչ կ'ըսէ Օշական. «Արժանի են անոնք (ատրտէրին պատմածները) պահելու, նախ իրենց խոռվիչ, խոր, ալ անվերադարձ զեղեցկութեամբը, որքան այս վէպը կազմող դէպքերուն վրայ իրենց ազդեցութեամբը»: Գէտք է շեշտել այս երկու կէտերը, իրենց տարբերութեամբը նաեւ. պատմական-առասպելական նախահօր եւ անոր հիմնած սերումին անդրադարձող պատմումներն են, որ արժանի են պահուելու եւ զոյս վէպը կոչում ունի պահելու: Երկրորդ՝ դէպքերը, որոնք կը կազմեն վէպը, ազդուած են իրբեւ դէպք — բայց այն առեն դժուար է ըսել, թէ անոնք «իրական» թէ «վիպական» դէպքեր են, թէ՝ ի՞նչ է ասոնց միջեւ տարբերութիւնը — այդ պատմումներէն: Եւ կը կրկնեմ հարցումս. ինչպէ՞ս կրնան դէպքեր առասպելական պատմումներէ ազդուիլ: Պատասխանը կու տայ Օշական յաջորդ նախադասութեան մէջ. «Վասնզի մինչեւ տարագրութիւն, Նալպանտեանց նետին վրայ ստուերի մը պէս պտըտած է կնիքը Նալպանտեանց Հանի Արթինին»: Հանի Արթինը աստուածացած նախահայրն է ճետին, ընդունուած ըլլալով, որ կայ աստուածացումի պատմական ու անգիտակից անուշտ — եթէ այս բառը հոս իմաստ մը ունի — հոլովոյթ մը, որ կը նշուի այս էջին վրայ քանի մը տող վերը, հո՛ն՝ ուր Օշական, յղելով նախահօր՝ կը գրէ «Անոր» գլխագիրով: Առասպելը չի բացայայտեր անշուշտ աստուածացումի հոլովոյթը, կ'ընդունի, կը կազմաւորէ ու կ'ներկարձէ զայն: Նախահօր կնիքը կը պտըտի իր ճետին վրայ, մինչեւ անոր վերջին շառաւիղները, այնպէս՝ ինչպէս անգամ մը եւս նոյն տեսակի երեւոյթներ բացայայտ կերպով կ'արժանագրուին Աստուածաշունչի կամ յունական առասպելաբանութեան մէջ: Իսկանը սակայն ա՛յն է, որ այդ կնիքը, այդ կնիքին ազդեցութիւնը, անոր դրոշմը, անոր կնքումը պատմումներէն կ'անցնին, պատմումներուն մէջ կը մնան: Առասպելներն են, միթերը, որ կը պահեն նախահօր կնիքը, որ ուրեմն, իր կարգին, առասպելին կնիքն է, անկէ կընքուած: Եւ ամբողջ զեղին կեանքը, իր բոլոր ծէսերով, սովորոյթներով, մանրամասնութիւններով, հիւսուած է հարկաւ՝ այդ պատմումներով: Նախահայրը, պատմումներուն ընդմէջէն պտըտցնելով իր կնիքը իր ճետին վրայ, կը պտըտցնէ զայն ամբողջ զեղին վրայ, որուն հաստատակաց սեփականութիւնն են այդ պատմումները: Նախահօր կնիքն է, որ կը հիմնէ համայնականութիւնը. կնիքը ուրիշ բան մըն է, ըսելու համար այդ համայնականութիւնը, որ կ'անցնի սակայն նախահօր աստուածայնութենէն ու առասպելացումէն:

Վէպը հիմա՝ պատմելով վերջին դէպքերը, կը պահէ իր մէջ ինչ որ կը մնայ, մնացորդը: Բայց այդ դէպքերը, կրելով ազդեցութիւնը պատմումներուն, բան մը կ'ըսեն նաեւ նախահօր կնիքին մասին: Մնացորդը, մնացորդացը առընչուած են ուրեմն առասպելական կնիքին, առընչուած են նաեւ պատմումներուն, որոնց վերայ եւ որոնց միջոցաւ կ'ազդէ կնիքը: Վէպը կոչուած է մնացորդը պահելու, այսինքն՝ պահելու ինչ որ կը մնայ: Վէպը կը պատմէ նաեւ դէպքերը: Ի՞նչ են այդ դէպքերը, որ կը թուին կազմել վէպին առարկան, անոր նիւթը: Հաստատին վերջին նախադասութիւնն է, որ կը պատասխանէ այս հարցումին. «Ու անոր հանգոյցը, որուն լուծումին կը մօտենամ, այս վէպը սկսող դժնդակ պատահարին վրայ»: Հանգոյց մը կայ հոս. հանգոյցը կը կապէ, ազատ չի ձգեր: Այդ հանգոյ-

ցը, իր կարգին, կը պտըտի վէպը սկսող պատահարին վրայ (արագ ձեւով տրուած եւ յիշելով, որ հինգ հարիւր էջի մը վերայ երկարող պատմում մըն է, որ կ'ամփոփեմ հոս երկու տողերով. ճեմին վերջին շառաւիղը՝ Սերոբ, սեռայնօրէն անկարող մըն է, եւ իր մայրը անոր կնոջ ծոցը կը դնէ երիտասարդ տղայ մը գեղէն, որպէսզի տղան արգասաւորէ մարդը չճանչցած այդ կինը: Ձեմ խորացներ հոս անշուշտ այս անզուգական պատմութիւնը, եւ անոր տալիք ըսենք՝ իմաստը, եթէ ունի «իմաստ» մը. կը բաւականանամ ստուգելով, որ երբ վերլանալու վրայ է նախահօր առասպելական վերապրումը, հանդոյցին թուլացումը կ'ազդէ սեռային կարգութիւններուն ալ վրայ եւ անհրաժեշտ կը դարձնէ նոր արիւնի մը ներարկումը. այդ ձեւով՝ նոր պատմութիւնը կը սկսի, տակաւին չգրուած ու չղացուած, ինչպէս չէ յղացուած տակաւին տղուն եւ կնոջ՝ Աղուորին մանչը: Աւելցնե՞մ, անցնելով այս անգամ տարբեր կալուածի մը եւ տարբեր փորձառութեան մը, որ Սիփիւռքի վէպը կը պատմէ մինչեւ այսօր այդ յղացումին ցաւերը, տանջանքները, անկարելիութիւնը եւ — յոյսը): Հանդոյցը, կապը կու գան անշուշտ նախահօրմէն, փոխադրուած՝ պատմումներէն: «Ընտանեկան առասպելները», այս բառերուն տալով ա՛յն իմաստը, զոր կը դիտուն անոնք հոգեվերլուծական տեսութեան մէջ, կը դառնան երբեմն հանրային: Բայց կը տեսնուի հոս, որ կրնան անոնք այս զարմանալի յատկութիւնն ալ ունենալ՝ պարունակելու իրենց մէջ սեռային անկարողութիւն մը պատճառելու խորհրդաւոր ուժը, եւ անոր հետեւող ողբերգութեան սաղմը ըլլալու:

Բայց Օշական կ'ըսէ հոս աւելի կարեւոր բան մը. «Հանգոյցը, որուն լուծումին կը մօտենամ»: Վերջին դէպքերը, իրրեւ այդ, լուծումն են հանգոյցին: Նախահայրը, իր կենցաղը ու մեծութիւնը պատմող, զանոնք գրուագող ու գրուատող պատմումները ազդեցութիւն մը ունին մինչեւ այդ դէպքերը, որոնք կը կազմեն նաեւ այդ ազդեցութեան լուծումը: Վէպը, ուրեմն, ճիշդ է, որ կը պատմէ դէպքեր, բայց ատկէ շատ աւելի՝ կը պատմէ լուծումը համայնականութիւնը հիմնող հայրութեան: Վէպը կը պատմէ հոս՝ վերջաւորութիւնը: Վերջաւորութիւնը այդ հայրութեան եւ զայն ըսող, զայն հիմնող, զայն երկարաձգող պատմումներու ազդեցութեան: Դէպքերը, զորոնց կը պատմէ վէպը, ազդուած են պատմումներէն, եւ անոնց միջոցաւ՝ ազդուած են համայնականութիւնը հիմնող, համայնականութեան հիմնաւորութիւնը պարունակող հայրութենէն, բայց միեւնոյն ատեն՝ այդ դէպքերը վերջնական լուծումը նախորդող դէպքերն են. լուծումը կ'անցնի անոնցմէ, կը պատահի անոնցմով: Եւ կնիքը ունի ո՛չ միայն իր մէջ կնքելու, հանգուցելու սկզբունքը, կընքումի ու կնքումի սկզբունքը, այլեւ՝ լուծումի սկզբունքը:

Առով չի վերջանար սակայն տրուած հատուածին մեկնութիւնը: Կարդանք զայն անգամ մը եւս, սկիզբէն.

«Ու ահա ամփոփումը անոր պատմածներուն...: Արժանի են անոնք պահելու, նախ իրենց խոռվիչ, խոր, ալ անվերադարձ գեղեցկութեամբը, որքան այս վէպը կազմող դէպքերուն վրայ իրենց ազդեցութեամբ: Վասնզի մինչեւ տարաբգրութիւն, Նալպանտեանց ճետին վրայ ստուերի մը պէս պտըտած է կնիքը Նալպանտեանց Հանի Ալբինին: Ու անոր հանգո՛յցը, որուն լուծումին կը մօտենամ, այս վէպը սկսող դժնդակ պատահարին վրայ»:

Վէպը կը պատմէ այն դէպքերը, որոնք, կրելով հանգերձ առասպելացած ու աստուածացած նախահօր կնիքը, կը հանդիսանան իրրեւ այդ կնիքին լուծումը, լուծումի հոլովոյթը: Բայց վէպը պատմում մըն է իր կարգին, ինչպէս այն միւս պատմումները, զորս կ'առնէ ան իր մէջ, կը պատմէ, կը կրկնէ, որոնցմէ կը ժառանգէ: Այդ միւս պատմումները, առասպելականները, թէեւ ունին իրենց մէջ «խռովիչ, խոր, ա՛լ անվերադարձ գեղեցկութիւն մը», չեն սակայն «սրուեստ»ի գործեր: Արուեստի աշխարհին ծնունդը կը զուգադիպի հոս առասպելի, առաս-

պելական կնիքի ու հանգոյցի լուծումին հետ։ Պատմելով ուրեմն այն դէպքերը, ուր կը տեսնուի այդ լուծումը, վէպը կը պատմէ նաեւ իր ծնունդը, իբրեւ արուեստի գործ։ Բայց պատմումները հիմա, եթէ հիշդ է, որ կը փոխադրէին իրենց հետ, եղանակով մը, զոր չեմ խորացներ հոս, նախահօր կնիքը, եթէ հիշդ է, որ անոնք կը մասնակցէին էապէս այդ կնիքին ազդեցութեան, այն ատեն՝ վէպն ալ իբրեւ պատմում, որ կը ժառանգէ — տակաւին բացայայտելի կերպով մը — այդ պատմումներէն, անկապ չի կրնար մնալ լուծուած կնիքին հետ։ Վէպը իբրեւ պատմում ա՛չ միայն ուրեմն կը պատմէ դէպքեր, ո՛չ միայն կը ժառանգէ պատմումները, ո՛չ միայն կը պատմէ իր ծնունդը, այլեւ կը կազմէ, կը կազմաւորէ նոր եղանակ մը առասպելական հանգոյցին։ Եւ ասոր պատճառը միայն ա՛յն կրնայ ըլլալ, որ լուծումը, քակումը պարզապէս մէկմեղէն վերցուիլ մը չեն, անհետանալ մը չեն։ Հանգոյցը, կնիքը, նոյնիսկ քակուած, նոյնիսկ լուծուած այսուհանդերձ՝ կը մնան։ Պատմումի բացարձակապէս նոր եղանակով մը։ Երբ վէպը կ՚ուզէ տալ Մնացորդացը մեր ժողովուրդին, կ՚ուզէ քաղել, կազմել ինչ որ կը մնայ քակուած հանգոյցէն ու լուծուած կնիքէն։ Ինչ որ կը մնայ անոնցմէ՝ մնացորդացն է։

Վէպը կը պատմէ ուրեմն իր ծնունդը՝ իբրեւ պատմումի նոր եղանակը, ժառանգող ամբողջումի նախորդէն, եւ կը պատմէ դայն՝ արձանագրելով նաեւ իր մէջ խորհրդաւոր անցքը դէպի «նախահայրութեան» ազդեցութեան, «նախահայրութեան» գոյութեան ամբողջումին նոր եղանակ մը։ Վէպը չ՚ըսեր այդ նոր եղանակը, կ՚ըլլա՛յ միայն դայն, կ՚առնէ իր մէջ անցքը, բայց կը ներկայացնէ նաեւ իբրեւ պատմում այդ անցքին էականութիւնը։ Անցքը նախ՝ լուծում մըն է, քակումը համայնականութեան կարելիութեան հին եղանակներուն, լուծում մը առասպելական նախահայրութեան ու անոր ազդեցութեան։ Վէպը առնելով իր մէջ այդ լուծումը, վերադառնալով առնոր, կրկնելով դայն, վեր-լուծում մըն է։ Վէպը վերլուծական ձեւ մըն է։ Իբրեւ վեր-լուծում է, որ վէպը կը պահէ մնացորդացը։ Իր վերլուծական կոչումին համաձայն՝ կը պահէ զայն, պեղելով համայնականութեան, համայնքայնութեան կարելիութիւնները, ժառանգելով նախ՝ այդ կարելիութիւններէն։ Եթէ չըլլար վէպը իբրեւ վեր-լուծական ձեւ, պիտի չըլլար անշուշտ մնացորդացը, ամէն ինչ լուծուէր պիտի, քակուէր պիտի, ու պիտի ըլլայինք իբրեւ ժողովուրդ, իբրեւ համայնք, լուծուած միայն, քակուած։ Վերլուծումը, կրկնակ եւ կրկնակի լուծումը անհրաժեշտ է պատմումի վիպական ձեւին տակ, որպէսզի ըլլայ մնացորդը, ա՛ն՝ որ կը մնայ։ Ինչ որ կը մընայ կը վերաբերի ուրեմն համայնականութեան, համայնքայնութեան պայմաններուն, սկզբունքներուն, կարելիութիւններուն։ Ասոնցմէ թերեւս ոչինչ մնացած է, թերեւս լուծումը ու քակումը կատարեալ եղած են, բացարձակ։ Բայց ի՞նչ կրնանք դիտնալ լուծումէն ու քակումէն, ուրեմն՝ լուծուածէն ու քակուածէն, եթէ չկրկնենք լուծումը ու քակումը։ Վէպը, իբրեւ վեր-լուծական ձեւ, այդ կրկնութիւնն է, միակը ուրեմն, որուն ընդմէջէն կրնանք գաղափար մը ունենալ լուծուածին մասին, այսինքն՝ նախահայրութեան ներգործութեան եղանակին մասին։ Միակը՝ որուն ընդմէջէն կրնանք գիտնալ, թէ համայնականութեան նոր, բացարձակապէս նոր ձեւեր յղանալի՞ են, թէ ոչ։ Վէպը չունի սակայն նոր ձեւերու կամայական պաշտամունքը, չի սնուցաներ ձրի հաւատք մը անոնց հանդէպ։ Կը գոհանայ վեր-լուծումի աշխատանքով, նախահայրութեան թաքուն ու գաղտնի իրողութիւնը, ազդեցութիւնը բերելով իր լուծումի ծայրագոյնին, ստեղծական ձեւով մը։ Այդ իմաստով ալ՝ վեր-լուծումը «վերլուծում» է ընդունուած առումով։ Վէպը կ՚ընկերակցի լուծումին մինչեւ ծայրը, մինչեւ ծայրագոյնը։ Բայց քանի որ ա՛ն միայն կը ժառանգէ նախահայրութեան կնիքը փոխադրող առասպելներէն ու պատմումներէն, քանի որ ա՛ն միայն կը կրկնէ նախահօր «յիշատակ»ը փոխադրող պատմումները, հետեւաբար՝ ա՛ն միայն կրնայ հասնիլ ու հասցնել համայ-

նականութեան նոր հիմնաւորութեան մը կարելիութեան սեմին։

Անցքը, ուրեմն, որուն մասին քիչ առաջ խօսեցայ — անցք մը դէպի համայնականութեան նոր կարելիութիւններ, պայմանով, որ լուծումին կրկնումովը պատմութի նոր ձեւին մէջ՝ թացուի լուծածն ու քակուածը — անցք մըն է, որ կը վերաբերի նոյնքան նախահօր կնիքին, որքան պատմութի եղանակին, վէպի ծընունդին։ Ինչո՞ւ սակայն արուեստի գործը անհրաժեշտ պայման մըն է կատարելու համար այս գործողութիւնը, փրկելու համար մնացորդը, վեր-լուծելու համար լուծածը, կենդանացնելու համար զայն պիտի ըսէի, ա՛յլ թէ անշուշտ զայն լուծումէն ազատելով, այլ՝ կենդանացընելու համար զայն, կնիքը, առասպելական հայրութիւնը, իբրեւ լուծուած։

Ինչո՞ւ արուեստի գործը։

Դժուար է պատասխանելը այս հարցումին. չարժի պիտի դնէր ան շատ մը ուրիշ նկատողութիւններ, անցնելով «Մնացորդաց»ի մէջ «գեղագիտական» յայտարարութիւններէն, անցնելով Օշականի քննադատական ըսուած աշխատանքէն, իր «Համապատկեր»էն, որ, ի վերջոյ, կը գրաղի արուեստի գործով, գրականութեամբ, իբրեւ «արտայայտութիւնը ժողովուրդի մը»(4)։ Անցնելով հաւանաբար ամէնէն դժուար կէտերէն՝ Օշականի երկու գլխաւոր գործերուն մէջ, անոնցմէ՝ որոնք կ'առընչեն արուեստի գործը ծայրագոյն բրտութեան մը հետ(5)։ Կը գոհանամ հոս մէկ նշումով մը, հանուած 1946ի յօդուածէն, զոր Օշական կը նուիրէր Սայաթ-Նովայինի(6), եւ ուր կ'ըսէ հետեւեալը. «Կը դնեմ պայմանը մեծ արուեստագէտին»։ Համադիրը անչուշտ տարբեր է վերը նկատի առնուածէն, քանի որ հարցը կը վերաբերի «Սասունցի Դաւիթ»ին՝ իբրեւ ժողովրդական դիւցազներգութիւն եւ անոր գրական արժէքին, զոր Օշական կը ժխտէ, տրուած ըլլալով «խելքի, կասկածկոտական, կառուցողական շնորհի քացարձակ ու... անվերջաւորութիւնը»։ Ինչ որ ալ ըլլայ ճշդութիւնը այս նկատողութեան, ինչպէս նաեւ՝ ճշդութիւնը այդ յատկանիշներուն, որոնք կը վերագրուին արուեստագէտին — խելք, կառուցողական շնորհ — կը մնայ այն՝ որ երբ Օշական կը գրէ այս բառերը («պայմանը մեծ արուեստագէտին»), կը մտածէ նաեւ եւ, մանաւանդ՝ համայնականութեան եւ անոր հասարիշ հանգամանքին, կամ առնըւազն՝ ա՛յդ է, որ կը մտածուի իր տողերուն ընդմէջէն, Օշականի բառերով՝ ժողովուրդի մը վերակազմութիւնը։ Ահաւասիկ ի՛նչ կ'ըսէ ան նոյն գրութեան մէջ. «Ընած են իրաւունքով, որ Իլիականը ու Ոդիսականը բաւ էին հելլէն ժողովուրդ մը վերակազմելու։ Հանո՞ւ Սասունցի Դաւիթէն հայ ժողովուրդը»։ «Վերակազմել» բայն է, որ կը կրէ այս հատուածին ամբողջ դժուարութիւնը. այս մէկն ալ անշուշտ պէտք է առնել, նախ՝ իր ընդունուած իմաստով՝ վերակազմել դիւցազներգական ու գրական գործի մը ընդմէջէն, անկէ անդին՝ ժողովուրդի մը հոգին, ինչպէս կ'ըսեն, անոր յատկանիշները, անոր բարեխառնութիւնը, անոր սովորոյթները. անկամ մը եւս՝ ժողովրդագիրի աշխատանք։ Բայց «վերակազմել»ը նոյնքան երկիմաստ է Օշականի գրչին տակ, որքան «փրկել»ը, երբ կ'ըսէ «մնացորդացը փրկել»։ Եւ երկուքը, կը կարծեմ, շատ հեռու չեն իրարմէ, քանի որ վէպն ալ, Օշականի վէպը, կը վերակազմէ ժողովուրդը, ինչպէս կ'ընէին Հոմերոսի գործերը, ժառանգելով առասպելներէն ու բերելով զանոնք դիւցազներգական-վիպական կերկնութեան, վերաշխատութեան ծիրին։ Երկու պարագաներուն ալ՝ վերակազմութեան ու փրկութեան անհրաժեշտութիւնը կը հետեւի ներքին էական չըշափոխումի մը, որ կը վերաբերի նոյնքան ժողովուրդի ինքնահաստատումին, որքան պատմութի եղանակին։ Այդ չըշափոխութիւնն է, անոր էութիւնը, որ կը հետաքրքրեն մեզ ներկայ էջերու երկայնքին։

(4) «Համապատկեր», Ե. հատոր, էջ 23

(5) Այս խնդիրներուն համար, կը յղեմ, մասամբ, Ներկայ ուսումնասիրութեան երկրորդ բաժնին, եւ անոր հետեւեալ աշխատութիւններու։

(6) «Ճուտաբեր» ամսագրեր, 7 Մայիս 1946, թիւ 10-11, էջ 14։

կրնանք հոս կրկնել միայն վերը գրուած հարցումը, քիչ մը զարգացած ձեւով. ո՞րն է, եթէ ունի, արուեստի գործին յատկանիշը, որ կ'ընէ զայն ստակ՝ ժողովուրդի ինքնահաստատումը վերլուծելու։ Ի՞նչ է պատահածը, երբ դիւցազներգութիւնն ու վէպը կը ժառանգէն առասպելներէն։

Օշական, անշուշտ, այդպիսի հարցումներ չի դներ, գոնէ՝ բացայայտ կերպով։ Պատճառը ա՛յն է, որ վերակազմելը, ինչպէս փրկելը, երկուքն ալ կը մնան երկիմաստ. արուեստին կը շարունակուի տրուիլ «արտայայտութեան», «վերապատկերացման» դերը։ Եւ ամէնէն կարեւոր պարտականութիւններէն մէկը կը մընայ հետեւիլ յղացքներու ամբողջ ցանցին, որ Օշականի գրական-քննադատական աշխատանքին մէջ կը հիւսուի արուեստի ըմբռնումին շուրջ, մա՛նաւանդ՝ երբ ան իր այդ «վերապատկերացման» պաշտօնով յատկանշուած է, քանի որ կը կարծեմ, թէ յղացքներու այդ ցանցն է նաեւ, որ կը բացատրէ Օշականի բազմազան եւ գրեթէ միշտ ժխտական ելոյթները Սփիւռքի բուն գրականութեան մասին, իր բառերով՝ «ծառայող օտարին»(7)։ Այս ելոյթներուն ժխտականութիւնը կարելի չէ դատապարտել։ Ընդհակառակն, պէտք է վերակազմել յղացքներու այն սարիքը, որ կարելի կը դարձնէ զանոնք։ Այդ աշխատանքով, ինչպէս ուրիշ համքաներէ անցնելով, պիտի հանդիպինք զարմանահրաշ արդիւնքներու, ինչպէս երբ կը կարդանք. «Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր։ Պիտի ըլլա՞յ։ Չեմ գիտեր»(8)։ Օշականի բոլոր այս ելոյթները եւ, մա՛նաւանդ՝ վերջինը, զոր մէջբերեցինք, իրենց կապովը մնացորդացի հասկացողութեան բացումին հետ, որուն յատակագիծերը փորձեցի տալ նախորդ էջերով, չենք կրնար արագ ձեւով իրարու քով դնել։ Իր վիպական աշխատանքն է միայն, անոր վեր-լուծական կոչումով, որ կը բերնայ տալ մեզի անհրաժեշտ մեկնակէտը ո՛չ թէ քննադատութեան, այլ, մեր կարգին, շարունակելու համար նոյն ճամբուն վրայ, իբրեւ մեկնող ու իբրեւ վիպագիր։ Հոս, օրինակ, «ժողովուրդ» ըսելով, («Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր»), Օշական կ'ենթադրէ շատ որոշ հասկացողութիւն մը ժողովուրդի մասին, որոշագրում մը համայնականութեան։ Այդ հասկացողութիւնը, այդ որոշագրումը արուած են. չեն պատկանիր հեղինակին, կը համապատասխանեն ժողովուրդի ինքնահաստատումի եղանակին։ Եւ էականը հոս ա՛յն է, որ անմիջականօրէն կապուած են լեզուի հասկացողութեան՝ իբրեւ «արտայայտման գործիք», եւ գրականութեան՝ իբրեւ «ժողովուրդի մը արտայայտութիւնը»։ Ասոնց հետ համակարգ կը կազմեն։ Եւ ուրիշ կողմէ՝ լեզուի ու գրականութեան այս հասկացողութիւնը — որուն պէտք է մօտեցնել նաեւ «վերակազմութեան» (դիւցազներգութիւն եւ վէպ՝ իբրեւ ժողովուրդի մը վերակազմութիւն) երկիմաստին մէջ «արտայայտման» գաղափարին երկարաձգումը — զանցուած է արդէն իսկ վիպական կիրառումին մէջ։ Առիկ միայն՝ «Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր»ը կրնայ առնել նոր երանգաւորում մը. չէ յայտնուած տակաւին ժողովումի նոր սկզբունք մը։ Այդպիսի յայտնութիւն մը անյգնալի է սակայն վեր-լուծումի աշխատանքէն դուրս։

(7) «Մնացորդաց», հատոր Գ., էջ 72։

(8) «Հմամպատկեր», Ե. հատոր, էջ 2։ Կու տամ հատուածը հոս ամբողջութեամբ. «Թող ներեւ ինձի յամառութիւնը այժմեան գրականութիւնը դուրս նկատելու արեւմտահայ որակուած յղացքէն, վասնզի բացի արտայայտման գործիքէն՝ անիկա քիչ կապ ունի մեր գրականութեան ընդհանուր նկարագրին հետ։ ...Գրականութիւնը արտայայտութիւն է ժողովուրդի մը։ Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր։ Պիտի ըլլա՞յ։ Չեմ գիտեր»։ Իր ըլլալը, իր նոր կարելիութիւնը կրնան բացուիլ իրենէ իրենց, իրենց հաստատագործութեան, երբէ հասկցուի՝ ու «զանցուած» վերապատկերացման համակարգը, որ կ'ազատէ իրարու լեզուի ու գրականութիւնի ըմբռնումները իրբեւ «արտայայտման գործիք» եւ իրբեւ «ժողովուրդի մը արտայայտութիւնը»։ Վեր-լուծումի կրկնութիւնը կ'ընկերակցի այդ ձեւով կառուցագործման աշխատանքի մը, որ կը պահանջէ մեկնողին կոչմէ ցոյն բառերուն մէջ՝ փրկելը, վերակազմելը, հատուածներ առաջացնելու կարողութիւնը։ Մեկնողը իրբեւ հատուածով կը բերէ այդպէս գրութիւնը դէպի անհուն կարելիութիւններ։ կը մեկնէ ու կը մեկնի դէպի անհունը լեզուին։

Խոսեցայ ուրեմն մինչեւ հոս, մեկնելով «Մնացորդաց»ի էջ 37ին (հատոր Ա.) դտնուող քանի մը նախադասութիւններէն՝ վէպի կապին մասին առասպելական պատմութիւններու հանդոյցին հետ, այդ հանդոյցի լուծումին հետ, եւ առասպելական ու առուռուածացած նախահօր կնիքին վեր-լուծումի աշխատանքին հետ։ Այդ նախադասութիւններուն, այդ հատուածին մէջ՝ երկու բառեր մնացին սակայն մեր ուշադրութենէն դուրս տակաւին։ Ահաւասիկ.

«Վասնզի մինչեւ տարագրութիւն, Նալպանտեանց ճետին վրայ ստուերի մը պէս պտըտած է կնիքը Նալպանտեանց Հաճի Արթինին։ Ու հանգո՞յցը, որուն լուծումին կը մօտենամ...»։

Օշական կ՚ըսէ. «մինչեւ տարագրութիւն»։ Տարագրութիւնը վերջակէտ մը կը կազմէ, վերջակէտ՝ որովհետեւ աշխարհի մը փլուզումն է հարկաւ, արտաքին տարասափելի ուժի մը բանեցումին պատճառովը, բայց վերջակէտ մա՛նաւանդ՝ որովհետեւ նախահօր կնիքը մինչեւ տարագրութիւն է, որ պտըտած է ճետին վրայ, ու դրոշմուած՝ պատմութիւններուն հանդոյցովը համայնքին վրայ, կազմաւորելով կամ վերակազմելով անոր համայնականութիւնը, համայնքայնութեան եղանակը։ Աշխարհի փլուզումը, նշուած տարագրութեան բարձրագոյն դէպքով, վերջաւորութիւնն է առասպելական կնիքին, վերջնագոյն կէտը ըլլալով անոր լուծումին։ Երբ լուծումը, քակուիլը հասած են իրենց ծայրագոյնին, հոն տարագրութիւնն է։ Եւ Օշական կ՚ըսէ այլ տեղ (9), աննախընթաց, արտակարգ տարազով մը. «Տարագրութիւնը մեր հաւտիկանութեան ծայրագոյն ինքնասփռումն է»։ Պիտի վերադառնամ աւելի ուշ այս նախադասութեան վրայ, որովհետեւ համագիրին մէջ, ուր ան կ՚արձանագրուի, Օշական վէպին մասին է, որ կը խօսի, վէպի կարեւորութեան ու իրագործումին մասին։ Ծայրագոյն ինքնասփռումէն անդին՝ ոչինչ կայ այլեւս. ծայրն է։ Ասիկա կը զուգադիպի լուծումի, նախահօր կնիքի լուծումին ծայրագնութեան հետ։ Հո՛ն՝ ուր նախահօր կնիքը կը հասնի իր ծայրագոյն լուծումին, հո՛ն՝ ուր առասպելական հանդոյցը կը քակուի ամբողջովին, հոն «մեր հաւաքականութիւն»ը կը հասնի իր «մեծագոյն ինքնասփռումին»։

Սփռումը, իբրեւ ինքնասփռում, կը զուգադիպի կնիքի լուծումին հետ։ Ինչո՞ւ «ինքնասփռում»։ Այդ չի նշանակեր անշուշտ, որ թուրքերը, իբրեւ ժողովուրդ, իբրեւ հաւաքականութիւն եւ, մա՛նաւանդ՝ իբրեւ իշխանութիւնը գործադրողներ, մաս չեն ունեցած տարագրութեամբ նշուած դէպքին մէջ։ Միայն թէ պէտք է նախ հասկնալ սփռումը, լուծումը, հասկնալ, թէ ի՛նչ ուժեր կը գործէին լուծուածին, սփռուածին մէջ, եւ հասկնալ հակառակ ուղղութեամբ, թէ ի՛նչ ուժեր ներքնապէս առաջը կ՚առնէին, տեւական կերպով՝ ինքնասփռումին։ Ամէն պիտի կրնայինք հանել դերը, նշանակութիւնը պատքին ա՛յն բրտութեան, որ կը հասնի մեզի թուրքերու անունով։ Այդ հասկացողութիւնը կրնայ գալ միայն վեր-լուծումէն, վէպէն։ Հոդ չենք հասած տակաւին։ Կարեւորը, ներկայ հանգրուանին, հետեւեալն է. նախահօր առասպելական կնիքին լուծումը, իր ծայրագնութեամբ, եւ «մեր հաւաքականութեան» մեծագոյն ինքնասփռումը կը զուգադիպին իրարու։ Այս զուգադիպութիւնը դէպուած մը չէ։ Դիպուած չէ, որովհետեւ սփռումը, տարագրութիւնը պատահարներ չեն, որոնք կը հասնին դուրսէն կազմուած հաւաքականութեան։ Անոնք կը վերաբերին համայնքայնութեան։ Համայնքայնութեան եղանակ մը կը հասնի այս ձեւով իր վերջաւորութեան, եւ այդ իր վերջաւորութեան հասնող համայնքայնութեան եղանակը ա՛յն մէկն է՝ որ կը մնար առասպելական կնիքովը։ Անշուշտ այս ձեւով՝ դէպքին դիպականութիւնն է, դէպք ըլլալը, որ խնդրոյ առարկայ է. ի՞նչ է կառոյցը դէպքին, երբ անոր պատահիլը կը համապատասխանէ առասպելական կնիքի լուծումին, երբ մա՛նաւանդ այդ լուծումը, իբրեւ այդ, կայ վեր-լուծումին ընդմէջէն միայն։ Ինչ որ պատահած է մեր հա-

(9) «Հայրենիք», 1932, էջ 131։

աւքականութեան՝ չէ պատահած այնքան ատեն, որ չէ կրկնուած ան վեր-լուծումի աշխատանքին եւ «փորձառութեան» մէջ։ Որովհետեւ առասպելական կնիքը, ա՛յն՝ որ կը հասնի ինքնապիտումով լուծումի ծայրագոյնին, կայ իբրեւ կնիք առասպելին մէջ միայն, այսինքն՝ պատմումի եղանակով մը։

Ուրեմն, կը կրկնեմ. առասպելական նախահոր կնիքն է, որ «կ'ընէ» հաւաքականութիւնը իբրեւ այդ (հաւաքականութիւնը ամէնէն ընդհանուր վերադիրն էր, զոր կրնար գործածել հոս Օշական. չենք գիտեր անոր կարելիութեան ու եղելութեան սկզբունքը. մեզմէ անդին ու մեզմէ առաջ՝ սկսած է համայնականութեան պատմութիւնը)։ Հաւաքականութեան ինքնապիտումը կը համապատասխանէ ա՛յն կէտին, ուր կնիքին լուծումը կը հասնի իր վերջաւորութեան, որ վերջաւորութիւնն է ուրեմն՝ պատմումի ու ինքնահաստատութեան առասպելական եղանակին։ Վէպը, իբրեւ պատմումի նոր եղանակ, կը վեր-լուծէ կնիքը, այդ ձեւով եւ այդ ձեւով միայն փրկելով մնացորդացը մեր ժողովուրդին։ Թէ կա՞յ, այդ վերջաւորութենէն անդին, հաւաքականութիւն ըլլալու նոր ձեւ մը, նոր եղանակ մը. թէ՝ երբեւէ պիտի դա՞յ ժողովումի նոր սկզբունք մը. վստահ չէ, չենք գիտեր։ «Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր։ Պիտի ըլլա՞յ։ Չեմ գիտեր»։ Մէկ բան յստակ է. Օշական չի զատեր այդ «ըլլալ»ը վիպական վեր-լուծումէն, վիպի վեր-լուծական կարողականութենէն։ Որովհետեւ վէպը իբրեւ պատմումի նոր եղանակ, վէպը՝ իբրեւ կնիքի վեր-լուծում, ուրիշ բան չ'ըներ, եթէ ոչ վերափոխարկել ինքնապիտումը, դուրս հանելով զայն ոչինչէն։ Բայց չի հիմներ ան անապատան նոր նախահայրութիւն, նոր նախահայրութեան սկզբունք մը։ Չենք գիտեր ապաւէն այսօր, թէ ինքնապիտումը, իր սկզբունքով, անհուն չէ՞ եղած արդեօք։ Վեր-լուծումի կրկնութեամբ, նոր վեր-լուծական աշխատանքով մը թերեւս կարենանք օր մը պատասխանել այդ հարցումին։

Վէպը միայն, ըսինք, իբրեւ վեր-լուծում, կը հասցնէ լուծուածը եւ լուծումը իրենց իսկութեան, ա՛յն իմաստով՝ որ եթէ չըլլար վեր-լուծումը, պիտի չըլլար նաեւ լուծումը, պիտի հաւասարէր այս վերջինը զերոյի, պիտի չկազմէր դէպք մեզի համար։ Դէպքը, ուրեմն, պատմական եղելութիւն մը չէ, որ արմանագրուէր ժամանակին ու տարածութեան մէջ, որովհետեւ, որպէսզի ըլլայ դէպք, յիշատակելի, անհրաժեշտ է յիշողութիւն մը։ Չի բաւեր այն ատեն խօսիլ պատահածին մասին, որպէսզի պատահածը պատկանի պատմութեան. անհրաժեշտ է նաեւ վերակազմել յիշողութեան մը վտանգուած հիւսքը՝ զայն ընդունելու համար։ Թէեւ վստահ չեմ, որ «յիշողութիւն» յղացքը ամբողջովին գիպուկ է հոս. եւ նախընտրեցի արդէն չգործածել զայն նախորդ վերլուծումներու ընթացքին, մնալով Օշականի բաներուն ծիրին մէջ, փորձելով զանոնք բանալ իրենց պահանջած հասկացողութեան։ Ինչ որ կարելի է ըսել, ա՛յն է, որ պատմութիւն մը կը սկսի վեր-լուծումով. այս է միայն, որ կը յատկանշէ դէպքին դիպականութիւնը, մեզի համար, իր կարգին, կարելի դարձնելով այն «մենք»ը, զոր չատ դիւրութեամբ կ'արտասանենք, առանց անդրադառնալու, որ «մենք»ը կարելի դարձնող ժողովումը, ժողովումի սկզբունքը լուծուած է ու չէ՛ վերակազմուած, որ Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր, որ ուրեմն չէ բացուած իրեն համար կարելիութիւնը իր համայնականութեան, նոր պայմաններուն մէջ։

Չկայ «մենք» մը, «մենք» մը արտասանելու կարելիութիւն իսկ, եթէ չըլլայ պատմութիւնը։ Բայց չկայ պատմութիւն, եթէ չգիտնանք ժառանգել նախահոր լուծուած կնիքէն, իր լուծումին իսկ ընդմէջէն։ Ինչպէ՞ս ժառանգել բան մը, որ լուծուած է. վեր-լուծումով, կրկնելով լուծումը, վերափոխարկելով քակուիլը առասպելներու հանդոյցին, վերափոխարկելով ուրեմն պատմումի կարելիութիւնը։

Վէպը իբրեւ վեր-լուծում այդ վերափոխարկումն է։

Խօսեցայ մինչեւ հոս վէպի ծրագիրին եւ այդ ծրագիրի իրագործումին, իրագործումի կարելիութեան մասին։ Քանի մը բառ մնաց ըսելիք իրագործումի անկարելիութեան մասին, որ նոյնքան կարեւոր է այս պարագային, քանի որ, եթէ ծրագիրը իրապէս, ինչպէս յատկանշեցի զայն, պատմումի կարելիութեան վերափորձարկում մըն է, հո՛ն՝ ուր այդ կարելիութիւնը ցնդած է, առնուազն իր մէկ եզանակովը, հո՛ն՝ ուր պատմուածներու հանդոյցը քակուած է, այն ատեն՝ պատմումի կարելիութեան մասին տեղեկութիւններ կրնանք քաղել, եւ նոյնիսկ՝ էական տեղեկութիւններ, եթէ հետեւինք վիպական ծրագիրին մինչեւ այն կէտը, ուր վերափորձարկումը հանդիպած է իր անկարելիութեան։ Անկարելիութեան առջեւ՝ վիպական ծրագիրը կոյր է անշուշտ, քանի որ անիկա իր սահմանն է։ Այդտեղ է, որ կը տեսնուի նաեւ մեկնողական աշխատանքին անշրջանցելի պարտականութիւնը։

Գ.— Ծրագիրի անկարելիութիւնը։

«Մնացորդաց»ը պէտք է ունենար հինգ մասեր, որուն երրորդը չէ գրած Օշական։ Թէ ինչո՞ւ չէ գրած ու չէ կըրցած գրել զայն, վերջնական ու առարկայական տեղեկութիւններ չունինք այս մասին։ Օշականի տակաւին անտիպ էջերէն, որոնք հսկայ մթերք մը կը կազմեն, հաւանաբար պիտի կարենայինք այդ տեսակի տեղեկութիւններ քաղել։ Առայժմ բաւարուած ենք զոհանալու մեր ունեցածովը։ Ինչպէ՞ս սակայն խօսիլ չգրուածին մասին, անկարելիին մասին։ Բայց երրորդ մասին վերաբերող վարկածային ծրագիրը չէ, վէպի պատմութեան ու հանդոյցին կարելի զարգացումով, որ կը հետաքրքրէ մեզ հոս, այլ՝ ծրագիրի անկարելիութիւնը, իրրեւ այդ։ Եւ, բաբեբախտաբար, Օշական խօսած է իր ծրագիրին մասին, վէպի երրորդ բաժնին համար։ Խօսած է այդ մասին 1932ի նոյն հարցազրոյցին մէջ, որմէ մէջբերեցի արդէն իսկ քանի մը հատուած։ Ահաւասիկ ի՞նչ կ՚ըսէ Օշական.

«Երրորդ հատորի նիւթն է տարագրութիւնը։ Խորագիր՝ «Դժոխք»։ Այս մասը անշուշտ պիտի ըլլայ դժուարագոյնը. վասնզի միակ վիպող ուժը անրտակամ է անոր պարագրկումին։ Առնուազն տեղագրական ուսումնասիրութիւն մը, հազարաւոր պատմում եւ հարիւրաւոր հատորներու, յուշագրերու ընթերցում կը կանխեն անոր խմբագրութիւնը։ Ու մենամաղձոտ քան է նայիլ իր թեւերուն ու չափել անոնց շուքով իր երազը»(10)։ Մեկնութիւնս հոս պիտի ըլլայ կարելի եղածին չափ կարճ. պիտի չկարենամ ըստանձել հոս այս տողերուն եւ հարցազրոյցին մէջ նոյն հարցին շուրջ դարձող կարգ մը ուրիշ յայտարարութիւններու հակասական պահեստը։ Կը ձգեմ ուրիշ առիթի մը ասոր ամբողջական բացայայտումը։ Նշեմ, որ Օշական կը նախատեսէ արդէն իսկ հոս, որ վիպական ձեւը պիտի հասնի որոշ սահմանի մը։ «Անբաւական» է ան, կ՚ըսէ, իրողութիւնը պարագրկելու համար. իր ուժերուն մասին չէ, որ կը խօսի, այլ՝ վիպող ուժի անբաւարարութեան մասին։ Հարցը անգամ մը եւս պատմումի կարելիութիւնն է, հոս՝ վիպումի կարելիութիւնը։ Ինչո՞ւ անբաւարար է վիպող ուժը, երբ կու գայ ժամանակը տարագրութիւնը գրելու։ Ես ձգեմ այս հարցումը բաց, թէեւ ամէնէն կարեւոր հարցումն է թերեւս։ Օշական կ՚ըսէ. «հազարաւոր պատմումներ» անհրաժեշտ պիտի ըլլային։ Կրնանք միայն ատուգել հոս պատմումի անհաւատալի բազմապատկումը l'éclatement du récit։ Վիպումը, բերուած իր սահմանին, փորձառութիւնը կ՚ընէ պատմումի հաթուումին, եւ կ՚ըսէ ատիկա առարկայական թուող հաստատումով մը։ Փորձառութիւնը ա՛յն է, որ պատմումը չէ դիմացած նախահոր կնիքը դրոշմելու իր կոչումին մէջ։ Վէպը, որ կը վերափորձարկէ պատմումի կարելիութիւնը, կրնայ երթալ միայն մինչեւ վերջնական լուծումը պատրաստող դէպքերը, չի կրնար անցնիլ ատիկ անդին։ Երբ կնիքը կը կոտրի, կը լուծուի, կը մնան միայն պատմումի կըտորուանքներ։ Կարելի չէ այլեւս ատոնք

(10) «Հայրենիք», 1932, էջ 129։

հաւաքել, մէկ ընել։ 1932ին արդէն, երբ տակաւին երկրորդ հատորը կը խմբագրուէր, Օշական ամբողջովին գիտակից էր իր ծրագիրի անկարելիութեան եւ այդ անկարելիութեան պատճառներուն նաեւ. «Աղէտը, անհուն թայց տարօրինակ կերպով միաձեւ, կը վրիպի արուեստագէտին պարագրկումէն, արուեստին պայմանը ըլլալով զանազանութիւն...»(11)։ Այսպիսի յայտարարութիւն մը, անդրադարձող արուեստի էութեան եւ Աղէտի էութեան, իրենց փոխադարձ յարաբերութեամբ, մեր դրագէտներէն ուրիշ ո՛չ մէկուն գրչին տակ եկած է ու կրնար գալ։ Եթէ հետեւինք Օշականի բսածին, վէպի կարելիութիւնը կապուած կը թուի ըլլալ համայնքին համայնականութեան։ Վէպը կը հանի իր սահմանին, երբ վեր-լուծումի աշխատանքով՝ կը դպի նաեւ լուծումի ծայրագոյնին, հո՛ն՝ ուր համայնականութեան սկզբունքը վնասուած է, եւ անոր հետ, միեւնոյն շարժումով՝ պատմումի կարելիութիւնը, միասնական պատմումի մը կարելիութիւնը։ «Միասնականը», այս պարագային, զանազանութեան պայմանն է։ Զանազանութիւնը կ՝ենթադրէ որէնք մը. օրէնքն է, որ վնասուած է, երբ նախահօր կնիքը կը դադրի իր ազդեցութենէն։ Վէպը կը նուիրուի այդ վնասին, մինչեւ իսկ ինքզինք՝ իր կերպաւորումը բանալով անոր։ Այնպէս որ՝ իր յաջողութիւնը անմիջականօրէն առընչուած է առասպելական կնիքի ազդեցութեան ճակատագիրին։ Այն նախադասութիւնը, որ վերը մէջբերուեցաւ («Տարագրութիւնը մեր հաւատականութեան մեծագոյն ինքնասփռումն է») կը հետեւէր անմիջապէս վիպական ծրագիրին մասին կատակական արտայայտութեան մը Օշականի կողմէ. «Թէ կը յաջողի՞մ. այդ ուրիշ հարց է։ Տարագրութիւնը...»։ Լուծումը կրնայ կատարեալ եղած ըլլալ. կրնայ ոչինչ մնացած ըլլալ անկէ ետք. այն առեն՝ վիպէն իսկ կը հանի իր սահմանին։

Այսքան՝ ծրագիրի իրագործումին անկարելիութեան մասին։ Կը մնայ հիմա հարցնել, թէ որո՞նք են ուժերը, որոնք պատճառած են լուծումի այդ զարմանալի երեւոյթը, հոլովոյթը։ Ա՛յն ուժերը, որոնք վնասելով պատմումի կարելիութեան, կը վնասեն նաեւ ներսէն՝ համայնականութեան համայնքին։ Ուժերը, զորս կը փորձարկէ վէպը, իր վեր-լուծումով, իր կարելիութեան սահմանին հանելով, իրրեւ պատմուժի եղանակ մը։ Այս հարցումին պատասխանելու համար՝ պատրաստական աշխատանք մըն է ուրեմն, զոր պիտի կատարեմ, փորձիս երկրորդ մասով։

Եւ մտնելու համար հիմա քիչ մը փոխիմիջ յայտարարութիւններու զաշտէն ներս, կ՝ուզեմ ըսել հետեւեալը. կը տեսնուի այս ձեւով, որ գրողական-մեկնողական աշխատանքը կրնայ էապէս կապուած ըլլալ «մեր» ճակատագրին հետ, քանի որ կը զբաղի ան — բայց պայմանաւ, որ զբաղի իրապէս — այդ «մեր»ը արտասանելու կարելիութեամբն ու անկարելիութեամբը։ Բայց միեւնոյն ատեն՝ շատ համեստ է ինչ որ կը հետապնդեմ հոսդիտնալ (թէեւ չեմ գիտեր, թէ «գիտնալ»ը ճի՞շդ բառն է), թէ ո՞ր չափով կարելի է գրական եւ, ի մասնաւորի՝ վիպական գործ մը, երբ վնասուած է պատմումի սկզբունքն իսկ. վնասուած, այո՛, նոյնիսկ եթէ չենք գիտեր անոր վնասուած ըլլալը, նոյնիսկ եթէ չենք անդրադառնար ատոր, ու կը շարունակենք գրել վէպեր ու պատմումներ, առանց կըրկնելու վեր-լուծումը, առանց երթալու մինչեւ պատմումի կարելիութեան վերափորձարկումը։ Եղծանումը պատմումի կարելիութեան այնքան աւելի ազդու ու գրծոն է, որքան մենք կ՝անտեսենք զայն։ Օշականի վիպական աշխատանքը, ընդհակառակն, այն մէկն է, որ կը յանձնուի, կը արամադրուի պատմումին մինչեւ այն կէտը, ուր ան երեւան կը հանէ իր վերջնական եղծանումը։ Վեր-լուծումն է ատիկա, որ լուծումը, քակուելը, ինքնասփռումը կը վիրափորձարկէ, տալով այդպէս, եւ այդպէս միայն՝ դէպքին իր դիպականութիւնը, հանելով զայն իր դիպուածականութենէն, որուն բոլորս ալ եւ, մա՛նաւանդ՝ երբ կը կարծենք քաղա-

(11) Անդ, էջ 131։

քական արդար նպատակներ հետապնդել, յանձնուած ենք, կարծելով, որ դէպքին հետեւանքները սրբագրելի են, մինչդեռ չենք դիտեր տակաւին, թէ ի՞նչ է պատահածը, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս պատահած է, ո՞ր ահաւոր ուժերու բանեցումին հետեւանքով։ Եւ կը կրկնեմ հարցումս ուրիշ ձեւով, հեռանալով Օշականի ծրագիրէն. եղծանումը պատմումի կաբելիութեան արդեօք մեզի ալ չի՞ վերաբերիր, ըլլալով նախ՝ «մենք», «մեզի» ըսելու կաբելիութեան իսկ եղծանումը։ Բայց ինչպէ՞ս հասնիլ այդ հարցումին իսկ, չընելու համար իր պատասխանին, առանց կրկնուած դրական-մեկնողական աշխատանքի մը, հո՛ն՝ ուր ենք, այսինքն՝ Սփիւռքի արեւմտեան կողմը։ Եւ երբ գործ ունինք Սփիւռքի «արեւմտականութիւն»ը։ Անշուշտ «արեւմտականութիւն» բառը դեռ յղացք մը չի կազմեր։ Ունի իր մէջ մեզի համար հանդոյցին քակուած ըլլալը, եւ քակուած մնալը։ Չէ ըսուած տակաւին, թէ ի՞նչ էր այդ քակուիլը։ Թէ՝ ո՞ր աւելի ուժով սկզբունքը նախադահած է այդ քակուելուն, որուն նուիրեալներն ենք մինչեւ այսօր։ Այս հարցումին պատասխանելու փորձովս, «արդիական սկզբունք»ի անունին տակ, պիտի փորձեմ նաեւ հիմք ու հէնք տալ «արեւմտականութիւն» կոչածիս, որուն այլեւս անվերադարձ կերպով դատապարտուած ենք, եւ դատապարտուած, ի հարկէ, որովհետեւ «արեւմտականացումը»ը աշխարհագրական դաղափար մը չէ միայն, որովհետեւ կը յատկանշէ ան էութիւնը — եթէ ունի — ա՛յն շարժումին, որ բերած է նախահայրութեան առաջելական կնիքը իր ծայրագոյն լուծումին, որովհետեւ, վերջապէս՝ կը պատկանի ան դէպքին դիպականութեան, անոր էական պատմականութեան, ուրեմն մեր կաբելիութեան, իրրեւ մեր։

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Աջէն երկրորդը, ոտքի՝ Ց. Օշական, Մելգոնեանի խումբ մը ուսուցիչներու եւ աշակերտներու հետ, երեսնական թուականներուն։

Բ. Թաշեան, Գ. Մխիթարեան եւ Ց. Օշական, «Մնացորդաց»ի օրերուն՝ 1931ին, Կիպրոս:

Կրնամ վկայել, որ Գուրգէնն էր Օշականը քաջալերողն ու դրդողը՝ գրելու «Մնացորդաց»ը: Եւ գրուելէն ետք, ինք ապահովեց այդ գործին հրատարակութիւնը, նախ իբրեւ թերթոն «Ցուսաբեր»ի մէջ, ապա նաեւ առանձին հատորներով («Սկիւռ», 1965, *թիւ* 41):

...Քրիստոս անգամ առաքեալներու պէտք ունեցաւ՝ իր անձին, ինչպէս գործին փայլը աւելցնելու կամ ամրացնելու համար անոնց տիրակալութիւնը կապաչա մարդկութեան մէջ: Գ. Մխիթարեան անշուշտ առաջին տեղը կը դրաւէ իբրեւ «առաքեալ», եւ եթէ պատահի, որ պարապ անկիւն մը գտնուի առաքելական վերնատան մէջ, ո՛չ ոք բան մը կը կորսնցնէ այդ անկիւնին մէջ տեղաւորելու իմ փոշոտ աթոռս («Ցուսաբեր» *ամսագիր*, 1945, *թիւ* 3):

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

●

...Օշականի հետաքրքրութեան առարկան կեանքն է, որ կը ծագէի ամէնէն ուելի՝ սիրոյ ու մեծ կիրքերու անձրեւին տակ: Ի՞նչ հարկ կեանքը տալ իր բոլոր երեսներով. հետաքրքրական է ան՝ երբ պեկոծ է, ճիշդ ծովուն պէս: Թող ուրիշներ (երկայացնեն կեանքի խաղաղ պահերը. ուտել–խըմելու, երգի ու նյուանկութեան վայրկեանները: Օշականի համար հետաքրքրական է մա՛րդը, բայց մեծ ու խոր զգացումներու յորձանքին առջեւ. սիրոյ, ատելութեան, պայքարի, մեծ վիշտերու եւ դիւցազնական շարժումներու պահերուն: Հետաքրքրական է կեանքը, երբ մարդիկ երազի մը համար կը պայքարին ու կը մեռ՛ին, կնոջ մը նայուածքին համար դանակ դանակի կու գան. ժառանգութեան մը համար՝ կ'ատեն, կը սիրեն, կը խաբեն, կը սպառնան, կամ, վերջապէս, հերոսական քայլերու կ'երթան, ազնիւ հոգիով: Երբ ազգին ու հայրենիքին զգացումը կը պոռթկայ ու դիւցազնութեան կը տանի մարդիկ, կամ երբ թուրքին «զազանութիւն»ները ընդվզումի ու վրէժի կ'առաջնորդեն: Այս կեանքը եւ այս կեանքով մարդի՛կ են, որ արժէք ունին եւ արժանի են ուշադրութեան, երգուելու եւ արձանագրուելու:

Ի՞նչ կ'արժէ մարդը առանց երազի, առանց պայքարի, առանց զոհաբերութեան ոգիի, առանց մեռնելու եւ մեռցնելու կամքին՝ կեանքէն վեր երազներու համար, — ահա՛ Օշականի գրականութեան փիլիսոփայութիւնը, եթէ կը փնտռէք նման բան մը:

Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԵՂԵՂԸ

Ճ. Օլսկանի յիշատակին

Առհասկան մեր ծիներէն մեկնելով՝
Արագիլի երամ իբրեւ յոլդահոսան,
Ակշիկներու երամներուն
Ուղխինահոս ծամերուն պէս,
Մոռացումի մեր օրերուն վրայ իջնող
Աշնանային զերդ տարափ մը բուրումնաւէտ՝
Եկա՛ր, հեղեղ,
Ծաւալեցար գոռանչ իբրեւ,
Ու մեր դաժան անտառներուն
Խշշացին պէս հնագարեան,
Հուրհուրացի՛ր ռազմադաշտին վրայ ծագող
Ալ քաշելով այլուձիի
— Ելարձակող շաչիւնին պէս սուրիներու բիւրատոր
Եկա՛ր, հեղեղ,
Հաւատարիմ սմբակներուդ ոյրին տակ՝
Թրքութիւնները կեանքին...

Ձկասի՞ թող թափդ, հեղե՛ղ,
Թափդ՝ վարար կիրքի նման,
Որ ցանկութեան պէս մոլեգին՝
Ցովազներու ոստում դարձաւ,
Նման արուե՛ստ բոցաճաճանչ,
Իբրեւ թափո՛ր ամեհի,
Դարի՛ւ–դարի՛ւ բախելով
Գօս պատերուն աշխարհի,
Եկար անկարգ ու անկանգ,
Ու կատաղի պարին պէս
Մերկուհիին տարփակէզ՝
Թրքիոնիդ իբրեւ կայծակ շառացին
Որոլումի կածանններուն երկայնքին,
Մինչ դուն եկա՛ր
Ու տալիր զիս մոնչիւնին հետ ջրվէժին
Քու, ահեղ,
Ու քանդելէն ձգտումներուս բոլոր դուռները թաքուն՝
Երակներէս հոսեցար
Այսպէս անվերջ ու խելառ...

ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ

Մեր Զատիկը

●

Մեր Զատի՛կը:

Արցունքով կու գամ ես քեզի, ո՛վ իմ գեղիս անմահ, անուշիկ տա-դաւարս:

Դուն հիմա չունիս քու մեծ աւետաւորդդ, շատախօս զանգակը, որ ով գիտէ ո՛ր օտար աշխարհին մէջ, ո՛ր ամբարիշտ մատներուն մղումովը՝ քա-սի՛ւքասի՛ մահերուն արբունքովը կը տխայ շղթայուած:

Քեզի կը պակսին կակաչի պէս ազջիկները ու մանուշակէ նայուածքով հարսները: Քեզի կը պակսին պարմանութիւնը պարոյնեներուն ու մատղաշ հունձքը մեր երիտասարդներուն, անոնք ափունքներուն վրայ իրենց մեծ քա-նովը աւշարծացած:

Ու, մա՛նաւանդ՝ քեզի կը պակսի քու եկեղեցիդ, քու մեծ ոսկիով թաթ-խուած եկեղեցիդ, ուր կը ստնէիր, արշալոյսէն առաջ, ստուերի մը պէս մերկ ու մինակ եւ ուր հազար ու հազար կանթեղներուն բռնկած աչքերը, հազար-հազար մամերուն աղերսարկու լեզուները կը հիւսէին քու փառքդ, քու շքե-ղութիւնդ ու անհաւասարելի վայելչութիւնդ:

Քեզի կը պակսին խորաններուդ երկիւղած սրբութիւնը, որ յոյսերուն թելին վրայէն, համբոյրի մը պէս կու գար իյնալու ազօթող քու զաւակնե-րուդ հոգիէն ներս ու կը բաւար հոն զրկանքի, տառապանքի ակերուն դէմ մեծ յոյսին չմեռնող ազբիւրը:

Ու քու տանարդ հիմա չունի իր տէրտէրը, ու քու զանձարանդ հիմա մերկացած է իր պատերը հիւսող քարերէն անգամ:

Դուն, հիմա ազքատ մե՛ր Զատիկը:

Դուն տխուր ես դարձեալ, գեղէն ալ դուրս, ուր բլուրներուն վրայէն ծառերը կտրատուեցան իրենց ճիւղերէն եւ իրենց չոր կմախքները կը շա-թեն, մեծ մեռելներու նման, իրարու հետեւէ:

Դուն կու լաս, մա՛նաւանդ՝ երբ ոտք կը նետես մեր պարտէզներէն ներս, մեր ձիթենիի մշտական հարսնութեամբ նշանաւոր պարտէզներէն:

Դուն կու լաս անոնց դիակներուն վրայ, անիմանալի վայրագութեամբ մը ինկած հող, յաւէտ բարբարոս ձեռքերէ:

Ու դուն, շքեղ ու լայն ու քարի տուներուն տեղ, ուրկէ ներս օրհնու-թեամբ, առատութեամբ, զաւկով ու թոռներով, գառներով եւ ուլերով կը մտնէիր, հիմա կը գտնես փակուած ու խանձուած պատերուն սուգը միայն, որ օր օրի կը կէր դէպի գետին, թաղելու համար իր մոխիրին տակ կեանքի այն մեծ հնացը, որ մեր գիւղը եղաւ:

⁂

Մեր Զատի՛կը:

Ես քեզ պիտի ուզէի, անծանօթ հորիզոնի մը տակ, հոյակապ լերան մը կանանաբ ստուերին մէջ, այլապէս նոր ու խռովիչ հովին տակ մեր երբեմ գոյներուն:

Ես քեզ պիտի ուզէի նորէն գիւղի մը կուշտին, ադբիւրի մը բերնէն, ջուրի մը ափին, հին եկեղեցիի մը անցեալին ծոցը, ուր մեր նախնիքներուն աւաչներէն բառի հուղեր կախ կը մնան առիթներէն:

Ես քեզ ուզէի պիտի, մեր վերաւոր, կրկնապէս կարմիր Զատի՛կը, քեզ նորէն, այն երկրին մէջ, որուն երազը պատնուեցան միլիոնները մեր ցեղին զաւակներուն, նոր Յարութեան քու հսկայ շեփերովդ:

Ու դուն պոռայիր, պոռայիր բոլոր հորիզոններուն մեծ աւետիսը մեր նոր Արքայութեան:

Ու այն ատեն, ովսանա՛ քեզի, *ի մեռելոց Յարուցելոյն*:

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(Հատուած, «*Ճակատամարտ*», 11 Ապրիլ 1920, Պոլիս)

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

Ե. ՕՇԱԿԱՆ՝ ՔՆՆԱԴԱՏ

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

●

ՄՈՒՏՔ

Օշականի համբաւը իբրեւ քննադատ այնքան միատարը է, որքան չինդրականացուած։ Ատիկա կը սկսի «Հարթնիմ»-ներու շարքէն (1912–1914) հասնելու համար «Համապատկեր»ին (1945), ժամանակաշրջան մը՝ երբ Օշական կ'արտադրէ, իր բառով՝ «կու տայ» պատմուածքներ, վէպեր, վէպի շարքեր, «տպաւորապաշտ» էջեր, հեքիաթներ եւ տակաւին թատերական երկեր։ Քննադատի համբաւը կը ծածկէ ո՛չ միայն այս այլազան արտադրութիւնը, այլեւ՝ այն բոլորը, որ, Օշականի դրութեան իսկ մէջ, կը գրուի քննադատութեան դէմ, իբրեւ վնիռ, հերքում թէ վերլուծում։ Գրականութեան ու գիրքերու հետ Օշականի յարատեւ յարաբերութիւնը անմիջապէս, այս ձեւով, կը դրուի քննադատութիւն յղացքի ծիրին մէջ, առանց որ նկատի առնուի Օշականի կողմէ գրուած, ի գործ դրուած՝ քննադատութեան պաշտօնին եւ գործունէութեան կազմալուծումը։ Այնպէս կը թուի, որ գիրքերու, գրուածին մօտեցումը կրնայ միա՛յն տեղի ունենալ քննադատութեան առանձնաշնորհեալ կալուածին մէջ, կարծէք անկարելի ըլլար այդ յարաբերութիւնը, այդ մօտեցումը իրագործել այլ կերպ ու տեղադրել այլ տեղ։ Մամուլի եւ գիրքերու մէջ ցրուած յօդուածներ, նշմարներ, ակնարկութիւններ՝ բոլորն ալ իբրեւ հասարակաց յայտարար (կամ իբրեւ հասարակաց տեղիք) ունին Օշականի արտադրութեան մէկ մասին այս պիտակումը, որը, ի հարկէ, չուքի տակ կը ձգէ, եթէ ոչ խաւարի՝ Օշականի վէպը, Օշականի մէկ եւ անանուն դրութիւնը։

Երեւոյթը պատահականութեան չեմ վերագրեր, այլ՝ այն ռազմավարութեան, որ գրական արտադրութիւնները կը նետէ նախապոյ եւ պատրաստ ստորոգութիւններու ներքեւ։ «Կա՛մ քննադատութիւն, կա՛մ բանասիրութիւն»։ Հաւասարկ կարելի ընտրութեան մը եզրերը։

Այս գրութեան մէջ փորձը պիտի ըլլայ խնդրականացնելու «Օշական քննադատ» տարազը։ Բա՛ց խնդրականացումը չի ձգտիր ոչ ոք կամ անտեղի տիպոս մը նոր վերապիրով մը փոխանակելու։ Ինդրականացումը կը բիւր Օշականի գրութեան մէջ տակաւ, ներկայ, զայն մղող անդադար յայտնուող վէճէ մը, տագնապէ մը (այս բառերը հոս չունին հոգեբանական չէչտ կամ արժէք), որ կը հերքէ, կը ժխտէ քննադատութեան «սեռը», գրելով նոյն առեն անոր սերնդաբանութիւնը։ Անհրաժեշտ է վերջապէս կարդալ Օշականի գրութիւնները եւ հաւանական խօսքը հիմնել անոնց վրայ, անոնք՝ որ չատ յստակօրէն կը տարազեն իրենք զիրենք, ի-

բենց յարաբերութիւնը գրականութեան, գրականութեան պատմութեան, գիրքերու եւ վիճարկուած «սեռին» հետ։ Պիտի փորձեմ այստեղ չբնաջնջել, բացայայտել խնդրականացման կազմածը, անոր օրինավիճակը, անոր տակ պահուող, անոր դէմ կազմակերպուող Օշականի մօտեցման եղանակը։ Պիտի ջանամ նաեւ արտահանել այդ եղանակին ենթատողը, անոր ենթադիր գրականութեան տեսութիւնը, ինչ որ համարժէք է Օշականի գրութեան հիմերու քննութեան։

Արդարեւ, ինչպէս գրական արտադրութիւններու մօտեցման որեւէ եղանակ կամ կերպ, որ առանձին գործադրումէն կը հանի համակարգումի՝ Օշականի մօտեցումն ալ կ'ենթադրէ հաղիւ ըսուած, բոլորովին չըսուած կամ այլ տեղ գրուած դրականութեան ու գրուածքի տեսութիւն մը, գրական «ըմբռնում» մը, նոյնիսկ եթէ, ինչպէս է պարագան, Օշական նման տեսութիւններու մանկութիւնը յայտարարէ՝ յանուն «կեանքին»։ Անշուշտ այդ տեսութիւնը չեմ անխառներ գրական կիրառումէն, որ Օշականինն է նորէն, ուր ան կը դնէ իր կատարեալ իրագործումը։ Մեթոտը, մօտեցման եղանակը, իբրեւ ուղղիմ ու ընթացքի մը կազմակերպման միջոց՝ չեմանիներու ճարտարապետութիւն մը չէ, որ անկախ ըլլար «առարկայէն» (որուն ճանաչումը կը հեռանայնդէ) կամ զայն հորիզոնի վրայ հեռաղրող, զայն յօրինող «գրական առարկայի» ներյայտ հասկացողութենէն։ Օշականի «կեանքին մեթոտը», ինչպէս ինք կ'ըսէ, իր ընդհանրականութեան, իր բացայայտութեան մէջ այնքան վարկածային՝ իր հետ կը կրէ–կը բերէ գրականապրող ըմբռնումէ մը հիմնովին տարբեր՝ «գրական բնազանցութիւն» մը, գրութեան, գործի տարազում մը, որ «փորձեւ» յայտնի բաժանումէն անդին «կենսային ուժերու» իսկական կարգ մը կը պարտադրէ, կը տնօրինէ։

Օշականի «կեանքին մեթոտին» քննութիւնը դիս կը տանի ուելի վար, հո՛ն՝ ուր վէպին ու քննադատութենէն անդին, սեռերու տարբերութենէն անդին կը սկսի վիպումը, որ կ'արհամարհէ ամէն բաժանում եւ երկփեղկում, որովհետեւ զանոնք կը դարձնէ կարելի։ Ասոր համար է, մասամբ, որ այն բոլոր ստորոգութիւնները, որոնք կը կազմեն քննադատութեան զբաղանակները եւ զայն կը բանեցնեն (բառին կրկնակ իմաստով՝ «աշխատցնեն եւ «բանը», խօսքը, ըլլալու պայմանը կը յայտնաբերեն), այստեղ, այդ ստորոգութիւնները, կը խախտին։ Թէ անոնք անուններ են միայն բաներ նշանակելու համար եւ ունեցած են, օր մը, տեղ մը, գործնական դեր՝ չեմ առարկեր։ Բայց թէ այդ ստորոգութիւնները կը մնան հիմնելի, այլ խօսքով՝ պէտք է անցնիլ անոնցմէ անդին, ահա՛ Օշականի գրութեան պարտադրածը եւ արարածը։ Օշական «քննադատ»ը այնքան մօտիկ է Օշական «վիպագրին», որ իր արտաքնապէս տարբեր ու անջատ կիրառումներուն մէջ կը չփոթուի անոր հետ։ Ըսեմ միանգամընդմիշտ. հարցը չի վերաբերիր անշուշտ երկու մարդոց, այլ՝ երկու կիրառումներու, որոնց միջեւ Օշական կը դնէ չփոթումի, անդրափոխումի, շրջագայումի ամրողջ համակարգ մը։ Վիպումը, ուրեմն, Օշականի գրութեան գործարկումը կը յատկանշէ նախ, բայց նաեւ այդ գործարկումը կը պայմանաւորէ ու կը դարձընէ կարելի։ Ո՛չ կը յղուի սեռի մը, ուրկէ անոր անսեռութիւնը, ոչ ալ կը մտնէ յղացքի մը կաղապարին մէջ։ Վիպումը յղացք մը չէ։ Անիկա՝ գրականօրէն ըսուած, յղացքներու, զաղափարներու, բայց նաեւ զգայութիւններու յղացումն է եւ բեմադրումը խառնեալ կերպերու մէջ։ Վիպումն է, որ հասկնալի կը դարձնէ Օշականի պայքարը խմացական մարզանքներու դէմ։ Պայքարը չի բխիր միայն ըղդացումներու գերարժեւորումէն, այլ՝ ընդհանուր այն սկզբունքէն, որ «հեղումն» է կամ Օշականի մէկ ուրիշ բառով՝ «տարբրայումն» է, որ ամէն տարր (եւ տատ), ամէն խօսք կը տանի անորոշացման։ Վիպումը անորոշացման՝ սահմաններու եւ չափերու չբնազդման ընկերդունքն իսկ է։

Քննադատութեան հերքումը, կամ աւելի ճիշդ՝ անոր կազմալուծումը կապուած է վէպի յղացքին, ասոր չափազանց,

օրինազանց ընդլայնումին, ինչպէս որ այդ յղացքը, իր կարգին, կը խախտէ «քննադատական վերլուծումը»։ Վէպ թէ վերլուծում, վէպը իրրեւ վերլուծում, վերլուծումը իրրեւ վէպ՝ բռնուած են գրողական արարքի տարօրինակ, երկդիմիօրէն հարուստ տարազով մը։ Ի՞նչ բան կը հիմնէ գրելու արարքը. ահաւասիկ հարցումը՝ որուն հաստատումին ու պատասխանին կը ձգտի Օշականի գրութիւնը, նոյնիսկ հո՛ն՝ ուր Օշական կը դատապարտէ գիրն ու լեզուն։

Ընթերցողը կը հաստատէ, եթէ արդէն չի գիտեր, որ Օշականի գրութիւնը ընդհանրապէս (եւ ի միջի այլոց) դատապարտումներու, հիացումներու եւ կարծիքներու հանդիսութիւն մը չէ, միամակարդակ բեմը՝ որուն վերածուած կը մընայ տարիներէ ի վեր։ Օշականի գրութիւնը նոյնքան համակարգ կը բանէ, որքան որեւէ մէկ այլ գրութիւն։ Այս հաստատումը չի նկատեր զայն գեղագիտական-իմաստասիրական պարապ կամ լցուն, կենդանի կամ մեռեալ «տարակուսա» մը, այլ կ'ընկալէ զայն այնպէս՝ ինչպէս որ է, առանց պիտակի, առանց նախապաշարումի, իրրեւ ընթերցումի մը լրջութեան արժանի ձեռնարկ(1)։

Կ'ուզեմ բանալ գրութեան բազմաձալ եւ անհունօրէն՝ ինքն իր վրայ դարձող մակերեսը, ինքզինք մեկնաբանող, կերկնող ու տարածող աշխատանքը. կարդալ կազմածը, որ այդպէս կը պահուի քմահաճ, ենթայականապաշտ, կամայական կամ հակասական թուող էջերուն տակ։ Կը հասկցուի՞ ինչու վիճարկումի առարկայ չդարձնեմ Օշականի այս կամ այն հաստատումը. ա՛յլ անոր համար, որ անվիճելի կը նկատեմ զայն, այլ որովհետեւ կը փորձեմ հասկնալ զայն կարելի դարձնող մեքենան, ինչ որ ինքնին մեծ հեռաւորութիւն մը կ'ենթադրէ հաստատումներուն, ինչպէս արժեչափերուն հանդէպ։ Այս ձեռնարկով չեմ վերագրեր Օշականի գրութեան «ճշմարտութիւն» ըլլալու որեւէ հանգամանք։ Ընթերցումը, որ հոս կ'իրագործուի, մտահոգ չէ իր կամ Օշականի գրութեան ճշմարտացիութեան հարցով, պարզ անոր համար նախ՝ որ անդին կամ ասդին կը տեղաւորէ ինքզինք դատումի, դատապարտումի, քննադատումի մակարդակէն. ապա որովհետեւ գրութիւն եւ ճշմարտութիւն կը նկատուին այստեղ իրարու հետ անհաւասարելի յղացքներ։

Իմ ընթերցումը սկիզբէն կ'ենթադրէ պաղած Օշական մը, գրականութեան մէջ արդէն իր տեղը գտած արտադրութիւն մը, որ վեր կը նկատուի, այստեղ, սա կամ նա նոյնիսկ ձեռնհաս կամ խելահաս քննադատի չափանիշներու հաստատութենէն։ Պաղած՝ բայց միշտ պահող իր արկածախնդրականութիւնը, իր յանդգնութիւնը, իր անկախութիւնը հանրայայտ գեղագիտութիւններէն, իր անզիջող բրտութիւնը, մէկ խօսքով՝ իր յեղափոխականութիւնը։ Օշական կ'աւարտէ, կը կատարէ, իր կատարելութեան կը բերէ ամբողջ Արեւմտահայ գրականութիւնը, որուն վէպը կը դրէ, որովհետեւ անոր միա՛կ վիպասանն է։

Այս աշխատանքը տեղի կ'ունենայ Սիփիւռքի մէջ եւ չի կրնար, ոչ ալ կ'ուզէ, մոռացութեան ենթարկել այդ «պայմանական» թուող, բայց խորքին մէջ «էական» իր եղրը, որը իր եղերքն ալ է։ Էական՝ որովհետեւ գոյութիւն մը, էութիւն մը (ան-էութիւն մը), սփիւռքեան էութիւն մը հիմնող։ Օշականի գրութիւնը կազմող հարցերը հարցումներ են այսօր գրուած Սիփիւռքի առջեւ, թերեւս անոր համար նախ՝ որ այդ գրութիւնը, պայմանական էականութեամբ մը, կը գրուէր Սիփիւռքի դիմաց, Սիփիւռքին համար եւ դէմ։ Կը գրուէր վայրէ մը, որ կը մընայ որոշադրելի։ «Համապատկեր»ը եւ «Մնացորդաց»ը կ'ուղղուին «վերապրողներու», պարզ ու հասարակ ընթերցումներու, մնացորդաց՝ «պարզ դասը մարդոց, որոնք հաւատքը ունին իրենց ժողովուրդի արժէքներուն, ու կարօտ՝ այդ արժէքներու հարատաւ, արդար փառքին»(2)։ Եթէ այս մակարդակը պատմա-

(1) Ի՛նչ միայն արժանի, այլեւ արդէն Ամառ լրագրութիւն պարտադրող։

(2) «Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ Ե.։

կան տուեալի մակարդակն է, անոր հորիզոնը պատմականէն վեր, մեզի համար այլեւս ամէն պատմութիւն կարելի դարձնող Ազէտն է, շատ աւելի հին ու խորունկ, քան անոր պատմական թուականումը, ա՛յն Դէպքը, զոր Օշականի բառով կարելի է կոչել «հոգեկան կոտորած»(3)։

Անխուսափելի է այլեւս հարցումը. ի՞նչ բան կը խօսի քննադատութեան հերքումին տակ։ Ահաւասիկ դիս հետաքրքրող հարցումը՝ իր մերկացած ձեւին մէջ, եւ որը կը թուի ոչ մէկ առընչութիւն ունենալ Սփիւռքին հետ, արուած ըլլալով հարցումին «մտաւորական» երեւոյթը։ Կ'ենթադրեմ սակայն, որ Սփիւռքը քննադատութեան կապուած է շատ աւելի զօրաւոր կապերով, քան, օրինակ, քաղաքականութեան ու դատի։ Եւ թերեւս Օշականի հերքումը քննադատութեան մեզ աւելի կը մօտեցնէ Սփիւռքի ենթահողի եւ գրութեան ենթատոդի ճանաչման, քան «այժմէական» նկատուող այսօրուան արդէն հագուագիւտ արտադրութիւնները։ Օշականի վերլուծումները, ո՛չ անպայման Սփիւռքէն, իրենց խորագնումներու մէջ կը կրեն կարելիութիւններու ամբողջ ցանցէր, որոնց վերծանումը եւ ընդլայնումը կը մնայ պարտադրանք մը, դալիք մը նաեւ։ Այդ վերլուծումներուն չեմ վերադրիր(4) ամէն բան գիտցած կամ ճանչցած ըլլալու հանդգնանք։ Բայց անոնք կը կազմեն առանձնաշնորհեալ դեռին մը՝ Սփիւռքի «հոգեկան դրութեան» բացայայտումի անկիւնէն դիտած։ Կը հասկցուի ինչո՞ւ իմ ընթերցումը «անչահախնդիր» ընթերցում մը չէ եւ չ'ուզեր կասկածելի գիտականութեան մը պատրանքը ստեղծել։

Օշականի գրութեան այս մօտեցումը «ամբողջական Օշական» մը բռնած ըլլալու յաւակնութիւնը չունի։ Հակայ արտադրութիւնը, այսօր, ի մի բերելը կ'ենթադրէ արխիւային այնպիսի՛ աշխատանք, որ դժուար իրագործելի է իմ պայմաններուն մէջ։ Ձեռքիս տակ չունիմ Օշականի բոլոր յօդուածները, մենագրութիւնները, նշմարները քառասնամեակի մը վրայով ցրուած՝ Սփիւռքի մամուլին մէջ։ Սակայն ինչ ալ ըլլայ համագրումի մը կարելիութիւնը, որեւէ գրութիւն ուրիշ գրութեան մը մասին (մասնակցող անոր եղելոյթին) ո՛չ վերջնական կրնայ ըլլալ, ոչ ալ, բարեբախտաբար, ամբողջական։ Կրկնակ հեռաւորութիւն մը՝ հեռադիտային եւ մանրադիտային՝ կը բաժնէ զանոնք։ Մասնակիութիւնը կը պատկանի գրողական ձեռնարկին իբրեւ անոր շրջագիծը, ձեւը, էութիւնը ըսենք եւ Օշական գիտէր ատիկա ոեւէ մէկէ աւելի, երբ կը ձգէր նուաճել «անհուն աշխարհներ». «կը գրեմ ու կը տառապիմ ստիպուած ըլլալուս դարձեալ ձգելու անհուն բաներ»(5)։ Այս անհունը, այս աշխարհը, Օշականի մօտ, կը յղուին ամբողջականութեան ծիրին, որ կը մնայ ծրագիր, անմատչելի եւ անդադար հետապնդուած հեռանկար։ Կը հասկցուի, որ իմ ընթերցումը ստանձնէ այլեւս իր մասնակիութիւնը այստեղ։

Ինծի այնպէս կը թուի, որ պայմանական այս սփռումը Օշականի գործին կը կազմէ դայն նոյն ատեն։ Եթէ ալեւոր գրագէտը «կեանքն է առանց պիտակի»(6) եւ գրուածը միայն «մոխիրը» ապրուածի «կրակին», Օշականի արտադրութեան ցրումը, սփռումը աշխարհամասէ աշխարհամաս եւ թերթէ թերթ՝ այդ արտադրութեան տառացի մոխրացումն է, սփիւռքացումը, «համառօտուած, խորհրդանշուած ողբերգութիւն ալ է երբեմըն, որ աղէտին հետակորոյս թաթառէն յետոյ կը դիմանայ բարբառի մը մէջ»(7)։ Օշականի յօդուածները, մենագրութիւնները, նոյնիսկ վէպերը մոխրացած՝ մոխիրնոց դարձած, յօդատուած մասնիկներն են այդ «կեանքին», ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Սփիւռքը կու գայ «Ազէտէն» վերջ, որուն «եղերական կնիքը» կը պա-

(3) «Վկայութիւն մը», էջ 73, նոր։

(4) Ինչպէս բրաւ Ռ. Ի'ենէ տակաւին յետօշականեան «Մենագատութիւնը» գրական իր դատումներուն կուրուքեան մէջ։

(5) «Վկայութիւն մը», էջ 63։

(6) Նոյն, էջ 61։

(7) «Մնացորդաց», Բ. հատոր, Դ. էջ 3։

հէ։ Հսկայական «Մնացորդաց»ը եւ «Համապատկեր»ը իրրեւ ծրագիր՝ Աղէտը դանցելու եւ թաթառը բռնելու փորձեր են անշուշտ, սիսռումը կանխելու ճիգեր, մինչ արդէն անոնց անաւարտութիւնը կ'ըսէ նորէն նոյն Աղէտը իր սիսռումի նիշին մէջ։

Անաւարտ՝ նաեւ ուրիշ իմաստով։ Օշական կը մնայ անտիպ։ Նախ՝ իր չհրատարակուած հատորներով, որոնք կրնան, օր մը, նոր տարրեր բերել մեզի «ծանօթ» Օշականի պատկերին։ Բայց Օշական, իր հրատարակութիւններուն մէջ իսկ անտիպ է, այսինքն՝ չկարդացուած, չհասկցուած (եթէ դրագէտ մը կը հասկցուի···), գրեթէ չընսուած։ Ինչ որ գրուած է 1915ին, այսօր կը պահէ իր գօրութիւնը. «կ'ատեն Օշականը, առանց անկէ էջ մը բացած ըլլալու»(8) եւ «անոր վէպը գեռ կը պահէ inolexին կնիքը իր վրայ, գրուած ամբոխէն, ինչպէս իմացական ամբոխէն»(9)։ Օշական չէ ընթերցուած, նոյնիսկ եթէ կարդացուած է։ Այստեղ է արդէն հրատարակուածին անտիպութիւնը, երբ «իմացական ամբոխը» կը կնքէ, իրրեւ թաղու նիւթ կը ծածկէ գրութիւն մը, «մը-թին, անհասկնալի Օշականի մը հեքիաթին» տակ(10)։ Օշականի արտադրութիւնը թիրախն էր ամէն ատելութեան, որը չեմ բացատրեր միայն Օշականի անուղղափառ դատումներու գայթակղութեամբ։ Ինչպէս ամէն ատելութիւն՝ Օշականի արտադրութիւնը կնքող արդելքը կը բխի հիմնական վախէ մը՝ կազմող Սփիւռքի «էութիւնը»։ Կնքողը միշտ ալ կը հասկնայ արդելքի տակ դրուած արտադրութեան տարողութիւնը՝ ակարութեան, ամլութեան ընդհանուր մեքենային մէջ։ Այնքան դժուար է ամլութիւնը կրող, անոր ենթակայ մարդոց համար ամլութեան բարձումը։ Իսկ Օշականի ամբողջ ճգտումն է բառնալ Աղէտին բերած ամլութիւնը, ըլլալ անոր ոչին ու հայրը։ Եւ միայն այդ վայրէն է, որ Օշականի խօսքին հեղինակութիւնը կը դառնայ բացատրելի։ Ցեղին ամլութիւն է անշուշտ «առանց էջ մը բացած ըլլալու» դատապարտել դատողը։ Բացայայտ է այլեւս, թէ ինչո՞ւ Օշականի հայրութիւնը, հեղինակութիւնը կը հակադրուէր որբերու ընդհանուր հատարակութեան։

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԺԽՏԱԿԱՆ ԲՆԱՁԴ

«Կայ քննադատ տիպարը, թիփը, որ բառին իսկ սահմանով պարտաւորուած է ունենալ գիրքերուն գիտութիւնը։ Անիկա գրապահ մը է շատ յաճախ, որ մարդկային միտքը ներկայացնող հսկայական դրադարանին մուտքին վրայ՝ կեցած յայտնի անհամբերութեամբ մը կը սպասէ շրուիչին երեւնալուն։

«Մենաժող հանդիպով մը ան կը բառնայ ցրուիչին յանձնած ծրարները, հերմետանքով կը կտրէ էջերը, ակնոցը քիթին կապած, մէջքը կամարած իր գրասեղանին վրայ՝ կը սկսի իր փնտռտուքներուն։ Կը կարդայ յաճախ բոլոր էջերը, կենալով, նստելով, մաքով բաղդատելով ու երբ կ'աւարտէ իրեն խուզարկութիւնը՝ կ'ելլայ ոտքի. սրահին պատերուն վրայ, բաժնեմասերուն մէջ կը փորձէ տեղաւորել գիրքը, հոս ու հոն կը դնէ, կը հանէ, վարանումէ, վախերէ վերջ անկիւն մը կը հաստատէ զայն։ Յաջորդ օրը իր տեղեկագիրը կրնանք կարդալ թերթերուն մէջ։

«Այս ճակատագիրը ոչինչ ունի հրապուրիչ։ Գիրքերուն հոտը կը բռնէ յաճախ մեր գլուխը այդ ստուերոտ մենարանին մէջ։ Վարագուրուած պատուհաններէն վախնալով ինկող լոյսը կը դեղնեցընէ արդէն ժամոյն աչքատաւորը. «Արեւին, բաց օդին», պիտի ըսեն բոլոր ե-

(8) «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», էջ 28։

(9) «Վկայութիւն մը», էջ 97։

(10) «Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ Գ.։

բիտասարդները, տարօրինակները, ստեղծողները, որոնք կեանքին հովն ու անակնկալները կը սիրեն ամէն առեն։ «Հոս, հոս» պիտի մրմնջեն բոլոր ալեւոր երիտասարդները, բոլոր կալոնազարդ սպաները»(1)։ Քիւֆէճեանի ստորագրութիւնը դեռ կրող այս էջը Օշականի գրութեան համար ունի հնաբանական արժէք՝ որ կու տայ շեշտը, ինչպէս ուղղութիւնը քննադատութեան կազմալուծման։ Նախ՝ կայ սահմանումը քննադատի տիպարին իբրեւ դրապահ, որ իր պաշտօնը հարկաւոր է դիրքերու արտաքին արտադրութեան. կը նոթէ, կը բաղդատէ, կը դասաւորէ դիրքերը իր փակ ու «ստուերոտ մենարանին մէջ»։ Ամբողջ պզտիկ տրամ մը՝ ուր կը միաւորուին քննադատը տեղաւորող տարրերը. վարագոյրները, դեղինը, տժգունութիւնը աշխատաւորին, դիրքերու փոշին ու հոտը։ Այդ բոլորը կը հակադրուին դուրսին, արեւին, հովին ու ասոր անակնկալներուն, մէկ խօսքով՝ կեանքին։ Մէկ կողմէն՝ դիրքերու գիտութիւնը, միւս կողմէ՝ «տարօրինակները, ստեղծողները»։ Ասիկա միայն թելադրելո՞ւ համար, որ քննադատը ստեղծող մը չէ, այլ՝ դրադարանի մուկ մը։ Եղածը նոր տարրութիւն մը չէ եւ քննադատութիւնը վարժ է նման դատապարտութիւններու։ Իսկանը, այստեղ, Օշականի գրութեան ընդլայնման մէկ կերպն է, տիպականացումը, քննադատը պատկերելու, խտացնելու ձգտումը։ Արդ՝ եթէ տիպականացումը քննադատի սա չէզոք դէմքը կը վերածէ տրամի մը հերոսին, զինք չ'անձնականացներ. ընդհակառակն, քննադատը կը դառնայ ընդհանրական, ինքնութենէ զուրկ, քիչ թէ շատ անանուն եւ ամէն տեղ փոխադրելի մէկը։ Այս անդիմութեամբ՝ քննադատի տիպարը կը զրկուի անհրաժեշտ անձնականութենէն, անհատականութենէն, մինչ «...արուեստագէտներու մէջ... անհատական տարրն է, որ կը գերակայէ»(2)։ Անհատականութեան այս պակասը քննադատը իբրեւ մարդ-անհատ կը զրկէ ըլլալու իր հիմնական եղրէն։ Քննադատը կայ անշուշտ, բայց չէ։ Եթէ կայ՝ այդ առկայութիւնը նմանութեան ընդարձակ անտարբերութիւնն է, հասարակացը, որ կը բաժնուի։

Այստեղէն հասկնալի կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ վերոյիշեալ գրութեան հիմնական նպատակն է խնդրոյ առարկայ դարձնել հասարակականը («հասարակական յարը»), որ «Գարուն» ալմանախի մէջ վերածուած էր գրական-ընկերաբանական «կաղէգորիա»յի։ Եթէ տիպարը անհատականութիւն ունենար, այսինքն՝ ըլլար անչափելի, անբաժանելի, պիտի «ստեղծէր», առնուազն պիտի դնէր «անհատական կնիք». «Ստեղծել՝ ահա՛ գերագոյն երազը բոլոր ինքնատիպ իմացականութիւններուն»(3)։ Քննադատին կը պակսի ո՛չ միայն անհատականութիւնը, այլեւ՝ ինքնատպութիւնը։ Կարծէք պակասը ըլլար պատճառը կամ արդիւնքը ամլութեան։

Գրութեան մէջ «ստեղծումը» ակընյայտօրէն կը հակադրուի ամլութեան, ինչպէս արեւն ու հովը գիրքերու փոշիին ու հոտին, ինչպէս երիտասարդները՝ «ալեւոր երիտասարդներուն»։ Ստեղծում/ամլութիւն հակադրութիւնը իր հիւղերը կ'արձակէ դէպի երիտասարդութիւն/ծերութիւն, տարօրինակութիւն/անտարբերութիւն, կեանք/մահ, պատկեր/տեսութիւն։ Հակադրութիւնը, իր կարգին, կը շարժի իմացական գործունէութիւններու հակադրութեան վրայ. միտք եւ սիրտ։ Քննադատ Իփոլիթ Թէնի «Անգլիական գրականութեան պատմութիւնը» պիտի կարդացուի առաւելապէս այն էջերուն մէջ, ուր քննադատը լուսաւորուած եւ ողողուած անոյշական հանճարին կրակէն՝ ատեն չէ գտած իր միտքը առաջ քշելու եւ ըսած է սիրտի խօսքեր»(4)։ Լոյսի/սառուերի, կեանք/մենարան պատկերումով՝ քննադատութիւնը կը մտնէ մտքի գործունէութեան կալուածին մէջ, առնուազն կը սահմանուի իբրեւ մտային գոր-

(1) «Թուրահայ գրականութիւն, քննադատութիւնը անցեալ մէջ», «Հայ գրականութիւն», Իզմիր, 1912, Բ. տարի, թիւ 4, էջ 17-18։

(2) Նոյն, էջ 17։

(3) Նոյն։

(4) Նոյն։

ծունէութիւն, որ կը խտանայ քննադատի «փնտռտուքներուն», նոթերուն, բաղդատութեան, խուզարկումին, բաղդատութեան, դասաւորումի աշխատանքին մէջ։ Քննել, խուզարկել, դասաւորել, տեղեկագրել, ահա՛ զուտ մտային աշխատանքը։

Յօդուածին մէջ միտարը ժխտումը չկայ քննադատութեան։ Իմացականութեան երկու գործունէութիւնները անհամադիր հակադրութիւն մը չէ, որ կը կապմեն։ Երբեմն սիրտը կը հասնի մինչեւ միտք, տեսութիւնը կը մտնէ պատկերնեռուն տակ. «Մակաւաթիւ քննադատներ... կրցած են իրենց ըսելիքներուն տալ անհատական կնիք, իրենց ոճին մէջ տեղ տալով պատկերներու, խորունկ նրբութեամբ մը արտայայտուած տեսութիւններու։ Բայց այս բախտը հազուադէպ է չատ»(5)։ Հազուադէպ՝ բայց ոչ անկարելի։ Կայ նաեւ պարագան «բնապաշտ վէպին բոլոր վարպետներուն», որոնք «իրենց վէպերուն հետ տուին քննադատական աշխատութիւններ»(6)։ Քննադատութիւնը այս անգամ իր գոյութեան պայմանը կը գտնէ վէպին վրայ, արդէն-իրագործուող աշխատանքի մը։ Գրութիւնը չ՝անդրադառնար բնաւ վիպային կիրառումին ու տեսական-քննադատական կիրառումին յարաբերութիւններուն։ Բնապաշտ վէպի օրինակը սակայն այնքան ալ չի հեռեւիր յօդուածի վարկածին, երբ նկատի կ՝առնուի Զոլայի տեսական արտադրութիւնը, ուրկէ կ՝ելլէր բնապաշտ վէպը։ Աւելի՛ն. բնապաշտ վէպերէն գոնէ երկուքը (Զոլայի եւ Մոփասանի մօտ) կը սկսին վէպի տեսական ներածութեամբ։ Գրութիւնը մտահոգ չէ այս հարցերով՝ թերեւս անոր համար, որ տեսութիւնը կայ, արդէն, իբրեւ անհատական ստեղծում։

Մտքի ու սրտի, քննադատութեան ու վէպի կրկնակ այս գործունէութիւնը (իբրեւ մի աշխատանք կամ իբրեւ անջատ ու առանձին կիրառումներ) խորքին մէջ իր օրինաւորութիւնը, իր դրականութիւնը կը ստանայ «սիրտէն», այսինքն՝ ինքնատիպութեան կեդրոնէն, «տրեան» մեքենայէն՝ պիտի ըսէի։ Վերոյիշեալ յօդուածին մէջ բառը չենք գտներ, բայց հետագային Օշականի մօտ «արիւնը» պիտի առնէ սրտին տեղը, դառնայ գրողական արարքին հիմը, ինչպէս որեւէ մշակութային ստեղծումի մղիչ ուժը։ Սիրտն է, «կրակն» է, որ կը յայտնաբերեն բախտը, ինքնատիպ քննադատութեան։ Մնայունը կը կայտնայ այդ բխումին մէջ. տեսութիւնը իր տեսանելիութիւնը կ՝առնէ կրակէն, ինչպէս բնապաշտ վէպի վարպետներու քննադատութիւնը կ՝ապրի իր մէջ եւ իրմէ դուրս եղող ստեղծումի «կրակով»։

Այն առեն ինչո՞ւ չձեւնարկել քննադատութեան մը, որ իբրեւ սկզբունք ունենայ անհատականը, ինքնատիպը, անկրկնելին, ինքնարուխն ու ենթակայականը։ Քննադատութեան այս անհատականացումը, անձնականացումը, փաստօրէն՝ կրկնելի ու տարածելի մեթոտ մը հեռացումը, կը տանի «արուեստին», որովհետեւ արուեստագէտներուն մօտ, կ՝ըսէ Քիւիֆէեան, անհատական տարրն է, որ կը գերակշռէ(7)։ Քննադատութիւն մը հիմնաւորելու այս փորձը կը մտցնէ ոչ-քննադատական, ըսենք «արուեստագիտական» տարր մը, անհատականացնող ու անհասելի։ Այս տարրը կը հիմնէ անչուշտ ուրիշ քննադատութիւն մը, բայց կը փտանդէ գայն նաեւ նոյն առեն։ Քանի որ անհատական, արուեստագիտական նրման քննադատութիւն կը գրկուի որեւէ քննադատութեան հզօրագոյն ցանկութենէն, որ է «առարկայականութիւնը», չեմ խօսիր դիտականութենէ, որուն հանդէպ Օշականի կեցուածքը ժխտական է։ Գրապահութիւնը, գիրքերու խուզարկութիւնն ու դասաւորումը այդ առարկայականութեան նշաններն էին վերը։ Քննադատը գիրքերու առջեւ էր, ինչպէս իր գրասեղանին՝ եւ ոչ կեանքին մէջ։ Գիրքերը կ՝անջատուէին կեանքէն ու լոյսէն, մինչ անոնց արձանագրումն էին միայն։ Ներսի ու դուրսի, մենարանի ու ազատ օդի

(5) Նոյն, էջ 17։
(6) Նոյն։

(7) Նոյն։

հակադրութիւնը, ըստ իս, առարկայական եւ ոչ-առարկայականի կայուածները կը բաժնէ նաեւ։ Այնպէս կը թուի, որ կեանքէն մատենագարան մտնող հատորը անմիջապէս կ'առարկայանայ, կը քարանայ, կը դադրի կենդանի ու վտանգաւոր ըլլալէ, կը գրկուի այն անակնկալէն, որուն արդիւնքն ու բխումն էր միեւնոյն ատեն։

Ոչ-ականի գլխաւոր հարցը, եւ փորձը, պիտի ըլլայ կիրքերը հանել իրենց մթին դարաններէն լոյսին, դնել դանոնք «կեանքին մէջ», իբրեւ կեանքին պատկանող կենդանի կամ մեռած գոյութիւններ, անհատի մը դէմ՝ պահանջելով, որ «խօսին», ըսեն իրենց խտացուցած կեանքը, ուրկէ՝ իրենց կենսունակութեան յատկանշումը։

«Մեհեան»ի «Հարթենք»ներու մուտքը քննադատութեան արարքը կը նմանցրնէ մրճահարումի, հարթումի, մաքրագործումի. փոխաբերութիւններ՝ որոնք քանդումի, զուսմի աշխատանք մը կը յատկանշեն, մեռեալը բաժնող կենդանի տարրէն. «Պիտի մտնենք մեր գրականութեան մեհեաններէն ներս։/Ու մեր մուրճը պիտի փորձենք անոնց բագինները գրբաւող բոլոր աստուածներուն ու կիսաստուածներուն վրայ... Մենք պիտի փորձենք մեր մուրճը դամէ աստուածներու կռնակին վրայ։ Պիտի փշրեցնենք անոնց անհարազատ գոյութիւնները, պիտի փըռենք անոնց մոխիրները իսկական աստուածներու ոտքին վրայ։/Ու այսպէս, մաքրելով բագիններուն խճողուն աստիճանները, մենք պիտի բարձրացնենք հոն նոր աստուածներ...»(8)։ Հակառակ իր բացայայտ բրուտեան, «անձնականութեան», հատուածը կը կրկնէ ամէն քննադատութեան հեռանկարը, կեղծ արժէքներու քանդումը եւ ճշմարիտներու կոթողումը, այսինքն՝ արժէքներու նոր դասաւորում, մեկնելով տեսական այլ դիրքերէ։ Մրուշիրը կը պատկանէր «Մեհեան»ի գրական Հանգանակին։ Բայց քննադատութեան հեռանկարին կրկնումը կը յենի ստեղծումի քննադատութեան։ Այս մէկը կը յայտնուի քննադատութեան տարբերումին խակ մէջ.

«Մեր քննադատութեան մէջ պիտի հրաժարինք ծանր ու եպիսկոպոսական շուրջառէն, ապարէզին պարտադրած բոլոր արարողութիւններէն։ Մենք պիտի նայինք արուեստագէտին վրայ մեր իսկ խառնուածքին հայլիովը»։ Աւելի անդին՝

«Ու մեր գնահատումներուն մէջ մենք պիտի մնանք բացարձակապէս անկախ ընկերային պայմաններուն ստրուկ որոշադրութիւններէն։ Ոչ մէկ հոսանք, ոչ մէկ կուսակցութիւն, գուհիկ կամ յաջողած հաւատք կշիռ չունին մեզի համար։

«Մենք անկախներ ենք։ Ու մեր վըճիռները կը թխին մեր անհատականութենէն։ Արուեստն ու գեղեցկութիւնը անհատին կը պատկանին»։

Եւ, վերջապէս, մօտեցման եղանակի տարաղումը. «Պիտի գործածենք վերլուծումն ու համադրութիւնը, քայքն ու հնդնութիւնը, քնարերգութիւնն ու հանդարտ մտածողութիւնը փոխն ի փոխ, յաճախ իրարու յաջորդող էջերու մէջ, դրագէտի մը զանազան մասերուն մօտեցած առեւնիս»(8)։

«Ռուսահայ գրականութիւն» յօդուածին եւ «Հարթենք»ներու մուտքին միջեւ ակնարկ նմանութիւն կայ, եթէ ոչ՝ համակարգ։ Ընկերային պայմաններու ստրուկ որոշադրութիւններէն խուսափող քննադատը այդ ձեւով կ'ակնարկէ «Գարուն» ալմանախի «սոցիալիզիական», հասարակական մեթոտին։ Վէճերը, դատումները չունին իրրեւ հէնք ընկերային պայմանները, ասոնց պարտադրած շրջագծումները, որով «արուեստի գործերը» կ'ենթարկուին իրենցմէ դուրս գտնուող այլազան ցանկութիւններու։ Այսպէս ապտարարուած անկախութիւնը մերժումն է տուեալ ամէն հաւատքի, որուն «առարկան» դուրս է վճռողէն։ Նման անկախութիւն իր յետին հիմը կրնայ գտնել միայն անձնականին վրայ։ Եթէ չկան արտաքին, քիչ թէ շատ բացարձակաց-

(8) «Հարթենք», «Մեհեան», Գուլիս 1914, էջ 9։

(8) «Հարթենք», «Մեհեան», 1914, էջ 9։ Ընդգծումները ինձմէ։

ւած չափանիշներ՝ որոնք կարելի դարձընէին գատումը, կայ ներքինը, կայ ամէնէն ներքինը, այդ չափանիշները արտաբերող անհատը։ «Մեհեան»ի քննադատը, այս շրջումով կը բացայայտէ ամէն քննադատութեան (իբրեւ տեսական համակարգ) տակ պահուող անձնականը, քննադատութեան տակ մեռած անհատը։

Անհատականին գերարժեւորումը «Հարթեմ»ին մէջ զուգահեռ է Մեր հանգանակը հոչակաւոր էջին, որով կը բացուէր «Մեհեան»ը։ Հանգանակը կը թելադրէ «մինքնդերայնութիւն եւ անձնականութիւն ձեւի մէջ»(9)։ «Մեհեան»ը, առաջին անգամ ըլլալով Արեւմտահայ գրականութեան մէջ, կը գերարժեւորէ նաեւ ինչ որ կը կոչէ ցեղը։ Անհատականին տրուած կարեւորութիւնը պէտք է կարդալ մասէն, հո՛ն՝ ուր ան կը յայտնուի ցեղին հետ իր լծորդումով։ Անհատը եւ ցեղը երկու տարրութիւններ են, որոնք պիտի կազմակերպեն ամբողջ ապագայ Օշականի գրութիւնը։ Այդ կազմակերպումը սակայն միատարրութիւն մը չ'ենթադրեր, որովհետեւ Օշական, ըստ պէտս, չեշտը պիտի դնէ ցեղին կամ անհատին վրայ՝ վստահաբար չուզելով որոշել-ընտրել առնոց միջեւ։ Կը կարդամ նախ «Հայաստանեայց գրականութիւն» խորագիրը կրող գրութիւնը՝ ամբողջովին յատկացուած այս հարցին.

«Ընդունելով հանդերձ նախնական աւաղանին, ցեղային զանգուածին ու զայն տարանդաւոր արտաքին պայմաններուն հպօր ներգործութիւնը, պաշտամ հարկը տալով վայրկեանին (moment) եւ տեւողութեան (durée) անխուսափելի որոշագրականութեան, կը խորհինք թէ այդ ամենէն վեր, այդ ամենէն գուրս առանձնապէս անհրաժեշտ են զօրաւոր անհատները, մեծերը, որոնք արդէն կը համադրեն ցեղին հոգին կատարեալ հղանակով»(10)։ Ցատկանշականը այստեղ այն ձեւն է, որով Փիւֆէճեան կը թուի տեղի տալ, այսինքն՝ ընդունիլ, հաստատուածին սկիզբը, ցեղը իբրեւ անհատը զանցող զանգուած, մինչ հաստատուածի վերջը՝ անհատը կը դառնայ համադրութիւնը ցեղի հոգիին։ Անհատը, «զօրաւոր անհատը», ա՛ն՝ որ ամէնէն աւելի անհատ է, անջատ ու վեր մէջինէն, ինչպէս միջակէն, մեծ անհատը համադրութիւն է։ Բայց նախ անոր զօրութիւնը կը կայանայ անջատումը, իր անհատականութիւնը իրացնելու արտադրութեամբ մը։ Անջատումի միջոցն ու վայրը արտադրութիւնն է, որ այս ձեւով աշխատանք մը կ'ըլլայ «ընկերութենց հաւասարապաշտ հոսանքին դէմ»։ Անհատականացումը՝ արտադրութեամբ, զանցումն է մասնաւորութեան, ասոր բարձումը «ցեղին յաւիտենօրէն անմահ իսկութեամբ»(11)։ Անհատի անհատականութիւնը ճիշդ այս բացութիւնն է «ցեղին սարսուռներուն», որով անհատը կը տրամադրէ ինքզինք ցեղի իսկութեան։ Գրութիւնը կ'ըսէ պատկերաւոր կերպով. «Անհատը կեդրոնացումն է ցեղին վառարանէն ցրուած բիւրաւոր նշոյլներուն, իրենց երանգներուն ցոլավառ կամ շիջանուտ ամբողջութեանը մէջ»(12). ուրիշ տեղ. «Ան ամենէն ճիշդ տիպն է այն զանգուածին, ուր կ'ապրի։ Իր ցեղին բոլոր եբաղները խտացուցած է ան իր աչքերուն ծիածանին մէջ ու անոր շունչը ցեղին հոգին օրրող բոլոր հին ու նոր մեղեդիներուն փափկութիւնովն է օծուած»(13)։ Անհատը իբրեւ կեդրոն առնող այս «տեսութիւնը», անհատի մեծութիւնը կը չափէ անհատի ընդարձակումովը դէպի ցեղը, աւելի լայն համադրութիւն մը։ Տարօրինակը ա՛յն է, որ անհատի նման ընդարձակում անոր ընջումն է ցեղի հոգիին մէջ, ընջումը՝ կերպի մը մէջէն, որ միայն ինք անհատական է։

Ինչ որ կարեւոր կը թուի ինծի՝ եղանակն է, որով կ'ըլլայ տարբերումի փորձը։ Անհատին ու ցեղին յարաբերութիւններու մասին գրուող գրութիւնը կարելի է կոչել «քնարերգական» կամ ներքոգական էջ մը՝ քան վերլուծում-համադրում։

(9) Նոյն, էջ 1։

(10) «Հայաստանեայց գրականութիւն», «Մեհեան», էջ 38։

(11) Նոյն։

(12) Նոյն։

(13) Նոյն, էջ 39։

Աժէն անգամ, որ Օշականի գրութիւնը փորձէ ու պիտի՝ փորձէ ըսել «ցեղի հոգին», անոր «հոգեղէն դրութիւնը» պատկերի, փոխաբերութեան, շրջաբանութեան միջոցը կ'առնէ։ Խօսքը կը դառնայ անդադար «կրակի» ծիրին մէջ. ճառագայթ, նշոյլ, վառարան, լոյս. տեսողականէն մինչեւ շօշափելիքը գացող, այսինքն՝ միչտ նշանակութիւններէ, իմաստներէ անդին կամ ապդին գտնուող բան մը, որ աւանդականօրէն կը կոչուի «հոգի»։ Տարազումի անկարելիութի՞ւն, անկարողութի՞ւն, թէ պարզապէս խօսքին էջքը դէպի ստեղծում՝ կրկնակ իմաստով՝ արտադրութեան մը եւ այդ արտադրութիւնը լեցնող հոգիին։ Ինչ որ ամբողջ այս «տեսաբանական կազմածը» (14) կրնայ մխրճել իր անհատական ստեղծումի հէնքին։

Հետեւինք լոյսին։

«Մնեհան»ի հանդանակը(15) իբրեւ հեռանկար ունի հայ հոգին. «կը հաւատանք. Հայ Հոգին Լոյսն է, Ոյժն է, կեանքն է...»(16), բայց կեանքն է, որ լռած է, լոյսը՝ որ կը մնայ պահուած մութին։ Տգիտութեան, ստրկութեան, անինքնութեան բոլոր ատուերներու ետին։ Հանդանակը կը թելադրէ «պարզել հայ հոգին», բեկանելով «զատակնիքը որ լռութեան դատապարտած է» զայն(16)։ Հայ հոգին կայ արդէն, կ'ընդնդմարուի արդէն, «կը զգանք թէ մենէ իւրաքանչիւրին մէջ թաքչած է Ան, եւ, առհաւութեան չունչին թելադրումներէն միչտ կենդանի, պիտի քարքառի անմիջապէս որ գտնէ իր ապատագրութիւնը։ Ազատագրենք զԱյն, Հայ Հոգին, պայքարելով նոյնիսկ ինքզինքնուս դէմ, բոլոր կապանքներէն ու բռնութիւններէն այլազգի ազդեցութիւններու»(17)։ Բարբառը, խօսքը կը ստանան այսպէս պարզումի, քողազերծման արժէք, երբ հոգին կայ։ Բայց խօսքը կրնայ ենթարկուած ըլլալ «արտաքին գործօններու» («ատացական սովորութիւններ, օտարոտի ազդեցութիւններ, զգայմանց խոտորում եւ ձեւազեղծում»), ասոր համար պէտք է պայքարիլ նոյնիսկ ինքզինքին դէմ։ Տրամը ահաւասիկ արտաքին, դուրսէն եկող օտարումի բռնութեան եւ զայն արտաքսելու ճիգին միջեւ։ Պայքար՝ որ կը հետեւի «հայու» հեռագոյն ցանկութեան արտաքսելու օտարը–իր–մէջ՝ իր մէջէն։ Անհատարուեստագէտի խօսքը եթէ իբրեւ հոգիզոն ունի «հայ հոգին», տուեալ ու պահուած, միչտ ենթակայ եղծանումի վտանգին, իբրեւ մեկնակէտ ունի ներքին պառակտումը, ներքին բռնութիւնը, որուն տեսանելի կամ լսելի նշանն է «զատակնիքը»։ Այս նշանը դատ մըն է, որ կը կնքէ, կը փակէ, բայց նաեւ նիշն է անոր ներկայութեան։ Խօսքը իր կարելիութիւնը կը ստանայ թերեւս այդ զատակնիքէն, լռութեան այդ խօսքէն, քանի որ զատակնիքը անլսելի չխօսուած հաստատումն է տիրապետողին։ Իսկ տիրապետողը կը տիրէ ամբողջ կառոյցի մեքենայականութեան(18)։ Ենթարկում – տիրապետում հակադրութեան մէջ արուեստագէտին կը մնայ ստեղծել, ստեղծել բացարձակը, որ հոս կ'առնէ հայ հոգիի անունը։

Ցեղային պատմութենէն վեր, բայց պատմութեան մէջ յայտնուող բացայայտուող իւրայատկութիւններու ամբողջ մըն է կազմող հայ հոգիին ինքնութիւնը։ Այդ ամբողջը կը հաւաքէ զգալու, ինչպէս մտածելու, այսինքն՝ ապրելու ձեւեր եւ այդ ապրումները կերպարանաւո-

---

(14) Շեշտը կ'ուզեմ դնել տեսնելին վրայ, որ հասկնալի կերպով հոս կը կապուի վերոյիշեալ լոյսին։

(15) «Համապատկեր»ի մուտքին Օշական առնուազն երկու անգամ կ'ամդրադառնայ «Մնեհան»ին ու ասոր հայ հոգիի գիւտին։

(16) «Մնեհան», էջ 2։

(17) Նոյն։ Ընդգծումը մեր կողմէ։

(18) «Համապատկեր»ի մէջ Օշական պիտի գրէ. «Ո՞ր հայը ապրեր է մարդու պէս, որպէսզի անոր վրայ մեզի չըլլար անկարելի արտամարդկային ճնշումներուն ամբողջ դատակնիքը ճանչնալ։ Մի մոռնամ թուքը, այսինքն՝ մեր կերպարքիւնը։ Մի մոռնամ հայը, այսինքն՝ այդ թուրքին յօրինումը եղող հոգեկան որոշ բաժին մը, որ կը բացատրէ մեր անհունն, սեռաւոր հակասութիւններեր, անկումները... Արեւմտահայ գրականութիւնը խորունկ ազդեցութեամբ տակն է թուրքին, որ ազդած է մա՛նաւանդ իր ստեղծած չարիքովը մեր հոգիներուն վրայ («Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ 12)։

բելու կարողութիւններ։ Օշական երբ կը խօսի հոգեղէն դրութեան մը մասին կ'ակնարկէ այդ ամբողջին, որ իր մասնաւորումը կը գտնէ բարքերուն ու ծէսին, մշակոյթին ու, մա'նաւանդ՝ կեանքն ու մահը մտածելու կերպերուն մէջ։ Ցեղը վառարան մըն է, ըստ գրութեան, այսինքն՝ լոյսի ու ջերմութեան, ներքին տարածութեան մը կեդրոնը, բայց նաեւ շրջանակը։ Դրութիւն մը, անփոփոխ, մասամբ ժամանակէ վեր եղող տարրերու բաղխիւսում մը։ Ցեղային իւրայատուկն է, բայց նաեւ այդ իւրայատուկը հիմնող կազմածը. թէ՛ գոյացութիւն, թէ՛ ստրոգութիւն։ Պատկերաւոր կերպով ըսուած՝ արիւն եւ լոյս։ Ա՛ն է, որ կը հիմնէ ինքնութիւնը։ Բայց նման ամբողջի փընտրտուք կը լուծարկէ ներքին տարբերութեան որեւէ կարելիութիւն։ Օտարը արտաքին է այնտեղ։ Այն ատեն անհատը կը վերածուի ընդհանուր թափանցիկութեան, կը ջնջուի ցեղի «վերացական» էութեան առջեւ։ Ցեղայինի եւ անհատականի միջեւ կայ, ըստ իս, այնպիսի՛ հակադրութիւն կամ (ինչ որ նոյնն է) այնպիսի՛ մտիկութիւն, որ ամէն տարբերութիւն անոնց միջեւ կը լուծուի։ Անհատականը իբրեւ կերպարանաւորում իր ճշմարտացիութիւնը կ'առնէ ցեղայինի հետ համաձեւումէն։ Ցեղը կա՛յ միայն անհատականին ընդմէջէն, ակէ՝ անոր ընդհանրականութիւնը։ Անհատները, այո, բայց իրենցմէ վեր եղող ընդհանրութեան մը համար։

Ցեղին հոգին՝ Հայ Հոգին, հայեցիութիւնը «Մեհեան»ի գլխաւոր դիւտերէն մէկն է, եթէ ոչ՝ միակը, որուն հաւատարիմ պիտի մնայ Օշականի հետագայ արտադրութիւնը, տանի զայն իր լրումին, այսինքն՝ վերջին։ Կը հասկցուի ինչո՞ւ «Մեհեան»ի հանգանակը կը կարդամ Օշականի առիթով։ Պատմական չատ յատակ ու չատ ծանօթ շրջանի մէջ յայտնուող այդ գաղափարախօսութիւնը կը շարունակէ մէկ կողմէն՝ ազգային յեղափոխութիւնը, ասոր տալով «հոգեկան անհրաժեշտ» իր անկախութիւնը, գրական տարազը նոյն ատեն փոխադրելով Գոլգոթան Երկիր։ Հասկնալի է Հանգանակին չորրորդ դրոյթը, որ կը հուչակէ. «Մենք կը պահանջենք արուեստին կատարեալ անկախութիւնը» որ «արուեստի» կալուածին մէջ կը տեղաւորէ «դրաբաւոր երազին» հեռանկարը։ Հայ Հոգին կամ ցեղը այդ հեռանկարին խտացեալ, բայց նաեւ վերացեալ գեղինը կը կազմէ, գրականութեան մէջ փոխադրուած ազգային «ինքնութեան» հոլը, հոգեղինացած երկիրը, Տէրեանի «հոգեկան հայրենիքը» մօտաւորապէս։ Այդ երկիրը միթական խորհուրդ մըն է, «խորհուրդներու մեհեան մը», Օշականի մէկ գրքին խորագրով։ Քննադատը կը մտնէ այդ մեհեանին մէջ, մաքրելու, զտելու համար կենսաւորք անկենդանէն։ Նման միթական երկիր իսկական utopie մըն է, որ տեղ չունի, բայց որ հէնք ու տեղ կ'ընծայէ գրողական արարքին ու «սահեզծումին»։

Անդամ մը այս հաւատամքը հաստատուած՝ կը մնայ հետեւցնել, որ արուեստագէտը արտայայտիչն է ցեղի հոգիին։ Ստեղծել կը նշանակէ տուեալը արտաբերել, բերել զայն հաղորդակցութեան միջոցներու մէջ, ներքինը վերածել արտաքինի։ Տուեալը տալ կը նշանակէ արտայայտել, եղածը վերարտադրել, ինչ որ գրողական արարքի սահմանում մըն է։ Օշականի վկայութիւնը, ինչպէս իրաւութիւնը կը բխին արտայայտչութեան այս համակարգէն։ Եւ որովհետեւ գրական արարքը կը յենի ցեղ–անհատ կառոյցին, գրական հանգանակը կը մտնէ բնապանցական ծիրի մէջ։ Արտայայտութիւնը իր իրաւութիւնը պիտի ստանայ համաձեւումի այն արարքէն, որով մշակութային արտադրութիւն մը, գրական գործ մը, ըսենք, կը յղէ ցեղի ինքնութեան։

Ցեղի ինքնութեան հաստատումը եւ գրողական արարքին լծորդումը անոր՝ փորձ մըն է դուրս գալու տիրապետումի գոց շրջանակէն, բեկանելու այդ շրջանակը, ապրելու համար։ Ամբողջ պայքար մը՝ մահուան դէմ, մահուան այն ծածուկ եղանակին դէմ, որ ենթարկումն է, օտարումը օտարի մակերեսին։ Գրողական արարքը իսկական ապրելու վայրն է. «Ցեղ մը որ կ'ուզէ ապրիլ պարտաւոր է ստեղ-

ծել... Ստեղծենք»(19)։ Օշականի ամբողջ ապրումի միթաբանութիւնը կու գայ այս պարտադրանքէն։ Բայց եթէ ապրիլը կու գայ ստեղծելէն, իբրեւ անոր ըսենք նպատակը, կամ եղանակաւորումը (ինչ որ նոյնը չէ անշուշտ, բայց կ'անցնիմ), այն ատեն պէտք է ենթադրել գոյութիւն ունեցող ու ներկայ մահ մը, մահ մը, որ կը սպառնայ ցեղին, ո՛չ միայն կը սպառնայ, այլեւ հաւանաբար կայ անոր իսկ մէջ։

«Մեհեան»ի Հանգանակը կը ղեկավարէ նաեւ քննադատութեան ճիգը(20)։ Այն չափով, որ քննադատի վճիռները կու գան իր «խառնուածքէն», այդ վճիռները կեանքը կը պատմեն ու կը յուրին «ցեղի հոգիին»։ Բայց այն ատեն դատումները կը դադրին ենթակայական ըլլալէ։ Ցեղը կը դառնայ հասարակաց այն չափը, որով կը չափուին գրական երկերը, ինչպէս մշակութային ամէն «արտայայտութիւն»։ Քննադատութիւնը՝ ցեղի հոգիին իր յըղումով՝ յանկարծ կը ստանայ ընդհանրական տարողութիւն։ Ցեղը՝ չափանիշ ու յարացոյց։ Դատումը իր ճշմարտութիւնը կը գտնէ ցեղի իւրայատկութիւններու վերարտադրումով։ Ասով սակայն քննադատութիւնը, իր կարգին, կը տարտղնուի իբրեւ փնտռտուք մը, որուն «առարկան», ցեղի հոգին, այնքան ալ բացայայտ չէ, քանի որ քողարկուած է արդէն։ Հարցը սակայն այն է, թէ ո՞ր չափով ցեղի հոգին տուեալ մըն է։ Ա՛ն՞թադրեր արդեօք բազմազանութեան մը մէջ ընտրութիւն։ Ի՞նչ չափանիշ կրնայ մեզ վստահեցնել, որ այս կամ այն իւրայատկութիւնը ցեղային տարողութիւն ունի։ Եթէ ցեղը հոգեկան դրութիւն մըն է, այդ չափանիշը անշուշտ, եթէ կայ, կ'առաջնորդէ նուազագոյն կրկնութիւնը։ Ա՛յն՝ որ կը կազմէ ցեղի հոգիին անփոփոխութիւնը ի՞նչ է, եթէ ոչ՝ կրկնուող մասնիկներու ամբողջութիւն։ Ամէն պարագայի, կարելի չէ չխնդրականացնել ընտրողը, այսինքն՝ քննադատը եւ ասոր անհատականութիւնը։ Ստեղծումը նորէն, եւ շրջանակը կը փակուի։ Իսկական յոռի շրջանակ մը (cercle vicieux)։ Ձեմ դիտեր Օշական կրնա՞յ կոտրել այս շրջանակը։ Հետագայ իր փորձերը կ'երթան այս ուղղութեամբ։

1920էն վերջ Օշական կը ստորագրէ բազմաթիւ «յօդուածներ» ու մենագրութիւններ(21), որոնք մեթոտին արդիւնքներն են կամ կը թուին ըլլալ, չեշտուած ախորժակով մը անհատականը գրուածին վրայ հիմնելու։ Այս առիթով է հաւանաբար, որ կը վերադառնայ «քննադատութիւն» յղացքին։ «Գրականութեան համար» ընդարձակ դրութիւնը(22) յատկացուած է հարցի քննութեան եւ, ըստ Օշականի յետադարձ մէկ ակնարկութեան, կը կազմէ վերջնադոյն ու անվիճարկելի դատապարտութիւնը քննադատութեան (23)։

Գէտք է սակայն այդ դրութիւնը կարդալ աւելի մօտէն, բացատրել այս վերապարձը կամ անդրադարձը։ «Քննադատութիւն» յղացքին քննութեան վերաքննութիւնը կ'ենթադրէ անշուշտ համակարգումի փորձ մը, կը նշէ նաեւ կրկնութիւն մը, կարծէք «կեղծ» փառքերու կործանումին ձգտող ու ցեղի հոգին բացայայտող մրճահարումը կրկնելի, եւ ուրեմն՝ նպատակադրէպ արարք մը եղած ըլլար։

«Գրականութեան համար»ը կը կրկնէ դատապարտումը քննադատութեան, բայց այս դատապարտումը կը հիմնուի բոլորովին նոր, առնուազն «Մեհեան»ի տբեւալներուն բաղդատած, հիմերու վրայ։

Գրութիւնը կը շարունակէ տիպակա-

---

(19) «Մեհեան», 1914, էջ 3։

(20) Բանաստեղծներու կը ձգեմ որոշելու, թէ վարուժան – Զարեան – Գ. Բաբսեղեան – Անտրոն – Գիւլենեան հատմական սեռագրութիւնը կրող «մեր հանգանակը» ամենէն աւելի որո՞ւ յղացումն է։ Թերեւս ցեղային արտադրութիւն մը...

(21) Օրինակ. «Շիրվանզադէ թատերագիր», «Բարձրավանք» պոլիս, 1921, ապա՝ Զարենցի, Մեծարենցի, Իսրէն Զարդարեանի մասին մենագրութիւններ «Հայրենիք»ի մէջ։

(22) Զուալթոց», Փարիզ 1929–30, թիւ 6, 7, 8, 9, 10։

(23) Տես «Ծուսաքեր» ամսագիր, 1947։

նացման եղանակը, բայց կ'անցնի մ'նա-
ւանդ քննադատութեան յատկանշումին.
«Քննադատը, ինչ արժանիքներ ալ մէկ-
տեղէ իր անունին շուրջը, չի դադրիր վա-
նիրական մակարոյծ մը ըլլալէ իմացա-
կան գործարանաւորութեան վրայ, ու նը-
ման ամէն մակաբոյծի, կը սնանի իմա-
ցական գործի ներքին կենսահիւթովը։
Ասկէ՝ իր անիւթութիւնը, իր անգթու-
թիւնը, քանի որ չէ աշխատած։ ...Բոլոր
փոփոխակներուն հասարակաց է սակայն
տեսակ մը արհամարհանք հանդէպ աշ-
խատողներուն — բա'ն մը որուն իրաւուն-
քը չունիմ»(24)։ Քննադատը՝ «երկրորդ»,
գործէն վերջ եկող ու անոր վրայ նստող
մակաբոյծն է, բոյսը՝ որ կ'ամի ծառի ա-
ւիշէն, անոր արդէն պաղաբաց աւիշէն ու
հիւթէն, հիւթէն՝ որ կեանքն է։ Անցնինք
պատկերէն՝ քննադատին ու ստեղծողին։
Քննադատութիւնը մակաբուծութիւն մըն
է, որովհետեւ կը ձգտի ջնջել «աշխա-
տանքը», անձնական փորձառութիւնը
գործին՝ որով անհատ մը կու գայ դիմա-
դիմի։ Քննադատը կը ստեղծէ փոփոխա-
կը մէյն այդ հիւթին եւ անկարող է բնա-
դիր ստեղծելու։ Փոփոխակի արտադրու-
թիւնը, Օշականի համար, ան-աշխատանք
է, կարծէք մէկ ու իսկական գործը տիպ
ու յալացոյց յայտնաբերելու ճիգ մը ըլ-
լար։ Փոփոխակը ո'չ միայն իրրեւ նմա-
նութիւն է, որ կը դառնայ հոս խնդրոյ
առարկայ, այլեւ՝ իրրեւ բազմաթիւու-
թիւն։ Բազմաթիւին մէջ աշխատանքը
յայտնի չէ, աշխատանքը անուշադ միտ
իրրեւ անձնական փորձ։ Փոփոխակներու
արտադրութիւնը, ընենք ճարտարարուեստը,
կը վտանդէ բնագրերու իսկական եւ
ինքնատիպ աշխատանքը այն չափով, որ
զանոնք կը ծածկէ։ Բայց ամէն մարդ գի-
տէ, որ քննադատութիւնը չի կրնար ըլլալ
առանց յարգոյցի, առանց մնտելի, ո-
րուն կը յղուի այս կամ այն ձեւով։ Ինչ-
պէս արդէն Օշական կը յիշէ, առանց Եա-
քիւէսի Օրեստիայէն, Սոփոկլէսի Եդիպո-
սին չկայ արիստոտէլեան «քննադատու-
թիւն»(25)։ Քննադատութիւնը չի կրնար
ժխտել ստեղծումին առաջնութիւնը, բայց
կը ձգտի ծածկել ստեղծուածը անոր շուրջ
խօսքի մը արտադրութեամբ։ Փոփոխակը
արդիւնքն է՝ անհուն ցանկութեան մը
կրկնելու նախադրեալ տիպը։ Ցանկու-
թիւն՝ առանց աշխատանքի դրաւելու բը-
նագրին բնութիւնն ու տիպականութիւնը։
Ցանկութիւն՝ ճերմակ ապականութեան մը։

Փոփոխակներու այլազանութիւնը կ'ա-
պացուցանէ սակայն քննադատութեան
այդ փառասիրութեան ձախողութիւնը։
Վտանգը այս ձեւով կը տեղափոխուի։
Վտանգը կը կայանայ կենսահիւթի վատ-
նումին մէջ։ Սպառում մը կայ տեղ մը,
կենսահիւթի նուազում մը, երբ քննադա-
տութիւնը իրագործելու համար իր խօս-
քը կը սնանի տուեալ կենսահիւթով։ Քն-
նադատութիւնը ոչինչ կ'աւելցնէ այս
կենսահիւթին, այլ միայն կը վատնէ.
խտացեալ կերպով ըսուած՝ տուեալ երկի
մը բազմիմաստութիւնը կ'ենթարկէ այս
կամ այն տեսութեան, կը կոկէ, կը ջնջէ
տուեալը՝ յարմարցնելու համար զայն
տեսանկիւնին։ Ասկէ անդին կայ նաեւ,
Օշականի մօտ, վախը, 'որ փոփոխակները
ի վերջոյ օր մը կը յաջողին մերկացնել
երկին համընդհանուր իմաստը»։ Այն ա-
տեն քննադատութիւնը պէտք չ'ունենար
որեւէ երկի։

«Գրականութեան համարՀ ամբողջո-
վին բռնուած է «կենսաուժերու» տնտե-
սութեան մը մէջ, ուր որեւէ վատնում կը
խախտէ ամբողջ համակարգը։ Կենսաու-
ժերը այնտեղ կը ձգտին միայն կենսաու-
ժերու վերարտադրութեան. տեսակ մը՝
ինքնաբաւ, ինքնածին (antogène) ամբողջ
մը, որուն մասերը միատարր են։ Բջիջայ-
ին ամբողջութիւն մը՝ ձգտող ապրելու։
Այդ տնտեսութիւնը անմիջապէս ի յայտ
կու գայ քննադատութեամբ, որովհետեւ
քննադատութիւնը կենսաուժերու սպա-

(24) «Զուարթնոց», էջ 283։ Բոլոր ընդգծումները իմ կողմէս։

(25) Քննադատութիւն բառը, եւ յղացքը չկան Արիստոտելի նշանաւոր Poetikայի մէջ, առնուազն մեզի հասած մասին մէջ։ Ցուսարկի բայը՝ Krineine կը նշանակէ կարդալ, զատել եւ միայն յետոյ՝ դատել։ Ցղացքը իր ներկայ ձեւին մէջ կը յայտնուի միայն Ք.Ը. դարուն։

ռում մը, գոնէ վատնում մը կը նշանակէ։

Օշականի գրութիւնը, իր առաջին տողէն սկսած, կը մտնէ Սփիւռք, եւ քննադատութիւնը կը կապէ ատոր, բոլորովին անապասելի կերպով. «Տարտղնումի, տկարութեան այլապէս զօրաւոր ազդակ մը՝ մեր ինքնին վտիտ գրականութեան համար — քննադատութիւնն է ան, մանաւանդ այն ձեւով որով կը փորձուի մեր մէջ»(26)*։ Ընդգծուած մասէն կարելի է հանել գրութեան իսկական մտահոգութիւնը. «Գրականութեան համարձը կը գրուի իբրեւ տկարութեան այդ զօրաւոր ազդակին թէ՛ ախտաճանաչումը, թէ՛ ալ զանցումը գրականութեամբ։*

Ճարտնակենք էջի ընթերցումը. «Ինչպէս գրական միւս սեռերը, այս վերջինն ալ կը ներկայանայ՝ մեզի յատուկ սպառազինութեամբ մը, ու այն անխուսափելի եղծումով որուն կ'ենթարկուի իմայական ամէն երեւոյթ երբ մտնէ տղկար ու ենկած ժողովուրդներու մէջ։ Իր ծագումովն իսկ ժխտական երեւոյթ, անիկա կը չահագործէ մեր ժխտական բնազդները»(27)*։*

ԳՐԻԳՈՐ ՊՐԼՏԵԱՆ

(26) «*Ջուարթնոց*», էջ 282։ Ընդգծումները իմ կողմէս։

(27) Նոյն։ Ընդգծումը իմ կողմէս։

(Մնացեալը յաջորդով)

[redacted]

...Պատմուածքներն ու վէպերը հայելիի մը պէս իրենց մէջ կը ցոլացնեն հայ ժողովուրդին քարքերը, ապրումները, հոգերն ու, քիչ անգամ՝ ուրախութիւնները։ Սիրոյ մեծ ողբերգութիւններու արձագանգը շատ յստակ է իր գործին մէջ։ Այդ զգայնութիւնը կը խօսի պատանիներուն մէջ անգամ (*«Երբ պատանի են»*)։ Հեքիաթները հիւսուած են այդ հէնքին վրայ։ Բայց եւ այնպէս մեր ժողովուրդին համար չէ անոր վիպերգութիւնը։ Ատոր պատճառը իր արուեստը, լեզուն ու ոճն են, որոնք անմատչելի կամարի մը վրայ պահած են զինք։ Անմատչելի՝ դրագէտ եւ մտաւորական դասերուն համար նոյնիսկ, որոնք անոր անձին շուրջ կազմուած ճախապաշարումներուն մէջ մեծ դեր ունին։ Օշական գիտակցութիւնն ունէր եւ սակայն ատոր համար չէր մտահոգուեր։ Կը հաւատար, որ դիսուն տարի յետոյ իր գրականութիւնը աւելի լաւ պիտի հասկցուէր, նուազ խորհրդաւոր ու մութ պիտի թուէր։ Անշուշտ որոշ մեթոտ ու աշխատանք կը պահանջէր Օշականի ընթերցումը, յոգնեցուցիչ աշխատանք մը, բայց գեղեցիկ անակնկալներով հարո՛ւստ։

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

ՆՈՑՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՄԷՋ...

Դուռը փակուած էր վանքին:
Շարականը՝ մինարէներու ստուերին
Նեղ փողոցներ կը վրձիներ,
Երբ զինք ճանչցանք...

Արեւու հուսկ շողերուն տակ ինքնասոյզ՝
Մենք ընթացանք ճամբէ մ'ուր
Իր կրակէն մաս առ մաս
Ան կը բաշխէր զինք ողջունող մարդերուն...

Ու երբ կարօտ մը զգաց,
Բացաւ գիրքը, զոր չէր գրած տակաւին
Ու սպիտակ թուղթերու խոլ պարին մէջ
Հին աստուածներ հանդերձեց...

Իր տառապեալ ու անձինջ կոպերուն տակ՝
Մենք տեսա՛ք յայտիժամ թռչունները երգին,
Որոնք իրենց կապոյտ երգերով
Հմայագեղ հեռաստաններ կը համադրէին:

Օր մը սակայն ան մեկնեցաւ անշշուկ.
Մինչ խուռնամբոխ եմայքներով ողողուած՝
Անիրական նո՛ն ճամբան մեզ կը տանէր
Զեմ գիտեր ո՛ր հեռուներուն դեռ անհաս...

ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆ

Մենք հայածեցինք Արովեանը, որով անկրելի դարձուցինք այդ մարդէն օրեէ դեր մեր գրականութեան մէջ։ «Վէրք Հայաստանի»ն գեղագոյն պատկերը պիտի կազմէր, եթէ երբեք զայն հեղինակող մարդը բացառիկ հանճար մը չըլլար, իր դէմ կազմակերպուած խաչակրութիւնը մարելու ձեւ մը ստեղծելով ու ընդդէմ անհուն չկամութեան, ատելութեան իր սիրտը պարզելով իր ժողովուրդին սրբութեանց աւազանի»։ («Ոչ»ական՝ Օշականի մասին», էջ 400)։

«Վէրք Հայաստանի»ն ա՛լ միայն սեռ մը կը սկսի, հապա գրականութիւն մը, լեզու մը (Գանաթեանի գեղջուկ բարբառն է այսօրուան լեզու արիւնլահայերէնին սկզբնական ակը)։

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 440)

Գրականութիւնը կախարդութիւն մըն է, ըսեր են։ Ոչ ոք մենք՝ աւելի անվիճելի կերպով իրաւունք ունի այդ տաբաղին գործաւորը ըլլալու, որքան անզուգական կախարդը, Բաֆֆին, որ ազգային զարթօնքի դիտակցութեան դժուար տուաքելութեան մէջ այնքան դժբախտ արդիւնքներու յանգող մեր հրաչին հիւսքայդը գծեց, այնքան անմոռանալի գեղեցկութեամբ։ Զորրորդէն մինչեւ քսաներորդ դար, մեր ժողովուրդը քիչ անգամ այնքան դժբախտ եղաւ, բայց այնքան ալ միակտուր, յատկագիր տախտակներ գտաւ իր խորագոյն ցաւոտմներէն տատնաքանուած, որքան անոնք, որոնք ծնան պարզուկ այդ վարժապետին ուղղէն։

(«Բաֆֆի» — կեանքը եւ գրականութիւնը, Փարիզ, 1937, էջ 87)

Այդ գործին ամէնէն լուսաւոր հատուածը, պէտք է խոստովանիլ, ապահովաբար «Զատորդ-թեան ճանապարհի» անունով գիրքին մէջ է։

Մեր դիւցազնամարտին գեղեցկագոյն յիշատակարանն է ան, հայրենանուէր գրականութեան մը հառաջակութեանց մէջ փառաւոր բարձունք մը, ուր աչքերը կը սիրեն հանգչիլ հպարտութեամբ։ Հարիւր հազարներով նահատակներուն մաքուր արիւնովը կարմրած, մեր դիւցազներուն անմահ անմեռիրութեամբը Քրիստուն, այդ գիրքը լուսագոյն պսակն է, զոր կրնանք սիրտի հանգիստով դնել մեռելներուն անմեր գերեզմանին վրայ, մեր սուգին մէջ կերպով մը մխիթարուած այդ թանկագին ընծային ընծեռած հպարտ խաղաղութեամբը։

(«Հայ գրականութիւն», Իզմիր, Ա. տարի, 1912, թիւ 12)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

ԻՔՔ «Թմկաթերդի առումը» ակարացած է աշուշական բարոյախոսութեամբ, ու «Ազրամարդը» ոժգոյն՝ ստեղծումով եւ խորքով, մեր գրականութեան համար զոհաբերված մը է «Փարամանդ», ուր գրոյցը կը քալէ դասական թեթեւութեամբ եւ անձերը կը պարուրուին անգրաւելիարհիկ մշուշով։ Գործողութեան եւ երգին մէջտեղ այդ մարդերը, իշխան թէ ազգիկ, կը նիստեն քաղցր գաւառի մը վրայ, որ իրական է՝ անոնց ոտքին տեղ տալու համար եւ որ մէկէն կը փաթթուի խորհուրդին թեւովը, արբուեցու-երթալու համար մեր ներքուն աշխարհէն։

...Ու անոնք, մեր երգին հարսները, մեր հեքիաթներուն ոսկեման ազգիկները ու աղաքը, ու անոնք, մեր երգին կանթեղները, որոնք վանգաքանդ կան կու գան մեր լեռներուն կատարէն, ու տակաւին անոնք, որոնք թիւրեցացումը չէ ջնորհուած, կը մնան Թումանեանի բանաստեղծութեան ամէնէն փափուկ ու ամէնէն ազնուական ծաղիկները։

(«Յովհաննէս Թումանեան»,
«Հայրենիք» ամսագիր, 1923, Օգոստոս)

Անիկա գրեթէ նախնական բարբառ մը կ'ապատագրէ իր միամիտ վախերէն, դայն ասանելով իր եռեւէն արտայայտութեան ու ձեւերու, որոնց լեզու մը գրական կ'ըլլան մէկ անգամէն։ Ինոր վերայէն է, որ կրնան իրարու ձեռք երկարել երկու բանաստեղծութիւնները մեր նոր գրականութեան։

Զուտ անձնական, ոչերով ու երգով հաւատարապէս պաշտպանուած անոր երգը, իր թարմութեամբն ու ուժովը, իր թափանցումովն ու քաղցրութեամբը ամէնէն երաժշտական ստանաւորը կը մնայ մեզի նանօթ արեւելահայ քերթողագրութիւնէն։

Երբեմն՝ հաւաքական, այսինքն՝ զանգուածներու թափովն ու տարերային մղումովը թեւաւոր՝ այդ երգը գարձեալ կը պահէ իր համակող նկարագիրը, ըլլալու համար անոնց բանաստեղծութեան ամէնէն խանգավառ, ներգաշնակ ու հրնչական համերգը։

(«Եղիշէ Զարենց», «Հայրենիք» ամսագիր,
1925, Փետրուար)

Ես իմ տառապանքը փնտռեր ու գտրմաներ եմ մեր գրականութեան ամէնէն բարձր պաշտամունքին մէջ։ Իրենց կարգացածը չհասկցող կամ հասկնալով հանգերձ խեղաթիւրող մարդո՞ց է մեծագոյն հայ գրականութեան իրաւ արժէքներուն պաշտպանութիւնը։ Բանուեց՝ թէ՛ «Սեւ ցեղերի սերմնացան»ին, թէ՛ «Եղբայրութիւն»ի ընկուզենիներն պատմուածքներուն մէջ ապրած է նոյն ոգեբերգութիւնը, դաշնակ շնչերի իշխանութեան օրերուն։ Կարդացէք այդ զմայլելի պատմուածքները, համոզուելու համար, որ այդ ամէնուն յատակը ցեղային տրամաբանութիւնն է եւ ոչ թէ գաշնակ շունչ։

(«Նայիրի» չաբաթաթերթ, 1970, թիւ 44)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Յ. Օշականի քառասնամեայ յոբելեանին առիթով, Գէյրոյի էվը ժուռնալ օրաթերթին մէջ Եդուարդ Տարօնեան ստորագրեց ֆրանսերէն յօդուած մը, զոր մեր թերթերէն ոմանք թարգմանաբար հերկայացուցին ընթերցողին։

Հնարաւոր չեղաւ մեզի մեզք անցընել բնագիրը։

Անոր մասին գաղափար մը տուող վարի հատուածները առած ենք «Ցուսաբեր» օրաթերթի 21 Սեպտեմբեր 1946ի թիւէն։

Ստուար թիւ մը կը ներկայացնեն ազգային մեծարանքի թեկնածուները։ Անոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ Յակոբ Օշական։ Օտար ընթերցողները անշուշտ անծանօթ են իր վաստակին, ինչպէս՝ անունին ալ։ Սակայն, իր բազմաթիւ տիտղոսներուն մէջ, որոնք արժանի կը կացուցանեն զինք գնահատանքի ու երախտագիտութեան մեծաշուք ցոյցերուն, մասնաւորապէս մէկը իր վրայ կը հրաւիրէ արեւմտեան մշակոյթի բարեկամներու ուշադրութիւնը. ատիկա իր յարատեւ ճիգն է՝ հաղորդակից դարձնելու իր հայրենակիցները ո՛չ միայն արեւմտեան մշակոյթի արտադրութեանց, այլեւ մա՛նաւանդ այդ մշակոյթի կազմութեան եւ զարգացման ընթացքին։

Վիպագիր, թատերագիր, քննադատ եւ ուսուցիչ, քառասուն տարիէ ի վեր ձեռնհասօրէն կը մշակէ գործունէութեան այս չորս ճիւղերը, այնպիսի՛ կորովով մը, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կրնար մարդկային ամբողջ կեանք մը սպառել։ «Հեղեղային» վէպի միակ ներկայացուցիչը հայ գրականութեան մէջ, եթէ Օշական կը ներշնչուի, այդ գետնին վրայ, Մարսէլ Փրուստի գործէն, բայց չ'ընդօրինակեր զայն բնաւ։ Ինչ որ ան փոխ կ'առնէ *«Ի խնդիր կորսուած ժամանակին»*ի մեկնամեծոտ հեղինակէն, անոր ճարտարապետութիւնն է, հոգեկան խուզարկումի անոր մեթոտը, բայց այս անգամ կիրարկուած այնպիսի՛ նկարագիրներու վրայ, որոնց ո՛չ կառուցուածքը, ոչ՝ ալ գոյութիւնը կրնար ճանչցած ըլլալ Փրուստ, ա՛յնքան այլանման են մեծ ֆրանսացիին եւ իր ջերմեռանդ հայ «նուիրեալ»ին կողմէ հետազօտուած հոգեկան աշխարհները։

...Օժտուած բիրտ իրապաշտութեամբ մը, այս հեղինակը չի ներուիր որեւէ նկատումէ՝ իր տիպարներուն անխոստովանելի հակումները եւ պարսաւելի ճաշակները յայտնաբերելու համար, վասնզի իր թատրոնին՝ ինչպէս վէպերուն մէջ՝ խնդիրը կը դառնայ նորէն հոգեբանական տիպարներու շուրջ, զորս կը ջանայ կատարեալ եւ ամբողջական դարձնել այն բոլոր գեղեցկութիւններով ու տգեղութիւններով, որոնք անբաժան են անոնց բնութենէն։

Բայց ապահովաբար իր քննադատի հանգամանքով է, որ Օշական ամենէն աւելի պիտի պարտադրէ ինքզինք յաջորդ սերունդներու խորհրդածութեան։ Այդ կալուածին մէջ իր սկզբնաւորութիւնը զգայացուց ըլլալէ աւելի ահարկու հոլու։ Այն ազդեցութիւնը ձգեց ինք, ինչ ազդեցութիւն, որ կը ձգէ վագր մը, երբ կը խուժէ շամբէն ներս, անկէ վտարելով երկրորդական ուժի տէր վայրի կենդանիները, ինչպէս նաեւ այն որսորդները, որոնք մէկէ աւելի յաջողութիւններ ունեցած էին համբաւի գետինները վրայ։

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՐՕՆԵԱՆ

Ն. ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՕՇԱԿԱՆԻ ՈՃԱՅԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԱՏԿԱՆԻՇԸ՝ ՊԱՏԿԵՐԸ

Ոճը այդ ինքնատիպ գրողին է, զոր իւրաքանչիւր հեղինակ կը դնէ իր գործին վրայ։ Գաղափարները եւ բառերը հում նիւթեր են, իսկ ոճը՝ այդ հում նիւթերը գործածելու արուեստը։

Յակոբ Օշական կը նկատուի յանդուգնը, յախուռն եւ ինքնատիպ գրող մը, իսկ իր ոճը՝ մուրճ եւ զարտուղի։

Այս որակումները երեւութապէս կը թուին ճիշդ թուել մէկու մը, որ հարցը կը դիտէ դուրսէն եւ անցողակի կերպով։ Մենք նպատակ չունինք քննարկելու այդ ածականներուն ճիշդ կամ սխալ ըլլալը, միայն կրնանք ըսել, թէ ոճը առարկայական տուեալ մը չէ, ուստի՝ չի կրնար ենթարկուիլ արտաքին ստուգանաչափերու։ Ոճին էութիւնը խորհրդաւոր է եւ անբացատրելի։ Ահա թէ ինչու անիկա չի կրնար ենթարկուիլ վերլուծումի։ Ոճը չի բացատրուիր, այլ կը զգացուի եւ կ'ըմբռնուի։

Ինչ որ կրնանք վերլուծել եւ ուսումնասիրել, ոճին էութիւնը չէ, այլ՝ հեղինակին գործածած լեզուական եւ շարահիւսական միջոցները։ Այսինքն՝ նախադասութեան աւանդական կառոյցին մէջ անոր մտցուցած փոփոխութիւնները եւ զայն ճոխացնելու համար գործածած արտայայտութեան ձեւերը, որոնք գրելու արուեստին մէջ ճանչցուած են փոխակերպութիւն ընդհանուր անունին տակ։

Փոխակերպութիւնը կրնայ ըլլալ պարզ, ինչպէս՝ նմանութիւնը, փոխաբերութիւնը եւ չրջաբանութիւնը, կամ բարդ, ինչպէս՝ պատկերը, խորհրդանշանը եւ այլաբանութիւնը։

Ոճի մը հարստութիւնը չի կրնար որոշուիլ բառամթերքին ճոխութեամբ, որքան պատկերներու այլազանութեամբ եւ ինքնատպութեամբ։ Լաւ գրող մը ամէն բանէ առաջ պատկերներու ստեղծիչ մըն է։

Պատկերներու, խորհրդանշաններու եւ այլաբանութիւններու մեծագոյն ըստեղծիչները բանաստեղծները եղած են, եւ երկար ատեն, մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը կացութիւնը մնաց այդպէս։ Հարցը փոխուեցաւ ԺԹ. դարուն, երբ օրուան մեծ բանաստեղծները որոշեցին արձակով ալ արտայայտուիլ։ Այսպէսով, շատ մը գրողներ, որոնք բանաստեղծական խառնուածք ունէին, բայց կը խրոչէին չափածոյ ոտանաւորներէն, ա՛յլ միայն գրեցին արձակ բանաստեղծութիւններ, այլեւ իրենց արձակը դարձուցին բանաստեղծական։

Յակոբ Օշական կը պատկանի այդ վերջիններու շարքին, ուրկէ՝ փոխակերպութիւններու առատութիւն մը իր գործերուն մէջ։

Փոխակերպութիւններու է՛ն փնտրուածը հարկաւ որ պատկերն է։

Պատկերը փոխաբերութեան եւ նմանութեան աւելի բարդ եւ աւելի ճոխացած մէկ ձեւն է։ Պատկերը միջոց մըն է վերացականը դարձնելու չօշափելի, կամ դիւրաբեկ եւ հրաչալի այն կամուրջը, որ տեսանելի աշխարհը կը միացնէ անտեսանելիին։

Օշական պատկերներու անխոնջ ըստեղծիչ մըն է, մա՛նաւանդ իր սկզբնական շրջանի գործերուն մէջ եւ, մա՛նաւորաբար՝ «խորհուրդներու մեհեանը» հեքիաթներու իր հաւաքածոյին մէջ։

Հեքիաթները պատմութիւններ են, որոնք ընթերցողը կը փոխադրեն անիրական եւ հրաշալի աշխարհ մը, ուր ամէն բան կարելի է, եւ ուր հեղինակին թռիչքները չափ ու սահման չեն ճանչնար։ Հեքիաթը այլաբանութիւն մըն է, որ կ'ուզէ ստեղծել կորսուած կամ անհասանելի աշխարհ մը, եւ որովհետեւ սովորական բառերը չեն բաւեր ներկայացնելու այդ աշխարհը, հեղինակը ստիպուած է ուժ տալ պատկերներուն։

Պատկերներ կառուցելու համար անհրաժեշտ է ձեռքի տակ ունենալ առատ հում նիւթ։ Այդ հում նիւթերու աղբիւրը մեր շրջապատն է, այսինքն՝ հանքային, բուսական, կենդանական եւ մարդկային աշխարհը, մեր առօրեայ զբաղումները, մեզի հետ կապ ունեցող ընտանի առարկաները, անձերը, գործիքները եւ մեքենաները։

Հեղինակը կը դիմէ այդ աղբիւրներէն մէկուն կամ միւսին, ըստ իր խառնուածքին, զբաղումին, ապրած շրջապատին կամ նախասիրութիւններուն՝ գոյնի, ծաւալի եւ ձեւի մարզերուն մէջ։

«Խորհուրդներու մեհեան»*ի առաջին հեքիաթը՝ «Ադուբնակ–Քարը» կը սկսի հետեւեալ պատկերով.*

«Ամառ իրիկուններ՝ երբ հատնող արեւ մը արիւններու մէջ կ'այրի գեղին հուեւն ու ազատ կարմիր մը դէմի լեռներն ի վեր կամաց–կամաց կը դեղնի, երբ վարի ծովուն վրայ ներմակցող շուշանները կապոյտ երազներու վրայ կը գոցուին, ամուշ հովը յանկարծ կը յոգնի...»։

Ու քիչ անդին՝

«Վեր կ'ելլեն դէպի բարձրը, ուր հրակայ ժայռերը իրարու վրայ ալիք–ալիք պառկած, կը սպառնան ամպերուն։ Քարերը բացուած դանակներու խոյանքովը կը մխուին կապոյտին մէջ, իրենց ծայրը բռնելով վահանաձեւ մարմար մը»։

Այս երկու պատկերներուն մէջ զգալի է անիրական, ողբերգական ու վիթխարի աշխարհ մը ստեղծելու միտում մը։ Առաջին պատկերին մէջ կայ գոյներու հակադրութիւն մը, որ սակայն պիտի չշարունակուի, երբ վարագոյրը բացուի ողբերգութեան վրայ։ Այդ հակադրութիւնը նախ գոյներու մէջ է — աղքատ կարմիր եւ կապոյտ երազներ՝ ճերմակցող շուշաններու վրայ, եւ յետոյ՝ տեսարանի տուեալներուն մէջ — վարի ծովը եւ հրակայ ժայռերը իրարու վրայ ալիք–ալիք պառկած...

Եթէ բացառենք շատ քիչ անգամ գործածուած ծովուն կապոյտը, ճերմակցող շուշանները եւ կանաչ մայրիները, որոնք խաղաղ եւ զուարթ գոյներ են, Օշականի երանդապնակին մէջ տիրապետող գոյները աւելի մութ են եւ աւելի եղերական — արիւններու մէջ կ'այրի, աղքատ կարմիր, կարմրած պարապ, ծիրանի կոնակ, վերջալոյս, բոց, մութ, կրակ, բռնոր, եւայլն։

Հեքիաթներու մէջ կը տիրէ պանթէականութիւն մը, որ կը կենդանացնէ նոյնիսկ անկեանք իրերը։ Այս երեւոյթը աւելի լայն կարելիութիւններ կ'ընծայէ պատկեր յօրինելու գործին։ Պիւթակորեան այդ մօտեցումը յատուկ չէ սակայն հեքիաթներու կամ դիցաբանութեան. շատ մը բանաստեղծներ կը հաւատան եւ կը դիմեն անոր՝ ճոխացնելու համար իրենց երեւակայութեան դաշտը։ Ըստ Պիւթակորի՝ նոյնիսկ անկենդան կարծուած իրերը, ինչպէս ժայռը, լեռը, քարը, ունին հոգի մը, իրե՛նց հոգին։

Այս տեսակէտով՝ հարուստ է հատորին երկրորդ հեքիաթը, ուր կը հանդիպինք յատկանշական հետեւեալ նկարագրութիւններուն եւ պատկերներուն.

«Մեծ ծովեր, լոյսով արծաթուած կ'երկինքնայինն ու ցամաքին վրայ գետինը կը խնդար գոյն–գոյն ծաղիկներու հոտովը»։

«...Հոս հոն քարերը, ձիւնի պէս ճերմակ՝ ամնոց ու անվիշտ կը խմէին առուշ արեւը»։

«...Խոշոր–խոշոր քարեր ծառերուն քովիկը կը պառկէին ուրախ առանց փափաքի։ Լեռներն ու սարերը հսկայ սոսիներ կը գրկէին իրենց մէջ»։

«...Լեռներուն ծոցը աղջիկի պէս գեղեցիկ, ծիւծի պէս կլոր քարեր կը նստէին. ասոնք միայն զգացած էին տառապանքի երգը որ պաղ մեռելի պէս իրենց քուներ եւ անցեր էր»։

Հեքիաթը այն սկզբնական սերմն է, որ կը պարունակէ գրականութեան միւս բոլոր սեռերը։ Հեքիաթէն ուղղակի ծընունդ առած է նախնական եւ անանուն դիւցազներգութիւնը, որ կը պահանջէ տարբեր մօտեցում, տարբեր ոճ եւ տարբեր պատկեր։

Դիւցազներգութիւնը կը պահանջէ նուազ մանրակրկիտ, բայց աւելի լայն պատկերներ, որոնք կը դառնան ալլաբանութիւններ, ինչպէս «Կաղանդ գիշերով» գրութեան մէջ, որ պարզ հեքիաթ մը չէ, այլ՝ տեսիլք մը։

Կաղանդի գիշերը, այսինքն՝ տարեան վերջին գիշերը ներշնչած է չատ մը գրողներ եւ ծնունդ տուած է չատ մը աւանդութիւններու եւ առասպելներու, որոնք կապ ունին մահուան եւ վերածնունդին հետ։

Սկանտինաւեան գրականութիւնը հարուստ է Կաղանդի գիշերին նուիրուած բազմաթիւ առասպելներով։ Ցիշենք Անտերսէնի հեքիաթները, ինչպէս՝ «Լուցկի ծախող աղջիկը» կամ Սելմա Լակերլոֆի «Մահուան ալյոը», որ կ'անցնի Կաղանդի կէս գիշերին եւ միւս աշխարհը կը փոխադրէ բոլոր անոնք՝ որոնք նման փափաք մը կը յայտնեն։

Օշական եւս «Կաղանդի գիշերով» անուն գրութեան մէջ կը հոլովէ մեռելներու զարթնումի թեման։ Ասատուածային հառագայթումի մը հպումով կենդանացած մեռելները «ամէն տարի, Կաղանդ գիշերով, մեր մեռելները՝ մէկիկ-մէկիկ դուրս ելնելով ճառագայթի մը կտորէն, կը թօթուին իրենց աչքերուն վրայէն հոգերուն գիշերը...» ու կը քալեն գէպի հայրենի լեռան գագաթը, ուր կը գտնուի գիրենք կենդանացնող հառագայթներուն աղբիւրը։

Մեր մեռելները, — *կ'ըսէ Օշական, այսինքն՝ հայ մեռելները։*

«Ու կարաւանը կը կարապետեն ամէնէն հինները, անոնք որ մեր պատմութիւնը կը բանան...»։

«Անուն ամբոխ մըն է եկողը, անծայր, անհամարձակ ու խայտաբղէտ՝ իր վերբերուն գանգանութեամբը»։

«Ու ամէնէն ետքը, յոգնած աւազոտ կը հասնի անապատէն կարաւանը ողջ-ողջ թաղուածներուն...»։

Տանթէական այս տեսարանը այլաբանութիւններու ամբողջ շարան մըն է։ Հոն ամէն ինչ մութ է, անդոհական եւ կը չիչեցնէ միջնադարեան մահապարհերը։ Հոն գործածուած պատկերները մութ են եւ մռայլ, իսկ գործածուած գոյները անորոշ երանգներ են՝ տարուբերող հերմակին եւ սեւին միջեւ։

«Ու հոգիները, որոնք դարերուն գիշերը կը կրեն իրենց բիրերուն մէջ...»։

«Կէս գիշերով սառած լոյսի մը մէջ, որ ստուերներէն կը թիւի...»։

Պատկերները, այլաբանութիւնները եւ խորհրդանշանները անբաժան մասերն են հեքիաթներու, առասպելներու եւ դիւցազներգութիւններու հիւսքին, բայց անոնք կը դառնան անհրաժեշտ զարդերը ա՛յն գրութիւններուն, որոնք կապ ունին իրականութեան հետ։

«Խորհուրդներու մեհեանը» *հատորին մաս կը կազմէ «Մահուան ծաղիկներ» խորագրեալ բաժին մը, ուր տեղ գտած գրութիւնները տպաւորապաշտ էջեր են։ Անոնց մէջ կը սաւառնի բանաստեղծական շունչ մը, եւ ով որ կ'ըսէ բանաստեղծութիւն՝ կ'ըսէ նաեւ պատկեր, պատկերներ՝ որոնք միշտ ալ չեն համապատասխաներ վերնագրի մթնոլորտին։*

Եթէ այս էջերն ալ վիճակագրութեան ենթարկենք, պիտի տեսնենք, որ հոն եւս հեղինակին նախընտրած գոյներն ու թեմաները նոյն են։ Գոյները կը դառնան կարմիրին շուրջ, իսկ թեմաները «Պանթէական են»։ Օշական կը սիրէ իրերը անձնաւորել եւ անոնց վերագրել մարդկային ապրելակերպեր եւ զգացումներ։

Ահաւասիկ քանի մը նմոյշներ՝

«Լալու ծեւեր ունին ծաղիկները, որոնք ապակիին տուած իրենց կիսահակ գլուխները՝ կը մտածեն անոր նման...»։

«Բոլոր գացող օրերը տառապագին հոգեվարքով մը կը գոցեն իրենց աչքերը...»։

«Ջուրը յոգներ է համբոյրներ կրելէն»։

«Ապառաժը՝ բարկացած իր գանգ-

ւածը վեր կը նետէ ու կը սառի միջոցին մէջ...»:

Յակոբ Օշական կը պատկանի գրողներու այն խումբին, որոնք ամէն բանէ առաջ սուր աչք ունին: Վիքթոր Հիւկօ եւս կը պատկանէր այս խումբին: Լսողութիւնը թէեւ կարեւոր, բայց նուազ զգալի է, իսկ հոտառութիւնը հազիւ զգալի, ուրկէ զգայարանքներու զիտումնաւոր շփոթ մը, որ կը հանդիսանար Պօտլէրի արուեստին յատկանիշը եւ հանգանակը:

«Կան բոյրեր, որոնք փափուկ են նռրածիններու միսին պէս,

Քաղցր՝ սրինգներու երգին պէս, կանաչ՝ մարգագետիններուն պէս,

Եւ կան ուրիշներ՝ վարակիչ, հարուստ եւ յաղթական», *կը գրէ Պօտլէր:*

Պանթէոնի *երանգը, որ զգալի է Հիւկոյի եւ Ներվալի գործերուն մէջ, իր վերջնական արտայայտութիւնը առած է նոյն Պօտլէրի «Հաղորդակցութիւններ»ը հնչեակին մէջ.*

«Բնութիւնը տաճար մըն է, որուն կենդանի սիւները

Յաճախ կ'արտաբերեն խորհրդաւոր խօսքեր,

Մարդը կը քալէ անտառի մը մէջ խորհրդանշանքներու,

Որոնք զինք կը դիտեն ընտանի նայուածքներով»:

Իրերն ու անշունչ առարկաները կենդանացնելու եւ անմահաւորելու արուեստը կը ստիպէ հեղինակին բռնաբարել քերականութիւնը՝ որոշ սահմաններու մէջ եւ բառերուն տալու նոր իմաստ եւ նոր ինքնութիւն, ինչ որ կը պահանջէ լեզուի կատարեալ զիտութիւն, երեւակայութիւն եւ յանդգնութիւն: Արժանիքներ՝ որոնցմով անպայման որ օժտուած է Յակոբ Օշական:

Այդ յանդգնութիւնը կը մղէ Յ. Օշականը, որ բռնաբարէ բառերը եւ տառապիցնէ նախադասութիւնը, ինչպէս քանդակագործը կը ծեծէ ու կը դարբնէ մետաղը, անոր տալու համար իր ուզած ձեւը, ինքնատիպ ձեւ մը, որ իր մտքին մարմնացումն է: Այնպէս որ, Յակոբ Օշականի ոճին վերագրուած խրթնութիւնը անհիւդ որակում մրն է, կատարուած՝ բոլոր անոնց կողմէ, որոնք նախապէս չեն հասկցած անոր միտքը եւ կը նմանին ա՛յն մարդոց, որոնք կ'ուզեն արկղ մը քանալ՝ առանց զիտնալու անոր ծածկագիր թըւանշանները:

Յակոբ Օշականի ոճին քանալին անոր արտայայտած միտքերն են, եւ այդ բանալիին տիրանալու համար պէտք է թափանցել անոր ներաշխարհին ծալքերէն ներս:

ՆՈՒՊԱՐ ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

...Մենք Օշականի մէջ կը տեսնենք մինչեւ ուղն ու ծուծը արուեստագէտ հա՛ր միայն, որ գրագէտներու ամբոխ կաճառ մը կ'արծէ, եւ որուն գործին ամբողջութիւնը փոքրիկ գրադարան մը կը լեցնէ, ժամանակին դիմադրելու, ապրելու ուժով մը:

Իր գրական վաստակը, լայնքով, խորութեամբ եւ երկայնքով, գլխու պտոյտ կու տայ զայն մօտէն դիտողին ու շօշափողին: Ոսկեայնային վեմութիւն մը կայ այդ գործին մէջն ու շուրջը, որ ամէնէն առաջ՝ երկիւղ կ'ազդէ, տեսակ մը պապանձում, իր մութ, բայց խորունկ իրաւութեամբն ու զեղեցկութեամբը, մա՛նաւանդ իր պայթուցիկ ուժովը:

Բ. ՆՈՒՐԻԻԵԱՆ

Զվախցու (Գ. Բարսեղեան) ինձի հետ գիւղ գալու (Մալկարա), որուն պաշտամունքն ունէր... Քուլիի վրայ, Բայց վախցուց իր զիշերամը։ Գոհեմի մը պէս ապրեցանք Գոլէն լոգնաւէն վրայ մեր աշնանային դիւերը, պարզ մարդոց հետ ու քով։ Կը դիմէի իր դորմէները ժողովուրդի համեստ տարրերուն վրայ, որ սրտի ազնուութեան փաստ մը ըլլալուն չափ իմացական ալ կանխատրամադրութիւն կը նշանակէ յաճախ։ Դիւղին մէջ ալ եղաւ հարազատ («Համապատկեր», Ի. հատոր, էջ 412)։

Արտաշէս Ցարութիւնեանի հետ իմ յարաբերութիւնները եղեր են մտերմական, քան ուրիշ ոեւէ գրողի հետ, բացի Դեղամ Բարսեղեանէն։

Երկուքն անգամ ուսուցչութեամբ ապրեր եմ իրենց գիւղը, ինչպէս կը սիրէր որակիր ան այդ գիւղ մը մեծկակ գիւղաքաղաքը, որ Արեւմտահայ գրականութեան մէջ անուն մը էր, իրմով պարտադրուած («Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 113)։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

Ձախէն աջ՝ Ա. Ցարութիւնեան, Ց. Օշական, Գ. Բարսեղեան եւ Վահան Ցարութիւնեան, 1913, Մալկարա

Եթէ Արարատը գարեր ու գարեր Հայոց աշխարհի գանկը հանդիսացած է, այսպէս ըսելու համար, ես ինձի կու տամ իրաւունք այդ աշխարհի սիրտը գտանելու Վասպուրականը։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 204)

Մուշը, Կարինը, Վանը, Տոփաց աշխարհը յատուկ անուններ չեն, այլ՝ անվերանելի յիշողութիւններ, ամէն մէկը մեր ժողովուրդին մէկ կողմը բիւրեղացուցած։

(«Իրապաշտներ», էջ 196)

Մենք կարօտ ունինք բոլոր այն ուղիներուն, ուրկէ մեր հաւատքը լոյս կը վազեցնէ, բոլոր կործանած առաքիներուն, որոնք սերունդներուն բազուկին կը սպասեն։

(«Ցովհաննէս Թումանեան»,
«Հայրենիք», 1923 Օգոստոս)

Աչկերը չեն կրնար զատուիլ իրենց անցեալէն՝ առանց պատիժի։

(«Վարուեստագէտ սերունդ»,
Զ. հատոր, էջ 204)

Ամէն ուրացող անկարող մէն է, չատ մը բաներ ըլլալէ առաջ։

(«Վարուեստագէտ սերունդ»,
Զ. հատոր, էջ 243)

Հայ ազգայնականութիւնը Թուրքին մէջ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ սա ամենանախնական պապակը մարդու պէս կարենալ ապրելու։

(«Վարուեստագէտ սերունդ»,
Զ. հատոր, էջ 203)

Դիտեցէք մեր պատմութիւնը։ Որքան առեն, որ ինքզինքնութեան ստուերը մը կը գողայ դիրքերուն վրայ, կարգը չ'երեւիր։

(«Մնացորդաց», Ա. հատոր էջ 543)

Մեր պատմութեան ամէնէն ատրրինակ, անբացատրելի մթութիւններէն մէկը՝ մեր ժողովուրդին թաքուն իմաստութիւնն է, չլսելու համար բնազդը, որ բախտորոշ բոպէներու վրան է զիներ, անոր առնել տալով պատասխանատու քայլերի։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 62)

Արդարութեան ծարաւը ո՛չ ռոմանթիզմ է, ոչ ալ տգարութիւն։ Հիմն իսկ է անիկա ամէն իրաւ մշակոյթի։

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

(«Համապատկեր», Ի. հատոր, էջ 409)

Իմ ժողովուրդը երբեք չէ զոհացած ուրիշին գոթքախուութեանցը հովէն։

(«Համապատկեր», Ի. հատոր, էջ 409)

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցի, Հայոց լեզու, Պատմութիւն հայոց, Հայ հոգի, Հայ երաժշտութիւն, Հայ ճարտարապետութիւն գրական տարազներ չեն։ Անոնց իւրաքանչիւրին ետեւը աշխարհ մը ապրում, խռովք, գեղեցկութիւն ու քաղցրութիւն է դրած մեր ժողովուրդը։ Օշական այս տարազներուն համահաւասար տարազ մը իբրեւ առաջարկած է Արեւմտահայ գրականութիւնը, որ, իր կարգին, մեր իմացական բազմադարեան հոլովոյթին մէջ ո՛չ միայն պատմապէս լրջագծեալ իրողութիւն մը, այլեւ՝ հոգեպէս չքեղ, փառաւոր յաջողուածէ մըն է...

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 597-598)

Ամէն սերունդ ինքը կը յօրինէ իր ոճը, բայց անոր հէնքը, նախատարերքը կ'առնէ գինքը կանխողէն, կանխողներէն, կ'ապրի այդ ոճը իր հոգեղէն փորձառութեան կնիքը դնելով վրան, ու զայն առած կ'իջնէ հողը։

(«Վկայութիւն մը», էջ 52)

Ինչ որ գոյն մը կը զատէ արձագանգի մը ճուկատագրէն, զայն ընելու համար իրաւ, ու առով գերծ՝ մեր մեղադրանքներէն, ատիկա ո՛չ իր գրական թեքնիքին կատարելութիւնն է, ոչ ալ լեզուն, ոչ ալ գրական ծաղիկներուն առատութիւնը այդ գործին վրայ, այլ այն պարզուկ փառաբը, — վկայութիւն մը ըլլալու իրաւ ապրումներու։

(«Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ 113)

Ճրանսական ազդեցութիւնը, ինչպէս սրիւէ ազդեցութիւն, ինքզինքը կ'իրագործէ միջակ ուղեղներու վրայ միայն։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 89)

Մշակոյթը թանձրացած ձայն մըն է, տեսանելի կերպարանքը արեան դրութեան մը, ոճ մը՝ հատարակաց լինելութեան մը մէջ, պահ մը՝ դարձեալ հատարակաց գոյութեան։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 482)

Մշակոյթը հող է, կերք է, արիւն է, ջրբուինք՝ գեղեցկութիւն ըլլալէ առաջ։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 492)

Գրականութեան մը ենթահողը միշտ ժողովուրդ մըն է։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 51)

Գրականութիւնը ծնունդի, արեան երեւոյթ է, ըսեր եմ այնքան անգամներ։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 51)

Գրականութիւն մը արեան երեւոյթ է, միտք, խելք, ոճ, արուեստ ըլլալէ առաջ։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 97)

Ըսել իրաւ, հատատ, խոր բաներ։ Այո՛։ Բայց ըսել այդ սմէնը նաեւ ձեւով մը, որ ոճ մը ըլլար...։ Գրագէտը այս երկու իրողութեանց հատդրումն է։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 80)

Չկայ, վաւերական գրողի մը համար, աւելի մեծ տառապանք, քան ժամանակին կորուստը։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 69)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

Մ. Ս. ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ

«ՄԻՆՉԵՒ Ո՞ՒՐ»

•

Օշականի «Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղի կերպարներէն Արման Արծրունի կ'ըսէ.

«Կանգ կ'առնեմ հոս ու կը հարցնեմ՝ մինչեւ ո՞ւր կիներուն զոհողութիւնը, որպէսզի չըլլայ ծիծաղելի: Բայց մա՛նաւանդ մինչեւ ո՞ւր ներքուած է մեզի՝ այրերուս՝ մեր ախորժակներուն ուղիով իջնալ, նուաստանալ, անասնանալ»:

Իրարու մէջ ընդելուզուած, զիրար պայմանաւորող, բայց միեւնոյն ատեն զիրար խաչաձեւող եւ իրարու ներհակ այս երկու հարցերն են առաւելաբար, որոնք գլխաւոր երկու կերպարներուն (ամուսիններու) միջոցով քննարկման առարկայ կը դարձնէ թատերագիր Օշականն:

Առաջինի պարագային սիրահար կընոջ՝ Կասիայի անսահման նուիրուածութիւնն ու գերագոյն զոհաբերութիւնն է, իսկ երկրորդին պարագային, կեանքէն առաւելագոյնը փրցնելու մասաւեռումէն տարուած տղամարդուն՝ Միկա Արանի կողմէ այդ զոհաբերութիւնը անխնայօրէն օգտագործելու մոլուցքը...

Թատերախաղին մէջ իբրեւ երկրորդական, բայց ամբողջացած ու ինքնուրոյն խառնուածքի տէր տիպարներ են եւրոպական համբաւի տիրացած դաշնակահար Արման Արծրունի, Միկա Արանի երկրորդ կինը՝ ամերիկացի մեծահարուստի դուստր Գլարան եւ Կասիայի մայրը՝ պոլսահայ կին գրողի կերպարը ներկայացնող տիկին Շահանդուխտ:

Կան նաեւ տասնեակի մը աւելի այլ կերպարներ, որոնք կու գան երկրորդական եւ չորրորդական կարգի վրայ եւ առաւելաբար կը ծառայեն իրարու լրացուցիչ տարրեր, գլխաւոր տիպարներուն զարգացման եւ ամբողջացման համար:

Դէպքը կը պատահի Փարիզի մէջ եւ դիպաշարը տեղի կ'ունենայ երեք արարներու վրայ:

«Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղին ներշնչման աղբիւր ծառայած է համբաւաւոր հայ բանաստեղծի մը կեանքին մէկ հանգրուանը, իսկ պատումը հետեւեալն է.—

Հայ մեծ բանաստեղծը՝ Միկա Արան, կ'որոշէ լքել իր կինն ու զաւակները եւ ամուսնանալ հարուստ ամերիկուհիի մը՝ Գլարայի հետ, երբ արդէն իսկ ապօրինի աղջիկ զաւակ մը ունի անկէ: Հակառակ կողմնակի եւ ազդու միջամտութիւններուն, օրինաւոր կինը՝ Կասիան, ո՛չ միայն չ'ընդդիմանար իր ամուսինին, այլեւ մինչեւ վերջ կը պաշտպանէ զայն, յանուն անոր հանճարին լիարժէք դրսեւորման: Տասը տարի ետք, համաշխարհային ասպարէզին մէջ ոչինչ իրագործած, Միկան հոգեպէս խորտակուած ու ֆիզիքապէս քայքայուած՝ կը վերադառնայ իր հայ կնոջ եւ երեխաներուն մօտ, ուր, չիջապատուած իր սիրելիներով եւ մեծ յուզումներու ճնշումին տակ՝ յանկարծամահ կ'ըլլայ:

Առաջին արարի ընթերցումէն ետք կ'ունենանք ա՛յն տպաւորութիւնը, որ Օշական, յանձին Միկա Արանի, գերմարդու կերպար մը կերտած է: Հարցը աւելի չօշափելի կը դառնայ, երբ Կասիա կը յա՛տարարէ. «Հերիք է, որ անոր երկնային հանճարը գտ'է իրեն արժանի պայմաններ, անի, բարգաւաճի: Մնացեալը, մա՛յր, փոշի է ու ցեխ այդ կեանքին մէջ: Նիցչէ կ'ըսէ. «Մարդոց հօտը ուրիշ բանի չի ծառայեր, եթէ ոչ՝ իր արիւնով հանճարը, գերմարդը իրագործելու»:

Համաձայն Նիցչէի, ինքզինք վերածելով մարդոց հօտին մէկ մասնիկին, կա-

սիան պատրաստ է ինքնակործանման դիմելու, «իր արիւնով հանճարը, գերմարդը իրագործելու» համար:

Բայց արդեօ՞ք Միկա Արան խսկապէս գերմարդ մըն է:

Արտակարգ եւ արտակերգրոն բնաւորութեան տէր՝ Միկան ունի զօրաւոր անհատականութիւն, գիտէ մէկ նպատակով տկար սեռին վրայ ազդելու «արուեստը» եւ, իր այս հմայքը ի գործ դնելով՝ իրեն իրաւունք կու տայ առաւելագոյնս օգտուելու կեանքէն ու չի խնայեր ոչ մէկուն, ո՛չ իր կնոջ, ոչ ալ հարազատ զաւակներուն:

Սակայն, նախ քան նուաստացումներուն մէջ իր ամբողջական մերմնումը, ան կ՝ապրի ներքին ահաւոր պայքար մը, զոր յետոյ կը տարածէ շրջապատին վրայ: Միկա Արան կը տատանի բնտանեկան կաշկանդումներուն ու արուեստին միջեւ, որովհետեւ կը հաւատայ, թէ ինք գերմարդ մըն է: Այդ իսկ պատճառով, հակառակ իր խղճի թելադրանքին, կ՝երթայ «իր հանճարին վայել կեանքի մը ետեւէն»: Ու թէեւ գիտակից իր գործած բարոյական սխիրին մեծութեան, ան կը հնարէ իրեն չգմեղանքի յատուկ պատճառներ, ըսելով.

«Ինչպէ՞ս փշուր-փշուր չեկաւ իմ գանկը այն նուաստութեանց գրոհին տակ, որոնք ամէն կողմէ արձակուեցան վրան: Հարուստը ճախատեց: Ընկերը ուրացաւ: Բարեկամը հաշիւներ հետապնդեց: Ոսկիին դեղնակոյտը բոլոր միտքերուն վրայ եւ գուրգին բարբոսը բոլոր սիրտերուն վրայ: Ու մինակ էի, մինակ, մինակ եմ իմ ապականութեան եւ անմտութեանս ոստանին մէջ: Ոչ ոք՝ որ հետաքրքրուէր, թէ ի՞նչ անհուն տիեզերք մը կը ճարտարապետուէր հոս (գանկը ցոյց տալով)....: Ո՞վ է իր ընկերոջը կնոջը վրայ աչք չունեցողը, ո՞վ է իր օրինաւոր կնոջ քով զայգ-զայգ ապասուիլէ զուրկ ապրողը: Ո՞րն է հարուստը, որուն վիլլաներուն մէջ կարակալլայի շուայտանքները չկատարուին ամենայն խաղաղութեամբ: Այս է ահա բարոյական ճակատ որակուած խեղկատակութիւնը: Գրական յիմարութիւնը մատչելի չէ գանգուածներուն: Անոր համար է, որ իմ արհամարհանքս կը պահեմ ինծի»:

Ընտանիքի եւ արուեստի միջեւ տատանումը բազմաթիւ արուեստագէտներու կնճռոտ հարցերէն մէկը եղած է, ու պատճառ՝ երկընտրանքի ահաւոր տառապանքներու: Շատ քիչեր միայն կրցած են կեանքի այդ երկու ուղիները իրարու հետ ներդաշնակել, առանց մէկը զոհելու միւսին:

Գերմարդու կերպարի մեծագոյն կերտիչներէն Իպսէն եւս անդրադարձած է այս հարցին, իր «Մեծ վարպետ Սոլնես»ը թատերախաղին մէջ:

Սոլնես լուսանցքի վրայ կը ձգէ իր ընտանիքը ու կառուցած բազմաթիւ եկեղեցիները, որոնք բարձր դիրք ու մեծ հռչակ բերած են իրեն, իմաստաւորելով իր կեանքը: Սակայն երբ տարիքը կ՝առնէ եւ ուժերը կը սպառին արդէն եւ երիտասարդութիւնը օր մը պիտի դայ զգեստելու զինք, կ՝անդրադառնայ իր մէջ ըստեղծուած ընտանեկան պարապին, մինչ այդ ոչ մէկ բնակարան կառուցած ըլլալու հանդամանքին, կ՝որոշէ այնուհետեւ միայն բնակարաններ կառուցել, ընտանեկան ողբերգութիւնը մեղմացնելու եւ կեանքին մնացեալ օրերը իմաստաւորելու համար: Եւ որովհետեւ չ՝ուզեր զինքը արուեստի իր խորունկ հաստատողութիւններէն, կը կառուցէ տաճարանման, դմբեթաւոր բնակարան մը, խորտակուած կեանքը պարտականութեան վերածած կնոջ ու մեռած երեխաներուն համար: Սակայն Սոլնես կը կործանի իր կառուցած տան գմբէթին վրայ, այսինքն՝ իր փառքին մէջ, եւրն ձգելով գլուխ-գործոցներու մակարդակ նուաճած բազմաթիւ եկեղեցիներ, իբրեւ գերմարդու դրոշեւորում:

Միկա Արանի պարագան հակառակն է: Անոր զօրաւոր անհատականութիւնը կը վերածուի եսապաշտութեան, որուն պատճառով նաեւ անոր ստեղծագործ ինքնափառահութիւնը կը վերածուի ինքնախաբէութեան: Ակամէ, ան կը դառնապարտուի ստեղծագործական ամլութեան եւ կը դիմէ դէպի անխուսափելի կործանում: Իբրեւ դաժան հատուցում իր սայթաքումը

ներուն՝ «Մինչեւ ո՞ւր»ի Միկա Արանը կը առնորի գեղարուեստական մնայուն երկունքի մը մէջ, առանց կարենալ ծնունդ տալու երազուած գլուխ-գործոցին:

Հիասթափուած Միկա Արանէն՝ անոր կեանքին վերջին վայրկեաններուն, Կասիան անոր կը վերադարձնէ իր գլուխ-գործոցը՝ մանչը, «գեղեցկագոյն հրաշքը իր կեանքին», որուն մէջ «հանճար մը կայ» եւ Կասիայի մխիթարանքն ու «երազն է, որ կը յառնէ» անոր մէջէն:

Ու այսպէս, անթեղուած, ծանր ու կապարի պէս ճնշող հեգնանք մը կայ հայոց մեծ բանաստեղծ Միկա Արանի հանդէպ, որ ո՛չ միայն գերմարդու դրեւորումը չէ, այլեւ՝ անոր ժխտումը: Բայց հակառակ այս ճշմարտութեան, անոր հոմայքը կը շարունակուի իր երկրպագուներուն մօտ, եւ թատերախաղին արծարծած կեանքի բուն ողբերգութիւնը հոս է եւ ոչ թէ Միկա Արանին կործանման մէջ:

Ներկայացման վերջին վայրկեաններուն բեմ կը մտնէ Միկա Արանի նախկին սիրուհիներէն «չատերէն մէկը», որ քոյր դառնալէ ետք միւս գլխաւոր մրցակիցներուն՝ Կասիային եւ Գլորային, կ'արտասանէ եղրափակիչ նախադասութիւնը. «Ինմն է յարութիւնն ու ինմն է կեանքը: Մենմ՝ ոչ իսկ շուքեր: Երանի անոր, որ կ'անցնի...»

Իպսենի մէկ թատերախաղը՝ «Ժան Կապրիէլ Պորկման» եւս ունէր արտաքնապէս նմանօրինակ վերջաւորութիւն մը, որ սակայն տարբեր է խորքին մէջ: Պորկմանի մրցակից երկու զոհերը եւս՝ Տիկին Պորկման եւ Էլլա, կը կանգնին անոր մեռած մարմնին վրայ. քոյր կը դառնան իրարու եւ Էլլա կ'արտասանէ վերջին նախադասութիւնը. «Մենմ երկու ստուերներ ենմ դիակի մը վրայ»:

Հոն՝ Միկա Արան «Ինքն է յարութիւնը ու ինքն է կեանքը», ու անոր զոհերը՝ «ոչ իսկ շուքեր»: Իսկ հոս, Պորկման, անկենդան «դիակ» մը, ու զոհերը՝ անոր ստուերները:

Տիկին Պորկմանին համար Էլլա ճակատագրին համակերպող սիրահար մը չէ, ոչ ալ Միկա Արանին պէս հլու հնազանդ յաւիտենական երկրպագու մը, այլ կ'ապրի իր անհետացած կեանքի արժէքներկման ողբերգութիւնը, որ վերածած է գինք ընդամէնը դիակի մը ստուերին: Ի հարկէ, ողբերգական է Իպսենի պատկերած այս կացութիւնը, սակայն իր տարբերութեամբ կրկնակի ողբերգական է Օշկանի հերոսներուն պարագան, որովհետեւ, եթէ առաջինին պարագային գործ ունինք անհատականի հետ, ապա երկրորդին պարագային հարցը ընդհանրական է: Եթէ Պորկմանի զոհերը կը գիտակցին իրենց ողբերգութեան եւ կը պայքարին անոր դէմ, Միկա Արանի զոհերը, ընդհակառակն, պատրալիր ու չգիտակցուած իմաստաւորում մը կու տան իրենց կեանքին. անոնք թէեւ խկական հանճար մը սիրած բլլալու պատրանքը կ'ապրին, սակայն իրենց զոհունակութեան ընդմէջէն հանդիսատեսը կը կռահէ կեանքի խորտակումը: Պորքին մէջ, ստեղծուած իրավիճակը քողարկուած ողբերգութեան մը դառն երգիծանքն է, առաւել՝ կեանքի բուն ողբերգութիւնը:

«Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղին մէջ, Միկա Արանի կերպարով, Օշկան թէեւ կը հակադրուի գերմարդու գոյութեան գաղափարին եւ նոյնիսկ կը ճաղկէ զայն, սակայն Կասիայի կերպարով կը հաստատէ ու կը փառաւորէ գերմարդկային զոհաբերութեան գոյութիւնը:

Միջազգային գրականութիւնը արժանացած է անքասիր սիրոյ ի խնդիր կատարուած զոհաբերութեան բազմաթիւ օրինակներ:

Շէյքսփիրի յայտնի հերոսուհիին՝ Ժիւլիէթի անձնասպանութիւնը հաւասարէ հաւասար զոհաբերութիւն մըն է, որովհետեւ Բոմիո եւ Ժիւլիէթ, երկուքն ալ, անձնասպանութեան կը դիմեն իրարու համար եւ նոյն դրդապատճառով:

Վակների «Թռչող դանիացին» օփերայի գլխաւոր հերոսուհին՝ Սէնթան, իր կեանքը կը զոհաբերէ՝ յաւիտենական ու անասելի տառապանքներէն փրկելու համար թռչող դանիացին:

Իպսենի երիտասարդ կին կերպարներէն ոմանք (Հիլտա, Իրէն...) խոստմնադրուած սիրոյ ակամայ զոհերն են, կոծանած ու յաւիտենական տառապողներ,

որոնք սակայն համակերպողներ չեն իրենց վիճակին, այլ իրենց պայտած կուռքերուն կեանքի մայրամուտին կը ներկայանան իբրեւ պարտապահանջներ ու հաշիւ կը պահանջեն անոնցմէ։ Առանց զոհաբերութիւնը դատապարտուած զոհաբերութիւն մըն է։

Զոհաբերութիւններուն մեծագոյնը կեանքն է անշուշտ, սակայն ամէն օր ապրուած մահը մարդկային պայմաններէն անդին կ'անցնի ու կը դառնայ գերմարդկային։ Ասոնքը չի վերաբերիր Իփսենի հերոսուհիներուն, որովհետեւ անոնց զոհաբերութիւնը թէեւ գժուարին, բայց հարկադրանքի տակ ապրուած տառապանք մըն է, յուսահատութենէ ծնած ինքնալքման մաշում մը եւ ոչ թէ գիտակցական։

Այս բոլորին մէջ Կասիայի տառապանքը մեծագոյնն ու վեհագոյնն է, որովհետեւ ան յանուն սիրոյ եւ յանուն հանճարի լիարժէք դրսեւորման ո՛չ թէ անձնասպան կ'ըլլայ՝ ձերբազատուելով տառապանքներէն, ո՛չ թէ հաշիւ կը պահանջէ իր կուռքէն, այլ գիտակցաբար եւ կամովին հրաժարելով կեանքի բոլոր վայելքներէն՝ կը դիմէ յարատեւ ինքնազրկման, չդատապարտելով ոչ մէկը, զրկանքներու մէջ մոմի նման սպառելով ինքզինք։ «Մինչեւ ո՞ւր»ի Կասիային տանջանքները կը հաւասարին Վակների թռչող դանիացիին մարմնական ու հոգեկան յարատեւ տուչութիւններուն, սակայն թռչող դանիացին կը պայքարի՝ հասնելու համար ի վերջոյ ֆիզիքական մահուան, որ ձերբազատումն է տառապանքին, մինչ Կասիան ինքնակամօրէն եւ յարատեւօրէն մահը կ'ապրի ինքն իր մէջ եւ, ի հակադրութիւն Միկա Արանի կերպարին՝ կը դառնայ մարմնաւորումը մարդկային վրանիմ առաքինութիւններուն, որովհետեւ՝

Ան մայր է՝ կին ըլլալէ առաջ։

Իր կուռքին զոհաբերուած «քրմուհի» մըն է՝ մայր ըլլալէ առաջ։

Սիրոյ սրութեան եւ հանճարի իրագործման խնկարկող գերմարդկային էակ մըն է՝ քրմուհի ըլլալէ առաջ...

Կասիան իր «Հպարտութիւնը, մաքրութիւնը ու անկարելի հաւատարմութիւնը» դնելով հանդերձ Միկա Արանի առջեւ, վերջաւորութեան կը վարձատրուի իր հոգիին մեծութեամբը։

Գլաբա կը խոստովանի, որ ինք կըրցած է տիրապետել Միկա Արանի մարմինին միայն, իսկ հոգին կը պատկանի Կասիային։

Միկա Արան, անտեսելով հոգեկանը, անտեսելով Կասիան, ինքզինք կը յանձնէ մարմնական վայելքներու ու, խրելով նուաստացումներու մէջ՝ կը բռնէ կործանման ուղին։ Հետապային սակայն, անդրադառնալով հոգեկան մեծութեան, կը յայտարարէ.

«Համոզուած եմ սակայն, թէ հակառակ իմ բոլոր ժխտումներուս, կայ մեծութիւնը։ Տեսայ զայն, պայծառ ու կատարեալ, Կասիային վրայ»։

Եւ Կասիան, սպառելով հանդերձ, այսպէս կը մնայ պատուանդանի վրայ՝ իբրեւ մաքուր ու վեհագոյն մարդկային դրսեւորում։

Մեծ վարպետ Սոլնես անկեղծօրէն կը խոստովանի։ «Այո։ Որովհետեւ կինս ինքն ալ ունէր իր կեանքի կոչումը, ինչպէս ես՝ իմս։ Բայց ան պէտք էր իր կոչումը մեռցնէր մէջը, որպէսզի իմս ապրէր, որպէսզի ես յաղթանակ ու դիրք շահէի»։

Սոլնեսի բաղձանքը հ'իրականանայ, մինչ Կասիա ո՛չ միայն իր կոչումը (մեծ հեռանկարներ խոստացող դաշնակահարուհի էր) կը մեռցնէ, այլեւ ամբողջութեամբ կը նուիրուի Միկա Արանի, եւ հակառակ անոր, որ Միկան անխղճօրէն կ'ոտնակոխէ Կասիայի թէ՛ եսը եւ թէ անհատականութիւնը, կը մնայ իր սոսկական անձը պարտադրելու դժնակութեամբ լի անձնաւորութեան մը սահմաններուն մէջ, առանց իր հաւատացած հանճարին պտուղը տալու։ Ու եթէ գերմարդը երբեւիցէ կը ձախողի անոր մէջ, բոլոր պարագաներուն՝ ան ո՛չ թէ բոլորովին բացասական, այլ հուեմամբ ողբերգական կերպար մըն է, եւ իր բոլոր հակասութիւններով ու սայթաքումներով հանդերձ, յարգանք կը պարտադրէ մեզի՝ մանաւանդ անո՛ր համար, որ ամէն բանէ առաջ մեր իրականութեան մէջ յայտնը-

ւած ու գործող անհատականութիւն մըն է։ Թքնելով «ոսկիին վրայ, որ պինն է ազգութացութեան», կը սիրէ ու կը պաշտպանէ իր մայրենի լեզուն ու, ամէնէն կարեւորը, որպէսզի իր զաւակը հայկական կրթութիւն ստանայ՝ կը խլէ զայն իր օտար կնոջմէն ու հայ տիպար մօր մը (Կասիայէն) յանձնելով՝ կ'ըսէ. «Դեռն իմ ցեղս ես, իմ արիւնս, իմ ամբողջ պատմութիւնը, մայրէն առաջ ցեղը»։

Մայրէն առաջ ցե՛ղը...

Հոս, մեծ հայը արդէն Օշականն է, որ կը խօսի կերպարին ընդմէջէն։ Հեղինակը, Կասիայի կերպարին մէջ, կը խըտացնէ ցեղի մը «ամբողջ պատմութիւնը», տալով մեզի առաջինի հայ մօր անկրկնելի կերպար մը, որ բուն խնդիրն ու առա՛նցքն է «Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղին։

Իրականութեան պատկերացումը եթէ չվերածուի զգացողութեան, կը մնայ անհրապոյր վիճակի մէջ, եւ որովհետեւ Օշականի «թատրոնը պայմանաւոր է յուզումով եւ ոչ թէ մտածումով, կեանքով եւ ոչ թէ գեղեցիկ ֆրազներով կամ սին բացագանչութիւններով», այս թատերախաղին ելակէտը յուզումն է եւ ոչ թէ մըտածումը, կեանքը եւ ոչ թէ հեռատեսութիւնը, որմէ «Օշական ժանտախտի չափ վախ ուներ»։

Հաճելի եւ հետաքրքրական դառնալու համար, Օշական երբեք չի գիջեր օրուան ճաշակներուն, ոչ ալ կը բաւարարուի սովորական մակարդակներով։ Ան միշտ կը ձգտի նոր բարդ ոլորտներու։

Օշական, թատերախաղը հետաքրքրական դարձնելու եւ կամ հանդիսատեսը լարուած վիճակի մէջ պահելու համար, չի դիմեր յաւելեալ թրիւներու, էնթրիկներու եւ էֆէքթներու։ Հակառակ անոր, որ երբեմն ան կը շեղի բուն դիպաշարէն ու պարբերաբար նաեւ կողմնակի հարցեր կ'արծարծէ՝ տարբեր կերպարներու միջոցով, նաեւ ճիշդ է, որ քանի մը երկարապատում երկխօսութիւններու մէջ կրկնութիւններ կը նշմարուին, բայց «Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղը կը կարդացուի հոգեկան անխառն վայելքով, որովհետեւ Օշականի իւրաքանչիւր նախադասութիւնը «լիցքաւորուած» է արուեստի կրքոտ ուժականութեամբ, թափով, արիւնով, իրաւութեամբ...

Օշական արուեստագէտ է՝ թատերագիր ըլլալէ առաջ, ու արարիչ՝ կառուցող ըլլալէ առաջ։

Օշականի տիպարները ենթակայ չեն հեղինակային քմայքներու, բայց իբրեւ մակարդակ՝ անոնց վրայ կը տիրապետէ Օշականն մտաւորականը, կերտելով հարուստ ներաշխարհով ու մշակոյթի տէր ինքնուրոյն տիպարներ։

«Մինչեւ ո՞ւր» թատերախաղի գլխաւոր երկու տիպարները վերլուծելու ընթացքին, հետզհետէ կը քակուին անոնց կեանքի հանգուցային ու բարդ ծալքերը եւ կ'առաջնորդեն մեզ հոգեկան խոր ու ընդարձակ հորիզոններու, զորս պեղելու եւ բացայայտելու համար այս էջերը չափազանց նեղ են։

Ծափահարուած մէջկուլթենէն նախընտրելով քարկոծուած մեծութիւնը, Օշական գրեց «Հասարակութեան մը համար, որ որդեգրած է միջակութենէն վեր ճաշակ մը»։ Ու իր երկնած քանէ աւելի թատերախաղերը մնացին անթեղուած վիճակի մը մէջ, չհասկցուած ըլլալու պիտակի մը տակ, մինչդեռ անոնք ոչ թէ բարդ են ու անհասկնալի, այլ բախած են բարդ եւ նրբին հոգեվիճակներու։

«Օշականի թատրոնը կը հետամտի անխառն գրական փառատիրութեան մը, արուեստի համար ու անկէ բխած»։ Այդ գործերը մեզի կու տան բարձունքներ նըւաճելու հոգեկան վայելքը։ Եւ «Օշական խորունկ համոզում ունի, որ գրականական իրաւ խումբէ մը գործադրուած, իր խաղերը պիտի պարտադրեն իրենք զիրենք»։

ՄՈՎՍԷՍ Ս. ՀԵՐԿԵԼԵԱՆ

«Համապատկերը հայեցիութեան գիւտը ունի իրեն զսպանակ, դէզին մէջը այն հարիւրաւոր հատորներուն, որոնք արեւմտահայ բարբառով լոյս են տեսած։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 115)

Արեւմտահայ գրականութեան մեծ վարպետները ամէնէն աւելի հեռուներն են ֆրանսական ազդեցութեան մը դէմ։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 88)

«Համապատկերը հայ հոգիին գիւտին նուիրուած աշխատանք մըն է, հեղինակին հոգիին մէջ։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 87)

«Համապատկերը ապրումներու հանդէս մըն է։ Զէք մոռնար ասիկա։ Այս մտածումով է, որ ես ինձի կու տամ իրաւունքը չեղումներու։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 206)

«Համապատկերը գրականութեան պատմուած թիւն ըլլալուն չափովը, ազգային մեր ապրումներուն հանդիսարանը, յայտարարիր եմ այնքան անգամներ։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 238)

«Համապատկերը մարգեր կարծանելի առաջ, կանգնելու դեր մը կը ներէ իրեն։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 216)

Մեր անցեալէն կարելի եղածին չափ չատ բան ապատել կրնալու սրտառուչ փափաք մըն է «Համապատկերը»։

(«Դէպի իրապաշտներ», էջ 204)

«Համապատկերը համագումարն է Արեւմտահայ գրական ճիգով մեզի հատած իրաւ, վաւերական, անփոխարինելի արժէքներու։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 328)

«Համապատկերէն ապրումները չինայէ ոչ-դու մը ապրումները չեն։ Անոնք իմն են, ելեր են, արեան համրով։

(«Զարթօնքի սերունդ», էջ 115)

Իմ «Համապատկերը» քննադատական ձեռնարկ մը չէ, ոչ ալ գրականութեան ուղղափառ յայտնութիւն մը։ Անիկա, դրեր եմ Մուտքին, իմ ժողովուրդին մէկ դարու կեանքէն քանի մը չատ հիմնական, չատ ընդարձակ ապրումներու ներելի խտացումն է։

(«Ցուսարեր» ամսագիր, 1947, թիւ 1, էջ 14)

Իմ «Համապատկերը» կը կանայ վերլուծել այս ժողովուրդին խորհուրդը։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 605)

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

Ց. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՎԻՊԱԿԱՆ ՏԱՐԸ ՕՇԱԿԱՆԵԱՆ «ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ»ԻՆ

Անխոնջ աքնութեան եւ անձնդիր զոհաբերման արգասիքն է «Համապատկեր»-ներու այն շարքը, ուր Ցակոբ Օշական գրականագէտի խոր հմտութեամբ եւ արուեստագէտի ուրբ զգայարանքով սեւեռումի կ՝ենթարկէ արեւմտահայ գրական կեանքի ստեղծագործական նուաճումները՝ վերջին հարիւրամեակին։ Իր բնորոշումով սոյն գործը «համագումարն է արեւմտահայ գրական ճիգով մեզի հասած իրաւ, վաւերական, անփոխարինելի արժէքներու» («Համապատկեր», Ժ. հատոր, էջ 328)։ Այդ արժէքներու ներկայացման իր աշխատանքին մէջ, Օշական չի հետամտիր քննադատական վաղեմի եւ հանրածանօթ այն տեսութեանց, որով տուեալ գործ մը կը գնահատուի գաստական օրէնքներու եւ արժէչափերու հիմնաւորմամբ։ Իր քննադատութիւնը կը յատկանշուի մտածումի բացարձակ անկախութեամբ, որ գերծ է «գրքոյնակ օրէնքներու» կամ «իմաստասիրական որոշ տուեալներու» տիրակալութենէն, այլ կ՝որդեգրէ հիմնովին նեբհակ դատողութիւն մը, որ կը պայմանաւորէ երկի մը որակական արժէքը՝ կեանքի հետ աղերսուած ըլլալու անոր յարաբերական գոյակցութեամբ։ Ըստ իրեն, քննադատութիւնը իմացական դրութիւն մը չէ, ոչ ալ գրական երեւոյթ մը ամբաստանող հաւատաքննական ատեան մը, այլ գերազանցապէս «ապրումներո՛ւ հանդէս մըն է», ուր վիճակներ եւ մտայնութիւններ կը դրսեւորուին՝ կեանքէն թելադրուած ապաւորապաշտ յոյզերու ջերմութեամբ։

Հակադրելով արուեստագէտը քննադատին, Օշական նախամեծար կը համարէ կոչումը արուեստագէտին, որուն զգայական գիտակցութեան ան կը վերագրէ ծնունդիչ յատկութիւն մը։ Իր ըմբռնումով, եթէ քննադատը գիտական փաստարկութեամբ կը յանդի որոշ եզրերու, առանձնացնելով բաղադրիչ տարազները երկի մը գեղարուեստական կառոյցին, արուեստագէտը, սակայն, նոյն այդ եզրերը կը փոխակերպէ կենսագործ ապրումի, զայն կերպարանող տարազներու ընդմէջէն։ Այս առընչութեամբ, գրական գործ մը արժեւորելու հիգը կը կայանայ հեղինակի մը կեանքն ու գործը տպաւորապաշտ ձգտումով պատկերացնելու մէջ։ Իր իսկ վկայութեամբ՝ «վերակազմել հեղինակ մը, Օշականին համար, ապրիլն է այդ հեղինակը, խորացնել անկէ անբաւարար չափով մը ճուաճուած ուրիշ մասեր, երկարաձգել այդ ապրումները իր ներսի անթիւ բաւիղներն ի վար ու առապիլ, ինչպէս է ճակատագիրը արդէն իրաւ արուեստին, ճանի որ կեանք մը միշտ մահ մըն է, իր ամէնէն յորդ արբունքին ալ մէջը» («Համապատկեր», Ժ. հատոր, էջ 307)։

Օշականի սիրողի հիգը կը կեդրոնանայ հեղինակի մը ստեղծագործ վաստակին ընդմէջէն անոր կեանքին զգացական ենթակառոյցը վերակերտելու վիպական արարքին մէջ։ Ըստ իրեն, իւրաքանչիւր հեղինակ ո՛չ միայն հատոր մըն է «հազարուստ զգայութիւններու», այլեւ՝ «վիպական հերոս» մը, որուն գործը տուեալ ապրումի մը պատկերացումը ըլլալէ առաջ՝ որոշ հոգեխառնութեան մը վկայութիւնն է։ Ահա թէ ինչու Օշական կը սիրէ խորանալ երկի մը յղացքային սահմաններէն անդին եւ յայտնաբերել գաղտնասքող ապրումներու այն նախանիւթե-

ը, որոնք կը կազմեն գործօն տարրերը «Համապատկեր»ի վիպական կառոյցին։ Տուեալ հեղինակի մը չուրջ Օշականի մեկնաբութիւնը գրագատական բնոյթ պարզելէ աւելի՝ կը ձգտի այդ հեղինակին հոգեկան ենթաշխարհի կենսագործումին։ «Անոնց սերունդի մը գլխաւոր միութիւնները, բանալ անոնց կեանքին հարիւրաւոր ծալքերը պիտի նշանակէր ամէնեն շահեկան վէպը լաստակերտել, սա տարբերութեամբ, որ հնարովին հոն պիտի Բլլար փոխարինուած *ապրովիով*» («Համապատկեր», *Բ. հատոր, էջ* 307) *կը գրէ Օշական։ Այս հիմնական ըմբռնումով՝ ան կը պայմանաւորէ քննադատական իր տեսութիւնները, որոնք լայն մակընթացութեամբ մը կը բացուին գրական երկերու «ներքին տարողութեան», բեբելով անդրադարձը հեռասոյզ ձգտումներու։ Ո՛չ ոք իրմէ առաջ չէ կիրարկած այն գրելակերպը, որով քննադատութիւնը իր տրպաւորապաշտ տարազին տակ կը տատանայ իւրայատուկ կերպար՝ վիպական տարրերու բարեխառնութեամբ։*

Օշականի մօտ հեղինակ մը կենդանացրէլու արարքը համազօր է տեղծագործ երկունքով բնորոշ արարքի մը։ «Իմ ուզածը, — *կը գրէ ան,* — յստակ զգայութիւնն է այն տարօրինակ վիճակին առով քաղաք մը, դէմք մը, զգայնութիւն մը, հոգի մը, ապրում մը կը դառնայ, ձեր յիշատակներուն վրայ բարձրացող, անոնցմէ թխած, բայց բոլորովին տարբեր բան մը» («Համապատկեր», *Բ. հատոր, էջ* 267)։ *Շեռբիւ այս առաջադրանքին եւ «Համապատկերի»ի տարածքին դրագատական ճամբով կատարուած իր «յատկանշական շեղումներուն», անդրշիրիմեան եղերափիճակ մը կը վերածուի մահուամբ բիւրեղացած կերպարանքի, դամբանի մը մամռաբոյր մտերմութիւնը՝ իմացական գրութիւն մը հաստատող դրական լարանի եւ, վերջապէս, յիշատակի ոգեկոչման պահ մը՝ բանաստեղծ մը մարգկայնացնելու ձգտումին։*

Օշականի համար շիրմատունները կը դարձնեն խորհրդանշական իմաստ, պարագրկելով մարդկային մարմնի ահիւնեերուն հետ անոր միմացական նառագայթումը։ Ըստ իրեն, «ամէն գերեզմանատուն խորհրդաւոր, որքան թելադրական վայր մըն է։ Ու ամէն գրագէտի գործ (ամբողջութիւնը) գերեզմանատուն մըն է» («Համապատկեր», *Բ. հատոր, էջ* 293)։ *Ահա թէ ինչու, խորասոյզ սեւեռումով եւ արուեստագէտի հեռահայեաց մտատեսութեամբ կանգ կ՚առնէ ան շիրիմներու առջեւ, կը թափանցէ անոնց մամռածրծաղ հութեան եւ մարմարածոյլ ամէն մէկ տապանաքար ան կը վերածէ նրբահիւս վարչամակի մը, որուն ներթափանց հիւսկէններուն ընդմէջէն ժամանակի լոյսին կը բանայ հեղինակներու ոգեկան ժառանգութեան հետ անոնց կեանքին եղերաստուեր տրամաբանութիւն։*

Այս առումով, ամէնէն բախտաւոր նկատուած հեղինակն անգամ զերծ չէ այն ներքին տրամէն, որուն լրումն է մահը, որ դառնագեղ ճշմարտութեամբ մը կը հանդերձէ այդ հեղինակին կեանքին եզրափակիչ արարը։

Եւ սակայն, հակառակ իր ժխտական անդրադարձումին, մահը կը դրսեւորէ բարերար յատկութիւն մը, շիրմային խրամիճակի մը ընդմէջէն պայծառացնելով եւ գեղեցկացնելով նկարագրային որոշ բարեմասնութիւններ կամ կենցաղական քարեշնորհ ձգտումներ, որոնք այլապէս, կեանքի թոհուբոհին մէջ, չէին արժանացած խանդաղատանքի մը կենսախայտ զեղումին կամ գնահատանքի մը վայելուչ ընկալչութեան, զանոնք կերպարանող հեղինակի կենդանութեան։

Օշական բազմաթիւ առիթներով շեշտած է «մահուամբ գեղեցկանալու» այս պարագան եւ ուղիղ համեմատութեամբ զուգորդած է զայն իր կենդանագրած իւրաքանչիւր հեղինակի հոգեկան վիճակներուն հետ։

Ո՛չ մէկ առիթով մահը իր շարաղէտ յայտնութեամբ վերածուած է վսեմ խորհուրդի կամ խոհուն իմացումի, որքան «մերձ ի մահ գրուած» Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի երկաբաշունչ այն բանաստեղծութեամբ, որուն հետեւեալ մէկ հատուածը անցնելով եղերական թելադրանքէ մը անդին, կը փոխանցէ մահուամբ գե-

ղեցկանալու կեանքի այլապէս ներվանայական եւ ոգեղէն զգայնութիւնը.

«Առանձին է այդ տեղն, այո՛, եւ անվեհեր
Ես կ'իջնեմ հոն,
Ու մեռելոց հովը երբ որ գայ անիւններդս
Խելլեցնել,
Ջմեռնական մրրիկներու մռնչիւնով,
Ցակտէս ներքակ
Իմ պատանիս մէկ կողմ առած, ես
բազմելով շիրմիս վրայ
«Ցկուբ», անոր պիտի ըսեմ· «չեմ ան
որմէ կը խորշէի·
Տե՛ս, ի՞նչպէս գեղեցկացուց մահը,
ըրաւ զիս տարփելի·
Միթէ դարձեա՞լ պիտի ատես զիս շիրիմէն
ալ անդին···»
— Ո՞վ բանդագուշանիմ, ան չի լսեր ու
չի յիշեր —,
. . . . . .
. . . . . .
Ըզմայլագին՝ այդ վարդերուն պիտի
հոգիս գայ այցելու,
Մարգը գըտնէ, գտնէ անտառն ու
թռչունները երգեցիկ,
Ու բեզ միայն, բազդ բարեկամ որ զիս
լալով պիտի յիշես···»

(«Սիփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», էջ 87)։

«Մահուամբ գեղեցկանալու» *իրողութիւնը հաստատող Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի* «Ցետին հառաչ»-էն *արտագրուած յիշեալ տողերը, իրենց վարակիչ յուզականութեամբ, նուիրական բնաբանի մը պէս կը մէջբերէ Օշական, ամէն անգամ, երբ անդրադառնայ եղերաբախտ հեղինակի մը կեանքին մէկ սրտայոյզ արամին, յատկապէս Գրիգոր Օտեանի, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի եւ Վահան Թէքէեանի պարագաներուն առիթով։*

«Համապատկեր»*ի էջերուն համապարփակ եւ շահեկան գիծերով ան կը ներկայացնէ իր նախասիրած յիշեալ հեղինակներուն անձնական տրամը, որ գրականութեան ծանօթ ուղիներով մեր գիտակցութեան հասած ծանօթ ոգեւորութիւնը չէ, այլ՝ հոգեկան այն զրութիւնը, որ էապէս իր ինքնադրոշմ պատկերացումով կը կազմէ էատա՛բրն իսկ արուեստագէտի զգայնութեամբ բնորոշուած օշականեան վիպապաշտ խառնուածքին։*

Եթէ «Համապատկեր»*ի գրագրական բաժիններուն գրականագէտն է, որ կը խորհրդածէ արուեստագէտ Օշականի անձին ընդմէջէն, «յատկանշական շեղումներով» իրագործուած եւ անգրչիրմեան վիճակներու անդրադարձող, այլ բաժիններու մէջ արուեստագէ՛տն է սակայն, որ կը հաստատէ զգացապաշտ ինքնութիւն՝ գրականագէտ Օշականի անձին մէջ։*

Շնորհիւ արուեստագէտի անվիճելի իր հանգամանքին, Օշական կրցած է կենդանագիր ապրումի՛ վերածել դամբանային գոյութիւնը իր մենագրած հեղինակներուն եւ շնչաւորել անոնցմէ իւրաքանչիւրին կերպարն ու նկարագրային յատկանիշները։

Այս յղացքով, Օշական օժտուած է մեռելներու հետ հաղորդակցելու այն հընարամիտ կերպով, որով տուեալ պահուն, ան կը յառաջացնէ վիպական տարբերով ներգործուած այն միսթիք իրավիճակը, ուր մեռելներ կը վերադառնեն բնական հունը մահուամբ ընդհատուած իրենց երբեմնի գործունէութեան։

«Մեռելներ խօսեցնելու» *մոային տարբերը հարազատ վերարտադրութեամբ մը կը կիրարկուի Գրիգոր Օտեանի պարագային, որուն մարդկայնական ատորդելիները զրուատող մենագրութեամբ, Օշական կը յուշագրէ 1937 թուի Աստուածածնայ մեռելոցի օրը, երբ Փարիզի Փէր լա Շէզի գերեզմանատան մէջ, սինուածանքով յառած Օտեանի տապանաքարին՝ դուրս կը կանչէ զայն իր յիսնամեայ դամբանային կալանքէն։*

Սգաւոր այցելուներու հետախոյզ ակնարկներէն հեռու, Օշական կեանքի կը վերակոչէ ամբողջական տիպարը Օտեանի, բազմեցնելով զայն շիրմաքարին «Կոնակովը կազմուած բազկաթոռին» եւ ըստ իր մտայղացումին՝ կը թաւերականացնէ իմացական փոխադարձ հաղորդակցութեան հնարաւոր մթնոլորտ մը։

Փարիզեան երկնքի տակ, աստանդա-

կան Օտեանի դամբանին առջեւ եւ անոր ոգեղինաշունչ երեւոյթին ի տես՝ ով գիտէ հոգեզրաւ ի՞նչ ապրումներ եւ նեռանձնայոյզ ի՞նչ վիճակներ դրսեւորեց Օշական, զորս կարելի չէ վերածել իրենց վերծանելի իմաստին։

Այսուհանդերձ, միակ վերծանելին Օտեանի հետ ունեցած անդրշիրիմեան իր զրոյցն է, «այդ լուռ խօսակցութիւնը», որուն հիմնական բաժինները իրենց բնորոշ անդրադարձումներով արտագրուած ձեւով կը փոխանցէ Օշական։

Ուշագրաւ է յատկապէս հաղորդակցական այն կապը, որով Օշական Օտեանով յատկանշուած ամբողջ գրական սերունդի մը մասին իր բանաձեւած դատողութիւնները կ'իմանայ նոյնինքն Օտեանի բերնէն, գրականագիտական իր տեսութիւններուն եւ, մա՛նաւանդ՝ իր սեփական տրամին եւ տատապանքին իրազեկ իբրեւ սերնդակից անձնաւորութիւն։

Այդ զրոյցը իր յատկանշած գլխաւոր երեք թեմաներով կը բնութագրէ Օշականի տրամը, Օտեանի տրամը եւ առհասարակ Զարթօնքի սերունդի գրական նուաճումներուն եւ ուղղութիւններուն վերաբերեալ հարցեր։

Օտեանի կողմէ Օշականի տրամի կապակցութեամբ կատարուած ակնարկութիւնները կը կանխեն «Համապատկեր»ի տասներորդ հատորը, ուր վերջնական վկայութիւններով Օշական կը խօսի նոյնինքն Օշականի մասին։

Հակած Օտեանի դերեզմանին վրայ, Օշական ի՛նքն է, որ կը խորհրդածէ, արծարծելով այլազան նրբերանգները իր սեփական ցաւին, որ հետեւանք է անաչառ գրաքննադատի խառնուածքին պատճառաւ իր անձին հանդէպ ցոյց տուած կարգ մը հեղինակներու բացասական վարմունքին։ Այլ մա՛նաւանդ կ'արծարծէ այդ վարմունքով յարուցուած սրտի այն տագնապը, որուն անդրհանքէն ետք Օշական ապրեցաւ եւ ստեղծագործեց հոգեդարձի մը հոգեխառնութեամբ, անդրշիրիմեան խոհերով բարեխառնելով իրեն մնացած սակաւ տարիները։

Արդարեւ, Օտեանի բերնով Օշական կ'ակնարկէ իր խանգարուած առողջութեան եւ «մարդոց միջինին համար» իր գործերուն անհասկնալի բնոյթին։ Կ'անդրադառնայ սեփական փառասիրութիւններ արհամարհող, կեղծ տաղանդներ խարանող, մինչեւ իսկ նուիրականացած կարգ մը անուններ իրենց պատուանդանէն վար առնող իր խիզախ խառնուածքին, որ բացի անաչառ դատողութենէ չճանչցաւ ո՛չ մէկ նկատում եւ, հետեւաբար, ան դարձաւ «այն տարօրինակ մարդը, որ դատուեցաւ իր հիմնովին ատած մեղքերը գործած ըլլալու ամբաստանութեամբ» («Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ 309)։ Եւ թէ՝ հակառակ ճակատագրի դառն հեգնանքին եւ իր անձին ուղղուած քննախնդիր ամէն արարքի՝ ան չարուանկեց զրել չեորհիւ գիւղացիի իր ջլապիրկ կորովին։

«Մահուամբ գեղեցկանալու» ըմբռնումը կ'իրագործուի դարձեալ, երբ Օշական Օտեանի եւ իր սերունդին հաշուոյն «մեռելի մը բերանով» կը կատարէ կարգ մը արտառուչ վկայութիւններ, որոնք ի յայտ կը բերեն այդ սերունդի իրագործումներն ու մտայնութիւնները արդարացնող որոշ ճշմարտութիւններ։

Այսպէս, անդրշիրիմեան իր ձայնով՝ Օտեան կը կատարէ սիրային խոստովանութիւններ, թէ՝ իրենց օրերուն սէրը կը պարզէր վերացական կերպարանք, եւ թէ՝ իրենց ոգեպաշտական ցանկութեամբ «ծառերուն տերեւներուն մէջ համբոյր, մշուշին թեւին մէջ շղարշ, թռչունին ձայնին մէջ սի՛րտ կը տեսնէինք» կը խոստովանի Օտեան («Համապատկեր», Ա. հատոր, էջ 292)։ Ապա կ'ուրուագծէ իր զգացական տրման, մտաբերելով երիտասարդ իր օրերուն սիրային այն մտերմութիւնները, որոնք ի վերջոյ կը յանգին դամբանային պատրանաթափ իրականութեան։

Արդարացնելէ ետք ժամանակակից խորհրդապաշտական ըմբռնումը իր այժմէական բնոյթով, Օտեան կը մերժէ Օշականի այն ծայրայեղ դժուարահաճութիւնը, որով պատմութեան դամբանին կը դատապարտուին մինչեւ իսկ լայն ճանաչում գտած երկեր։

Թէ՝ հակառակ իրենց անարուեստ յղացքին, Զարթօնքի շրջանի թատերական

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

չի հանդիսացրեր, եւ թէ՝ Սրբուհի Վահանեանը եւ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը, ըլլալով հերոսները ճակատագրէն վիճակուած նոյն դժբախտութեան՝ «առանց խորհելու, գիտնալու իսկ, գրած են Արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն սրտայոյզ վէպերէն մէկը» («Համապատկեր», Բ. հատոր, էջ 288)։

Այսպէս, գրական դէմքեր վիպայնութեամբ պատկերացնելով, Օշական կ'ընծայէ յաւելեալ հմայք մը «Համապատկեր»ին, որ գրականագիտական տեսութիւններու կամ բնութագրումներու զուգահեռ՝ կը դրսեւորէ վիպական արժանիք մը։

Այս երեւոյթին մէկ այլ վկայութիւնն է «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» ծանօթ գործին «Ցտեսութիւն» ենթախորագրով այն տխուր վերջաբանը, ուր Օշական լուսահոգի Վահան Թէքէեանի հանգէպ իր զգացումները կը յայտնաբերէ էապէս սրտառուչ յոյզով եւ անկեղծութեամբ։

Ինչպէս Օտեանի եւ Պէշիկթաշլեանի, նոյնպէս եւ Թէքէեանի պարագային, մահուան իրականութիւնը կ'ընծայէ Օշականին պատեհ առիթ մը քողազերծելու իր գրաւատած հեղինակին տրամին հետ իր առառասանքի Գողգոթան։

Այս կապակցութեամբ, Օշական կը կազմակերպէ ոգեկոչման հանդիսութիւն մը, Թէքէեանը մահէն դէպի կեանք վերակոչելու առաջադրութեամբ։ Այն առիթով, իրրեւ հաւաքավայր՝ ան կը նախընտրէ այլամերժ եւ կեղծաւոր մարդոց միջավայրէն հեռու տեղ մը, ուր կը սիրէ պարկեշտ եւ անյաւակնոտ հանդիսատես մարդոց ներկայութեան գործադրել դեղարուեստական պարզ յայտագիր մը։

Օշական կը ցանկայ, որ սոյն հանդիսութիւնը բացուի պարմանիներու կողմէ մեկնաբանուած երգով մը եւ Թէքէեանի մէկ իրաւ բանաստեղծութեամբ։ Ապա, կը ցանկայ նաեւ, որ Թէքէեանի դրական վաստակը, բանաստեղծի տաղանդը եւ յիսնամեայ տառապակոծ կեանքով հարստացած անոր արուեստն ու աշխարհահայեացքը բնութագրուին երեք տարբեր մարդոց կողմէ՝ համապատասխան պարզութեամբ, լրջութեամբ եւ անաչառութեամբ։ Եւ վերջապէս բեմ կանչուի ինք՝ բանաձեւելու իր մտածումները Թէքէեան մարդուն եւ բանաստեղծին մասին։

Ոգեկոչման սոյն առիթով արտաբերուած իր խօսքով՝ Օշական կը դիմէ դարձեալ վիպագրական իր ծանօթ գրելակերպին, մատնանշելով Թէքէեանը մահուան մահճին մէջ, Գահիրէի տուներէն մէկուն վարձու սենեակին մէջ, ինչպէս այլ առիթով պատկերացուցած էր ան Պէշիկթաշլեանի հոգեվարքային վիճակները՝ Օրթագեղի իր չիրմաբոյր տնարին մէջ։ «Կը խօսիմ իրրեւ մէկը, որ անցած է յաւիտենութեան կիրճէն, առանելէ ետոէր մուտքի տոմսը, Վահանին չափ առանձին», կը դրէ Օշական, ակնարկելով այն տառապանքին, որուն մատերմութեան մէջ ան ճանչցած էր մահը իր յայտնութենական տեսիլներով։ «Վարձու սենեակին տեղ՝ ինծի սպասող հանրայինի հիւանդանոցն էր, միջակուկ գիւղաքաղաքի մը մէկ խորշին։ Օտար, օտար, օտար՝ ամէնը, մահիճէն մինչեւ... օդը» («Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», էջ 89)։ Օշական այդ հիւանդանոցին մէջ կը վկայագրէ իր հոգեվարքային ապրումները՝ մահուան անդոհանքին դիմաց, կը յիշէ Եղեռնի այն չարաշուք օրը, երբ հրաշքով կ'ազատի Թուրքերուն հալածանքէն եւ կ'այցուի դարձեալ Օտեանի եւ Պէշիկթաշլեանի յիշատակներով՝ յանձնուելով մելոտրամաթիք զգայնութեան մը քմայքներուն։

Օշական պատկերացնելէ ետք իր հոգեվարքն ու «անրջային բացութիւնները անհուն մահապտանին», մտքով կրկին կը փոխադրուի Գահիրէ, այն վարձու սենեակը, վերածելու համար հոն պառկող մահամերձ բանաստեղծը իր զուտ «մարդկային իմաստին»։ Պայմանաւորելով մարդ ըլլալու արժանիքը տառապած ըլլալու իրողութեամբ՝ Օշական կը վկայէ, թէ Թէքէեան իբրեւ տառապակոծ հոգի մը, իր բազմերանգ թախիծներով թէ հիասթափութեամբ, թաքուն սէրերով թէ խաչկրութեամբ կը դրսեւորէ էական յատկանիշը մարդկային որակումին։

Մորացնելով իր մտածումները, ան կ'անդրադառնայ Թէքէեանի տառապանքին կարգ մը բնորոշ վիճակներուն, թէ Պոլսէրի քաղաքին մէջ զլացուեցաւ անոր աղատ մահիճի մը զգուանքն անգամ, թէ՝ մարդիկ հալածեցին զինք, խեղաթիւրեցին անոր տաղանդը՝ չահագիտական նկատումներէ թելադրուած եւ օրէցրդութեան մը վերածեցին զգացական կեանքին հետ արուեստագէտի անոր արժանապատուութիւնը։

Առանձնացնելով Թէքէեանը իր տաղանդին եւ հանդամանքին մէջ եւ անջատելով զայն ժամանակի թէ միջավայրի պայմանագրական օրէնքներէն եւ յոռի մտայնութիւններէն, Օշական կը վերարժեւորէ մահուամբ բիւրեղացած նկարագրային անկորնչելի յատկանիշը Թէքէեան մարդուն։

Շնորհիւ իր վիպական կառոյցին, «Համապատկեր»ը կը ներկայանայ իբրեւ մէկ շքեղ վիպերգութիւնը Արեւմտահայ գրականութեան, ուր Օշական, գրականագիտական իր տաղանդէն անկախ՝ կը յայտնաբերէ բանաստեղծի զգայնութեամբ շնչուած վիպապաշտ նկարագիր մ'ը։

Ծաւալուն այս գործը հանդիսարանն է մեր հարիւրամեայ գրական կեանքի այն կարգ մը իրագործումներուն, որոնց հեղինակներուն հետ հաստատելով ոգեկան առընչութիւն, Օշական կը վիպերգէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին յարդ խորհրդաւոր մնացած նկարագրային մէկ բնորոշ երեւոյթը։

Հեղինակի մը շիրմաքարին վրայ բազմելու կամ անոր մէկ հին ձեռագիրը թերթատելու Օշականի վիպական այս արարքը կ'իրագործուի մեռեալներ խօսեցընելու եւ անոնց բանաձեւուած մտածումներ վերա-գրելու այլապէս ոգեպաշտական այն մտատեսութեամբ, որ կը կոչմէ մղիչ ուժը «Համապատկեր»ի հոգեվերլուծական առաջադրանքին։

Այս ըմբռնումով՝ ոգեպաշտ մ'ըն է Օշական, որուն համար մեր գրական անցեալը այնքան նուիրական է, որքան մեր նախահայրերուն կողմէ ոգեպաշտական իմացումի մը վերափոխուած Սօսեաց անտառը։ Իրեն համար գրական ամէն մէկ երկ տեսակարար թ'նչ հանգամանքով եւ որակով ալ ներկայանայ, կը պարզէ խորհրդաւոր թելադրանք մը, ինչպէս անցեալեղ խորհուրդ մը ոգեկոչող Սօսեաց անտառի ամէն մէկ սաղարթ։

Օշական պարզ հանդիսատեսը չէ անցեալի փառահեղ նուաճումին կամ անոր ոգորմելի յատկութիւններուն։ Այլ անցեալի խորշերէն քաղած իր տպաւորութիւնները տարրաձուլելով ստեղծագործ մտքի իր քուրային մէջ, կը նախաձեռնէ այլապէս արարչագործ առաքելութեան մը, կեանքի փոխակերպելով գրական տ'յն իրականութիւնը, որ իբրեւ մնայուն աւանդ կամ ժառանգութիւն, զերծ է ժամանակի եւ շիրմային պայմաններու հարկադրանքէն։

Այս պատճառաւ, իր գրագատած հեղինակները կը ներկայանան իրենց համապատասխան վաստակով եւ ճակատագրով, հանդիսանալով սիպաբար դերակատարները օշականեան համապատկերին։

«Համապատկեր»ը վէպն է Օշականին՝ զգացական կեանքի իր բնորոշ վերիվայրումներով թէ իմացական ապրումներու գումարով։ Ծաւալուն եւ պատկերազարդ վէ՛պն է ան Հայաստանեայց գրականութեան, որուն էջերուն ներկայ է Օշական՝ պատանեկան վաղ տարիներուն շուրջ իր յայտնաբերած անձնական վկայութեամբ, նախա-եղեռնեան շրջանի գրական գործունէութեամբ, Եղեռնէն քաղած դառն փորձառութիւններու մղձաւանջով եւ սիփիւռեան ժլատ պայմաններուն հակազդուող գոյատեւման իր պայքարով։

«Համապատկեր» կոթողական իր պորտով՝ Օշական կը բնմականացնէ իր կեանքին ամէնէն հզերական դրուագները՝ հոգեկան վիճակներու հէնքով վկայագրուած։ Զայն կարելի է բնութագրել իբրեւ «մարդկային ամբէնձ սրտակեղեք տրամաման»՝ տառապանքը իր մարդկային տարրական իմաստին եւ վիպապաշտ ըմբռնողութեան վերածած ըլլալու իրողութեամբ։

ՑԱԳՈՒ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

●

Իրական բանաստեղծը այն կախարդն է, որ գիծին ու ձևին ետին գտած է գաղտնիքը թե՛ իրմէ անկորուստ բան մը՝ ալ երթալու, այն անչէջ խկութիւնը, որ ծուէն-ծուէն պիտի բաշխուի համամարդական կենդանութիւն մը ճարելու համար բառերուն կատարեն։ Ինչ որ նկար մը կը դառնայ լուսանկարէն։

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 146)

Աչխարհի սկիզբէն մինչև այսօր քերթուած մը յուզումի հանդէս մըն է։ Տեսիլներու, ձայներու, խռովքներու տեսակ մը համագրութիւն։ Շատ քիչ անգամ մատնելու արարքի մը փաստը։

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 420)

Բանաստեղծը այն է, որ յաղթահարած է բառերուն այդ զարհուրելի բռնութիւնը, ու զանոնք ըրած է թաւշի պէս կակուղ, կրակի պէս այրող, դանակի պէս սրինող, միշտ իր հաշուոյն, առանց ուրիշի մը նպաստ մուրալու։

(«Համապատկեր», Է. հատոր, էջ 149)

...Մենք կը գրենք մեր թոքերով ու վայ այն գրողին, որ մեկին ուզեցը ունի իրեն պաշտպան։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 97)

Ուրիշ է բառակոյտ մթութիւնը, ուրիշ՝ խտատակոյտ մթութիւնը։

(«Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 206)

Ինծի համար գրագէտ չէ այն մեկը, որ իր գործը կ'առնէ իր ժողովուրդին պարունակէն հեռու տարածքներէ։

(«Համապատկեր», Դ. հատոր, էջ 499)

Գրականութիւնը հաւատքի դոյժ մըն է, տագնդի փաստ մը ըլլալէ առաջ։

(«Համապատկեր», Թ. հատոր, էջ 427)

Գեղեցկութիւնը ձրի բան մը չէ։ Անիկա «հրկնաւորումն» է բնութեան, աւելի ոճաւորուած։

(«Համապատկեր», Զ. հատոր, էջ 188)

Բանաստեղծութիւնը կը սնանի կեանքով ու այս վերջինը որչափ հոծ, յորդ, խոր թաւալի, այնքան պատեհութիւն ունի թաղուած հոգեմատներու հետ չփումի գալու։ Բանաստեղծութիւնը թեքնիք չէ, ձեւ չէ։ Ի՛ ամէնէն առաջ զգացում։

(«Վկայութիւն մը», էջ 98)

Ինչ յիմարութիւն է, որ ձգած մեր ցաւերը, մեր տագնապները, մեր ողբերգութիւնը, մեր գրողները մանեակ ծախեն ու չուսին խաղան, կեփիւռ ճամբեն ու ամպեր փառուրեն, իրրեւ թէ չունենային ուրիշ պարտքեր։

●

Ժողովուրդի մը հոգին կ'ապրեցնայ հոն՝ ուր ամէնէն աւելի անկաշկանդն է ան։

Գ. ՕՇԱԿԱՆ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆԻ ՏԵՂԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

•

35 տարին բաւական ժամանակ է, որպէսզի մահացած գրագէտի մը գործին մասին քիչ թէ շատ վստահ խօսքեր ըսուին։ Այս ձեռնարկը սակայն վտանգաւոր է նոյն ատեն՝ որուած ըլլալով գրական չափանիշերու արագ փոփոխութիւնները վերջին քանի մը դարերուն։ Բարեբախտաբար, հայերուս գրական ըմբռնումները կը թուին հնազանդիլ իրենցմէ աւելի ուժեղ մղումներու, տեսակ մը բարոյական բնազդի։ Ըստ մեզի, առողջ գրականութի՛ւնը կը դիմանայ, վաւերական եւ բարոյալից, ա՛յն՝ որ կ՚օգնէ հայութեան վերապրելու պայքարին։ Այս եզած է մեր գրականութեան օրէնքը, մինչեւ արեւմտահայոց մայրամուտը՝ 1960ական թուականներուն։ Թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ սփիւռքահայոց օրէնքը — շատ յստակ չէ։ Այնպէս որ, այս կարճ քննութեան համար կը հետեւինք անցեալի իմաստութեան եւ փորձառութեան։

Օշականի հրապարակ գալը (1902ին) կը զուգադիպի մեր գրական կեանքի է՛ն մռայլ շրջաններէն մէկուն։ Հարիւր տարիէ ի վեր հայերը կը փորձէին արթննալ, բայց չէին յաջողեր։ Մէկ-երկու բանաստեղծ (Գեւորգ Դուրեան, Մկրտիչ Գէշիկեաշլեան), քանի մը վէպ ու վիպակ գրողներ (Մերենց, Յարութիւն Սըվաճեան, Տիգրան Կամսարական), անթիւ տաղաչափ եւ գրոց-բրոց՝ գրականութիւն մը չեն չիներ։ Դարը կնիքին տակն է մըտաւորականներուն (Ստեփան Ոսկան, Մատթէոս Մամուրեան, Արփիար Արփիարեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան), որոնց մեծագոյն տաղնապը զանազանելն է անկախ մարդու մտածումը ազգային գաղափարաբանութեան բռնութենէն, որ կը պահանջէ ամէն ինչ ստորադասել վերապրումի հրամայականին։ Ազգ ու եկեղեցի կը խեղդեն գրական զգայարանքին ազատ բխումը. Փիղիքական կեանքի պաքէթիզը, հայ ըլլալու ձրի ողբերգութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ընտանեկան մելոտրամներ, հասարակական ճղճիմ խնդիրներ, գիրար հեղնելու ախան, գիւրին ու կեղծ տաղանդը, սիրելու եւ սիրուելու ահաւոր պահանջը, մշակութային աւանդութեան մը գրեթէ ամբողջական բացակայութիւնը — այս բոլորին արդիւնքը ա՛յն է, որ արուեստի բուն հարցերը, գրագէտին թեքնիք խնդիրները ու նաեւ անոր աւելի տեսաբանական հարցերը ընկերութեան ու պատմութեան հետ՝ մեր գրական գիտակցութեան մէջ շատ աննշան տեղ մը կը գրաւեն։ Աւելցնելու է արտաքին ճնշումները, որոնց գլխաւորն է 1888ին հաստատուած մամլոյ կանխագել գրաքննութիւնը, որ անկասկած իր ժխտական ազդեցութիւնը ունեցաւ յառկապէս արձակի զարգացման մէջ, ինչպէս եւ մեր գրողներուն մեծ մասին թրքերէն չգիտնալը (Արփիարեան, Զօպանեան, Թէքէեան, Մեծարենց, Կամսարական ու յատ ուրիշներ), որ իրենց միջավայրի լեզուն կը վերածեն անթափանցելի պատի մը ու հաւանաբար բանի մէջ գտնուելու ապաւորութիւնը աւելի կը շեշտէր։

երբեք մեր գրականութիւնը այդքան ամուլ երեւոյթ մը չէ պարզած։

Օշականի առաջին վիպակը կը հրատարակուի առանց իր ուզելուն կամ գիտնալուն, 19 տարեկանին, 1902ին։ Եօթը տարի պիտի անցնի վրայէն մինչեւ յաջորդ պատմուածքին լոյս տեսնելը — «Պառաւին անէծքը»։ Տաղանդի եւ ըսելիք չունենալու հարց չկայ հոս, ոչ ալ ժամանակի։ Իր շուրջը մարդիկ իրենց գրութիւնները հեւ ի հեւ խմբագրին սեղանին կը հասցնեն՝ դեռ մելանը չչորցած, ու այս յայտնի է գրուած գործերու անխնամ, հապճեպ նկարագիրէն։ Օշականի պարագային ոչ մէկ ուճապարանք կը նշմարուի, ոճի ոչ մէկ թափթփածութիւն, այլ դանդաղ, սիսթիմաթիք աշխատանքի մը փաստը, տիպիկինի ու ներքին գրաքննութեան մը ճնշումը։ «Պառաւին անէծք»էն եւեթ, տակաւին 5 տարի մըն ալ պիտի անցնի՝ մինչեւ որ հասած 31 տարեկանին, «Միհիրան»ի մէջ լոյս կ'ընծայէ, իր իսկ վկայութեամբ, «իմ առաջին յուրջ գործը»՝ «Համբոյրի մը պատմութիւնը»։ Ու ասիկա մարդու մը կողմէ, որ 20 տարի առաջ իր գիւղական դպրոցի շարադրութեամբ՝ ուշադրութիւնը գրաւած էր Օտեան էֆէնտիին, Պոլսէն յատկապէս եկած օժտուած աշակերտներ դտնելու եւ Եւրոպա բարձրագոյն ուսման դրկելու։ 1914ն ենք արդէն, ջարդերէն մէկ տարի առաջ։

Օշական հրապարակ կ'իջնէ գիւղի կեանքէն առնուած հեքիաթներով ու պատմուածներով։ Ոչինչ կար ու գրուած էր ատկէ առաջ մեր գրականութեան մէջ, որ հեռուէն-մօտէն նմանէր անոր գրութիւններուն։ Վիպակի եւ պատմուածի սեռը 1850էն ի վեր կը փորձէին արեւմտահայերը, սկսելով Վիեննայի Մխիթարեաններէն ու Վերածնունդի միւս գրողներէն — Յովհաննէս Հիսարեանէն, Ստեփան Ոսկանէն, Թ. Միսաքեանէն, Յարութիւն Սվաճեանէն, Արմենակ Հայկունիէն, մինչեւ իրապաշտ անունով ճանչցուածները՝ Արամ Անտոնեան, Գրիգոր Զօհրապ, Բիւզանդ Պոզանեան, Լեւոն Մեսրոպ, Արփիար Արփիարեան, Մելքոն Կիւրճեան ու տասնեակ մը այլ հեղինակներ, որոնց ըմբռնումը վերջնական կազապարը առած է արեւմտահայ ընթացիկ, միջին պատմումին եւ որ դեռ կը շարունակուի Գէյրութէն Փարիզ ու Մ. Նահանգներ։ Այս կազապարը է՛ն պարզն է ու կ'արձագանգէ կրօնական-դասատուհարուստ դասակարգին ճաշակին, տեսակ մը շարականներու շարունակութիւնը։ Գրութիւն մը պէտք է ըլլայ դաստիարակէր, բարոյալից ու նկարագրէ պատշաճ ոճով մը աղքատ դասակարգի ընտանեկան տագնապները, եւ կամ՝ դրամի կամ բարոյական առաքինութիւններու շուրջ չինուած դէպք մը պատմէ։ Կեդրոնական երկու տիպար մասամբ նուաճուած են թէ՛ վէպին եւ թէ ալ պատմումին մէջ։ Վաճառականը, առհասարակ տարիքոտ ու չար, եւ երիտասարդ առաքինի սիրահարը։

Այս աւանդութեան դէմ՝ Օշականի գրականութիւնը կատարեալ նորութիւն մըն է, չըսելու համար յեղափոխութիւն։ Աւելորդ է անշուշտ խօսիլ յառաջդիմութեան կամ բարւոքման մասին արուեստին մէջ։ Կրնանք սակայն ըսել, թէ Օշականի հեքիաթներն ու պատմումները աւելի արթնութեան, աւելի լոյն, նուրբ դիտակցութեան մը փաստը կը բերեն, մարդկային բնութեան մէջ կը բացուին ծալքեր ու վարագոյրներ, որոնց դոյութեան կասկածն իսկ չկար առաջ։ Ուրկէ՞ ուր այս ամբողջը, սա գիւղացիէն, որ դեռ Եւրոպա իսկ չէր գրած ոտքը։ Իր վերջին հատորին մէջ, որ «Վկայութիւն»ն է (հրատարակուած 1982ին, Անթիլիաս), Օշական երկարօրէն կը նկարագրէ այն հզօր ազդեցութիւնները, որոնց հմայքին մէջ ինկած էր ինք, նախ՝ Արմաշէն, յետոյ՝ Պոլսէն։ Նախ Ֆրանսական գրականութեան 19րդ դարու բոլոր մեծերը, ինչպէս եւ դասականները։ 1900էն եւեթ ան կը ծանօթանայ Տոսթոեւսկիի։ Ռուսին արուեստը լախտի հարուածի նման կը զդեանէ երիտասարդ հայը։ «Գրիչս կոտրեցի ու որոշեցի այլ չգրել», կը գրէ իր ինքնակենսագրութեան մէջ։ Եւ Օշական 25 տարի ժամանակ կու տայ իրեն, որ մարզուի, հասունցայ եւ զինուի, որպէսզի համարձակի մէջտեղ ելլել իրրեւ վի-

պասան, 45 տարեկանին ու իր «Մնացորդաց»ով չափուի «Քարամազով եղբայրներ»ուն հետ։

Ազդեցութիւններէն եկաք՝ աւանդութիւնը։ Չկայ լուրջ գրագէտ՝ առանց աւանդութեան մը նպաստին ու վտանգին։ Ի՞նչ աւանդութեան ժառանգորդ էր Օշական։ Մերժած զգայական-բարոյախօսական պատմումը, սակայն իրապաշտ կոչուած շարժումէն դեռ կը մնար աւանդութեան նման բան մը, զոր բոլոր քիչ թէ շատ օժտեալները փորձեր էին — Զօհրապ՝ «Մասիս»ի մէջ (1892–1893), Տիգրան Արփիարեան, Արփիար Արփիարեան՝ «Նոր կեանք» (1900–1902), «Մասիս» (1900), Վահան Թէքէեան՝ «Բիւզանդիոն», «Մանգումէ Էֆֆիար» (1903), Աբրամ Անտոնեան՝ «Մաղիկ» (1901)։ Այդ՝ Ֆրանսական թրանշ տը վի ըռուած տեսութիւնն է։ Սակայն այդ վիին հայկական իմաստը բաւական տարբեր էր Ֆրանսականէն։ Հայերը կեանքը կը տեսնէին ու կ'ըմբռնէին իբրեւ պայքար Բարիին, Գեղեցիկին ու Առաքինիին եւ Չարին, Վատին միջեւ եւ որուն մէջ միշտ առաջին կարգի ուժերն էին, որոնք յաղթական կ'ելլէին, ըստ բարոյական ու կրօնական սկզբունքներուն։ Գաւառի գրողներու պարագային՝ իրականութենէն սա փախուստը շատ աւելի ուշագրաւ է, որովհետեւ՝ նուազ ակնկալելի։ Կարդալու է Թուրէն Զարդարեանի բանաստեղծական արձակը 1900ական թուականներու «Արեւելեան մամուլ»ի մէջ՝ գիտակցելու, թէ կեանքը, ըլլայ հայուն, Թուրքին թէ խափչիկին, տառապանքի ու հեշտանքի այդ հում նախանիւթը, որ կը փորձէ մարդ ըլլալ, բայց չի յաջողիր, իրական ողբերգութի՛ւնը ապրելու ճիգին՝ բացակայ է իր գրականութեան մէջ։ Գրական արժէքի դատում չէ, որ կ'առաջարկուի հոս, այլ կը մատնանշուի հիմնական խոչընդոտ մը՝ հայ մտքի հասունութեան հասնելու ճամբուն վրայ։ Օշականի բերածը անշուշտ թրանշ տը վին չէր ու պէտք ալ չունէր ըլլալու, այլ կեանքի ի՛նք, անձնական ըմբռնումն էր, որ խարբխս ունենալով աւանդութիւնը՝ բոլորովին նոր կերպարանք կու տար թէ՛ խորքին, թէ ալ ձեւին, չնորհիւ իր գունագեղ, թարմ, քնարերգական ջիղին։

Քանի մը նմոյշներ եւս։ Մինչեւ 1900, դժուար է գտնել ոճի ու անձնական գրելակերպի գիտակցութիւնը արեւմտահայոց մէջ։ Միակ անձը, որ կրնար անձնական ոճ մը ունենալ՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեանն էր, պարզապէս խառնուածքի ճամբով, բայց չունէր նեղքին տխրփփինը այդ իրագործելու համար։ Ցակոբ Պարոնեանը, միւս կողմէ, կարծր, տոկուն գրագէտ՝ գրականութիւնը գործիք կը ծառայեցնէր, իբրեւ թէ ընկերային կեանքի ուրակը փոխելու ու չէր կրնար ոճն ու լեզուն լուրջի առնել։ Երբ ոճի զգայարանքը կը պակսի՝ կը պակսի նաեւ գուտ գրագէտի հասկացողութիւնը։ 19րդ դարուն, ո՞վ էր ան, որ ինքզինքը լոկ ու ամբողջական գրագէտ կը համարէր, ո՞վ կը զրաղէր գրագէտի էութեան ահմանումով։ Չկար մէկը, լուրջ գրող, որ ինքզինքը կա՛մ քարոզիչ, կա՛մ գործիչ կամ ալ դատարարակ չնկատէր առաւելաբար, լաւ հայ եւ ազգին խոնարհ ծառան։ Հաւանաբար միայն Ստեփան Ոսկանը ու մասամբ ալ Եղիան կրնային կեանքն ու գրականութիւնը բաժնել իրարմէ, կամ հեռաւորութիւն մը դնել երկուքին միջեւ։ Մեւաներուն համար, կը հեռեւէին աւանդութեան, որ մէկը միւսով կ'ամբողջացնէր, կը արբագրէր։

Ահա աւանդութիւններու հոսանքը, որուն մէջ ինկած՝ 1910ը դիմաւորող սերունդը կը տարուէր։ Երկու բացառութեամբ։ Մէյ մը Երիտասարդ բանաստեղծները՝ Վարուժան, Թէքէեան, Սիամանթօ, Մեծարենց, Զարեհան, որոնք մինչեւ 1907 գտած էին իրենց ինքնատիպ ոճը։ Եւ՝ Օշական արձակագիրը, որ կը մերժէր, կ'ուրանար կարելի բոլոր ձեւերով նախկին ըմբռնումը։ Բոլորէն աւելի հաւանաբար ինքն էր, որ գրող ըլլալու, գրագէտի իւրայատուկ, եզական ճակատագիր մը ունենալուն գիտակցութիւնը ունէր։ «Քան տարեկանի գուռներուն, — կ'ըսէ ան իր «Վկայութիւն մը» հատորին մէջ, — ես արդէն գծած էի գրական կեանքիս ամբողջ ուրուագիծը»։ Այսպէս էր, որ Օշականով «գրագէտին» գիտակ-

գութիւնը կը մտնէր Արեւմտահայ գրականութեան մէջ, հետը բերելով ծրագրուած կեանքի մը, ներքին ախտիլիճի մը ու անձնական ոճի մը յղացքը։

Եւ անշուշտ, առաջին արարքներէն մէկը սասնկ ծրագրի մը՝ քանդել է մոտենալու տիրող կաղապարները։ Սակայն չ'արժեր կեդրոնանալ իր քննադատութեան վրայ, որ այս չրջանին կը զարգանայ ու համբաւի ալ կը վերածուի եւ որուն քանդիչ նկարագիրը անձնական եւ ընկերային ոչ մէկ կարեւոր նպատակ կը թուի հետապնդել։ Օշականի քննադատութիւնը լոկ գրական ձեռնարկ մըն է ու իր Մեծ Մրագիրին մէջ յատակ տեղ մը ունենալու է։ Աւելի առաջ չանցած՝ փորձելու է սահմանել այդ Մեծ Մրագիրը։ Ասնկ բան մը եղած ըլլալու է երիտասարդ Օշականի մտածումը։ — Կեանք ըռւածը խորհրդաւոր ու անկրկնելի ինչ մըն է, որ ամէն վայրկեան կ'անհետի մահուան ետին, եւ սակայն միակ իրողութիւնն է, որով կ'արժէ զբաղիլ։ Արուեստը միայն կրնայ զայն գրկել եւ ոչ թէ քառակուսի ապրիլը։ Ուստի՝ բռնե՛լ հայութեան կեանքը իր ամբողջ եղերականութեան մէջ, խառնուած թուրքին, գիւղն ու քաղաքը, քոքուրէն մինչեւ փաշան, սկսելով բանաստեղծութենէն, անցնելով վիպակին, յանգելու համար վէպին ու վէպէն անդին՝ վէպերու խուրձին (roman-fleuve)։ Նկատելով, որ այս ուրուագիծը կեանքի կոչուած էր 1903ի շուրջ, հարկ կա՞յ շեշտելու, թէ Ջարդերը, Հայկական Յեղափոխութիւնը, Հանրապետութիւնը եւ Սփիւռքը պատմական փուլեր ըլլալէ աւելի՝ մարդկային ապրումի պահեր են, հոգեբանական անջրպետներ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ, որուն յաւիտենականութեան ու բարոյական արժանիքին մասին որեւէ կասկած չունի Օշական։ Այսպէս է որ, ինչպէս ուսուցիչ է պարագաներու բերումով՝ այնպէս ալ քննադատ է, գարձեալ պարագաներու բերումով։ Իր սուր, խստապահանջ քննադատութիւնը, որ «Հայրենիք»ներու շարքով ծանօթ է՝ իրեն համար աւելորդ, անտեղի ուժերու սպառում մըն է։ Քննադատութիւնը, ըստ Օշականի, գրական սեռ իսկ չէ ու քննադատը պարզ մակաբոյծ մըն է։ «Ոչ մէկ քննադատէ սրեւէ բան սորված եմ», կը գրէ «Վկայութիւն մը»ին մէջ ու կ'ընէ այդ մարդանքը՝ գրեթէ իբրեւ պարտականութիւն, առանց հաճոյքի կամ օգուտի, իբրեւ պատրուակ ուրիշ, աւելի կենսական մտածումներ բանաձեւելու։ Ու՝ գրական հրապարակը մաքրելու։ Գիտէ նաեւ, որ հայերու նման ժխտական զգացումներով սնանող ժողովուրդի մը համար, երբեմնաք ու քննադատութիւն՝ նոյն նպատակին կը ծառայեն — ներքին թոյները մաքրելու։ Օշական գիտէ, որ մեծ քննադատի համբաւը, որ կը կպեն իր անուան, լաւագոյն ձեւն է, որ մարդիկ կը գտնեն չէզոքացնելու յեղափոխական գրպէտի վտանգաւոր ազդեցութիւնը, սակայն շատ ալ հոգը չէ։ Մահը աչքը առած մէկն է, տալիք-առնելիք չունի մարդոց հետ եւ կրնայ յանդուգն ու միակ ըլլալ։ Իրականութեան մէջ, մեր առաջին հմուտ, վաւերական ու ինքնատիպ քննադատն է։ Իրմէ առաջ եղած էին ուրիշներ — Արտաշէս Յարութիւնեան, Արշակ Զօպանեան, Արփիար Արփիարեան, Ստեփան Ոսկան, սակայն անոնք շատ բան չէին փոխած պոլսահայ գրական ճաշակներէն։ Օշականով քննադատութիւնը յանկարծ կը լրջնար ու իրեն հետ կը լրջնար մեր գրականութիւնը։

Գրագէտի ճակատագրի զօրաւոր գիտակցութեան կը հետեւի անձնական ոճին ալ խւրայատուկ իր հասկացողութիւնը։ Իր կեանքը գիւղէն Պոլիս՝ չարքաշ ապրում մըն է, կիրքերու եւ պայքարներու կոտաւ վրայ գծուած գաժան, բայց երապային հեքիաթ մը։ Եւ իր ոճն ալ, իբրեւ կեանքէն բխող իրականութիւն՝ նոյն յատկանիշները կ'ունենար։ Ու կը փչէր աւանդական, կոկիկ, երկչոտ ոճը՝ իր վիպակներուն բերած կեանքով։ Նախ՝ գիւղը կու գար, իր վայրագ կիրքերը վարչամակած քնարերգական մթնոլորտով մը, որ զինքը կը հանէր իր աննման անկիւնէն ու կը դնէր աւելի համամարդկային փլանի մը վրայ։ Յետոյ կու գային գիւղացիք, մեծ մասով քոքուրներ կամ զրկուածներ, իրենց գունագեղ, ինքնատիպ նկարագիրներով։ Այս՝ բոլորովին

նորութիւն էր մեր գրականութեան համար, ուր միջին կամ ստորին դասակարգը միշտ իշխած էր արձակին մէջ։ Նորութիւն էր նաեւ էռոթիզմը, որ կու գար խառնուած քնարերգութեան՝ ոչ իբրեւ խայծ երեւակայութեան՝ նեռուած մեր սովամահ զանգուածներուն, ոչ ալ իբրեւ վայելքի հանդէս, այլ՝ իբրեւ զրկանք, ցաւ ու տառապանք։ Այս ամենուխով էր, որ Օշականի գրականութիւնը կը հասնէր հայութեան խորագոյն հոգեբանական իրողութեանց, անլուր, ծածուկ ցանկութեանց։ Մինչ Զօհրապի քաղքենիներուն սեռականութիւնը, մա՛նաւանդ կիներու վրայով, Զօհրապի անձին փորձառութեան եւ ստեղծագործ երեւակայութեան արդիւնքն է, Օշականինը ամբողջ դասակարգի մը, ժողովուրդի մը ներքին կեանքի անձուկին արձագանգը կը բերէ՝ 25 տարեկան երիտասարդի մը ապրումներուն համբով։

«Տասնիհինգ տարուան աշկերտուհիւն մը կայ, որ ամէն գրող պիտի անցքնէ մինչեւ գիտնայ գրիչին ո՛ր ծայրով կը գրեն», կ'ըսէ Օշական ու ինք դրած է այդ ժամանակը, 1900էն 1915։ Ոչինչ մը նացած է իր աշկերտութեան փորձերէն, բացի 1903ին գրուած քանի մը արձակ եւ ուանաւոր էջերէ, որոնցմէ մէկն է հետեւեալը.

Վառարանին բոցը դուրսը կը խաղար
Թռոց կարմիր մը ֆեռլով հրեսնն,
Որուն անքիծ ազնիւութիւնը մարմար
Կը վրձիներ ջինջ փափկութեամբն իր գէսին։

. . . . . .

Սենեակը հոն էր՝ ծաղկի թերթով պարուրուած,
Համբ վկան մեր համբոյրին արտաքոյ,
Վարդ մը՝ որուն գունդանմին մէջ անտարած
Հոգիս կ'ուզէր տարրալուծուիլ ու զոգալ։

. . . . . .

Պիտի չապրին վերացումի այն օրեր
Հին օրերու մշուշին մէջ կորուած
Ու անոնցմէ հոսող բոյրին պէս հրեր՝
Պաշտումներս ալ պիտի մնան միշտ թաղուած։

Բաղդատելու է այս քերթուածը այն օրերու միջինին (ահա անուններ — Ռուբէն Որբերեան, Կարապետ Ոսկեան, Մը-կրտիչ Սէֆէեան, Վահան Մալէզեան, Աղեքսանդր Փանոսեան՝ «Մասիս»ի մէջ, Ռ. Զարդարեան, Արտաշէս Ցարութիւնեան, Թէոդիկ, Սիպիլ՝ «Մաղիկ»ի մէջ), հասկնալու Օշականի նորընչումին ու լեզուական զգայարանքին նորութիւնը։

Օշականի հեքիաթները։ Այս ժանրը գրեթէ անտեսուած էր արեւմտահայոց մօտ մինչեւ Ռուբէն Զարդարեան, որ անոր գեղարուեստական զգեստ մը հագցուց, 1895ի «Մաղիկ»էն սկսելով։ Երկրորդական, երրորդական գրողներ փորձած էին (Մալկարացի Կարոն, Մ. Ռուբէնեան, Արամ Անտոնեան ու, 1900էն անդին՝ Մուշեղ Վրդ. Սերոբեան, Լեւոն Մեսրոպ) ու ձախողած։ Զարդարեանէն զատ, միւս բոլորին հեքիաթները երեւակայածին, երազային, մանկունակ նկարագրով մը կը յատկանշուին։ «Պարիկին հարսը», «Ոսկի գետը», «Եղեգնեայ սրինգ», «Նարկիս պարիկը», — ահա քանի մը անուններ ու դուք կրնաք երեւակայել թեքաթը։ Օշականի հեքիաթը, իր քնարական շունչով, լեզուական թարմութեամբ, գոյներու, գիծերու, բոյրերու եւ ձայներու ֆոլորիով ու մա՛նաւանդ ապդային յիշողութենէն գալու հանգամանքով՝ ուշագրաւ երեւոյթ է։ Սեռային զրգռումն ու արտաքին բնութեան միջեւ հոն գոյացած նոյնացումը նախապատրաստութիւն մըն է ապագայի իր վէպերուն, մասնաւորաբար «Մնացորդաց»ի մէջ, ուր կեանքի իսկութեան տանջագին իր փնտռտուքէն տարուած՝ ան պիտի հասնի հեքիաթի եւ առասպելի ոլորտներուն։ Քայլ մը եւս՝ եւ Օշական պիտի սկսի շփոթել իրականութիւնն ու հեքիաթը, յատկապէս իր իսկ ինքնակենսագրութեան պարագային։ Ասկէ անկախ, այս հեքիաթները, որ կը կազմեն «Խորհուրդներու մեհեանը» հատորին էութիւնը, նոր աշխարհ մը կը բանան մեր գրական զգայնութեան մէջ, արտայայտելով մեր ժողովուրդին սիրոյ ծարաւը, միամիտ հաւատքը թարիին, անմեղութեան եւ անոր տրտում կարօտը երջանկութեան։

Ուրեմն, ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէ

Օշականի գոյութիւնը 1900էն 1915ի շրջանին, արեւմտահայ գրական կեանքին մէջ։ Նախ՝ իբրեւ արուեստագէտի տիպար, իբրեւ կենդանի օրինակը անգիջող, ամբողջական գրագէտին, որուն գոյութիւնը, մեծ գրականութիւններու պարագային՝ փաստ մըն է ժողովուրդի մը հասունութեան։ Նոր է այս որակի անձը մեր մէջ։ Յետոյ՝ իրեն հետ կը յայտնաբերուի հայ գիւղին ու գիւղացիին մէկ տարբեր կերպարանքը, շատ աւելի մարդկային, առհաւատեան, քան ազգագրական վէպերու, վիպակներու եւ զաւառական գրողներու սահմանափակ, խեղդուկ ու մառնակի աշխարհը։ Մուտք կը գործէ ցարդ արհամարհուած եւ արժեզուրկ դասակարգը քոքուրներու ու անոնց հետ տառապագին էոոթիզմ մը, որուն գեղհկութիւնը կը փրկուի միայն քնարերգականութեան միջամտութեամբ։ Իսկ զուտ գրական թեքնիքի տեսակէտէն, Օշականի բերածը կրկին մեր գրականութիւնը կը բարձրացնէ ժամանակակից առաջացած գրականութեանց մօտիկը։ Եթէ բաղդատենք 1902ին գրուած «Առաջին արցունքը» եւ 1914ին գրուած «Համբոյրի մը պատմութիւնը», կը տեսնենք, թէ 12 տարուան ընթացքին գրագէտը ինչպէս կրցեր էր իր ու գրութեան միջեւ անջրպետ մը դնել, նուազագոյնի իջեցնել բարոյական դատումները, ամբողջութեամբ ընդնել մելոտրամը եւ իր անձը անհետացընել իր ոճին ետին։ Այս բոլորը հիմնական տարբերն են, որով ան կը մօտենար իր վարպետին, Տոսթոյեւսկիի ոճին։ Ինչ կը վերաբերի գրութեան մէջի մարդկային կեանքի խառութեան, տրամին ու տիպարին հարաբաստութեան՝ 1915էն 1918 Պոլսոյ նկուղներուն, գոհնեներուն ու անկարելի թաքստոցներուն մէջ իր քաշկըռտած քաղաքական փախստական կեանքը պիտի բուէր։ Թուրքին մայրաքաղաքին մէջ մարդիկ շատ արագ ու եղերական թափով կը հասունանան։ Կեանքի եւ ոճի կատարեալ նոյնութիւնը, որ կը գոյանայ այս տարիներուն՝ ապագայ վիպասանի կազմութեան իր հիմնական տարրերէն մէկը պիտի հանդիսանայ, հասունութիւն մը, զոր սովորական կեանքով մարդիկ տասնամեակներու ընթացքին ժեռք կը ձգեն։

Վէպը քաղաքի երեւոյթ է, նմանապէս՝ թատրոնը։ Սէօլէօզէն Պոլիս, ոտանաւորէն վիպակ, հեքիաթ ու քննադատութիւն՝ Օշական կը կտրէր առաջին հանգրուանը իր Մեծ Ծրագրին, որուն ներքին կշռոյթը՝ Ջարդերը, տարագրութիւնը ու ազգային համատարած ողբերգութիւնը միայն արագացա՛ծ էին, առանց հիմնականին մէջ փոխելու։ Հիմա, 1918էն ետք, ծայր կու տար նոր հանգրուանը ու անհրաժեշտ էր, որ Օշական փակէր հինին հաշիւը։ Ու ահա 6 տարուան մէջ ան հրապարակ կը նետէ իր վիպակներու եւ հեքիաթներու հատորները — «Խոնարհները» լոյս կը տեսնէ 1920ին, «Երբ պատանի եմ»ը՝ 1926ին։ Պրուսան եւ Պոլիս պէտք էր որ աւելնային գիւղին վերայ ու աշխարհը տեսնուէր քաղաքի աչքերով։ «Կա՞յ իրօք դիւղի ու քաղաքի միջեւ տարբերութիւն՝ մարդկային էակի էութեան տեսակէտով», հարց կու տանք մենք՝ սփիւռքահայերս, որ գիւղին ինչ ըլլալը չենք գիտեր։ Մոռնալու է պահ մը ռուսահայոցմէ ժառանգուած ռոմանթիզմը։ Օշականի ոճէն դասելով՝ շատ մեծ է տարբերութիւնը — վէպին ոճը՝ կազմուած քաղաքին մէջ, դպլիօրէն բիրտ, հեւքոտ, արագ ընթացող, ինքնակամ թափ մը ունի, հակառակ անոր, որ հեղինակը ճիգ չէ խնայած զայն յղկելու, կատարելագործելու արհեստաւորի բացառիկ բծախնդրութեամբ։ Յետոյ՝ Օշականի կեանքն ալ, որ աստանդական փընտռտուք մըն էր (1922ին՝ Պուլկարիա, քաղաքը, Թուրք քաղաքը՝ Պրուսան ու 1924ին՝ Եգիպտոս, 1926ին՝ Կիպրոս, 1934ին՝ Երուսաղէմ), կայքի ու խարիսխի մը պահանջէն մղուած՝ ի վերջոյ կը գտնէր զայն վէպին մէջ, որուն երեւակայական աշխարհը այսպէսով կը դառնար իր բուն իրականութիւնը, ուր արմատ կը նետէ վերջնականապէս։ Քաղաքը ու վէպը — Օշականի համար կեանքի բո՛ւն արգանդը, բո՛ւն կրկէսը անոր կիրքերուն, մարդկային հոյակապ եւ ապսիւրտ արկածախնդրութեան։ Բայց իր քաղաքը, Թուրք քաղաքը՝ Պոլիսն ու

Թուրքիան, ահաւոր տեղ մըն է, մոլուցքի ու ցնորքի, կիանքի ու հեքիաթի հնոց մը, որ մարդոցմէ վեր, անհատներու կամքէն բարձր ուժեր ի գործ կը դնէ՝ տրորելու խեղճ մարդիկը։ Հոն է ձուլարանը մեծ կիրքերուն — սեռականութեան եւ բիրտ ուժի ճակատագրական, անմարդկային թափը, ո՛չ միայն կիները ճնչելու, այլ, մա՛նաւանդ տարուկները, հայերը։ Յետոյ՝ կրօնական մոլեռանդութիւնը, ցեղային առելութիւնը, դասակարգային հակամարտութիւնը, ներքին բդկտումներ, սիրոյ հրայրք մինչեւ մահ ու ատկէ անդին՝ ոգիներու աշխարհին մէջ...

1928ին Օշական 45 տարեկան է ու իր կարողութեանց գագաթնակէտին։ Մինչեւ այդ թուականը արեւմտահայ 95 վիպասան, տանելին ու անտանելին մեսին, հրապարակ նետած էին մօտ 150 անուն վէպ։ Նոյն ժամանակամիջոցին 350 հատոր օտար վէպեր թարգմանուած էին հայերէնի, սակայն չկար հայ վէպի ո՛չ գիտակցութիւն, ոչ ալ, անշուշտ, ուսանդութիւն։ Ազգային ըսելով՝ հաւանաբար միայն 3-4 վէպ կար մէջտեղերը, եթէ զանց առնենք Մամուրեանի ու Մերենցի պատմական վէպերը, որոնք քաղաքական նպատակներով գրուած էին — Տիգրան Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը», Երուխանի «Ամիրային աղջիկը», եւ Զապէլ Եսայեանի վիպական գործերը։ 1928ին Մեծ Ջարդերը եկած-գացած են, իրենց ետին թողած համատարած ողբերգութիւնը Սփիւռքի։ Ու կենաց-մահու պայքարը, զոր ազգովին կը մղէինք, մէկ հրամայական ունէր — վերապրիլ։ Ալ որո՞ւ հոգը արուեստը, գրականութիւնը, վէպը։ Պատասխանը պարզ է — գրադէտի՛ն հոգը, միայն ու բացարձակ։

Ու ահա, ջարդուփշրուր ազգի մը եւ գրեթէ անգոյ աւանդութեան մը աւերակներուն մէջէն՝ Օշական կը կանգնեցնէ իր վէպը, բարձր մշակոյթներու չափանիշով եւ ազգային նկարագիրով։ «Օշական չի յաւակնիր, — կ'ըսէ ան իր ինքնակենսագրութեան մէջ, — որ մեր վէպին տուած է վերջին կերպարանք։ Բայց կը յաւակնի, որ մեր վէպը իրմով շրջան կը փոխէ, այսինքն՝ կը փարձէ նոր, յանդուգն ճարտարապետութիւն մը (էջ 189)... ուժով, ամուր վէպն է, կիրքերու հանդէս մը... յուսալով մը եթէ ոչ աշխարհի գրականութեան՝ գէթ հայ գրականութեան վերայ» (էջ 218)։ Եւ հակառակ ծանր դժուարութեանց — իր սերունդն ու ծանօթները, Թէքէեանէն, Եսայեանէն ու Զարեանէն զատ՝ նահատակուած են, Փարիզի ու Միջին Արեւելքի երիտասարդ գրողները մեծ մասով կ'ուրանան զինք, կիրքերը չեն ծախուիր, մարդիկ լուրջ գրականութիւն կարդալու գլուխ չունին, օրապահիկը հազիւ-հազ կը շահի — Օշական, վեց տարուան ընթացքին, 1928էն 1934՝ 9 հատոր խիստ, բարդ ու երկար վէպեր կը հրատարակէ Պոսքընի «Հայրենիք» ամսագրին եւ Գահիրէի «Ցուսաբեր» օրաթերթին մէջ՝ հակառակ հանրութեան դժկամութեան։ 1928ին՝ «Մակ-պտուկը», 1930էն 1934՝ «Մնացորդաց»ը (երկու հատոր), հինգ գիրք, 1933ին՝ «Հանի Մուրատ», «Հանի Ատտուլլահ», «Միկէյլման Էֆէնտի», «Սահակ Պարգեւեան» եւ «Մաքիկ Մելիքխանեանց» (այս վերջին երկուքը՝ «Բագին», 1974-1975 եւ 1982-1983)։

Կայ օշականեան աշխարհ մը՝ ինչպէս կան չարենցեան, թէքէեանական, զարեանական, թումանեանական ու վարժանեան աշխարհներ, որոնք կը յատկանշուին, կը տարբերին ընթացիկ գրողներու գրական անկրկնելիներէն իրենց սաւրածքով ու խորքով։ Օշականի աշխարհը, առաջին ակնարկով, կը թուի ըլլալ այն հեղեղային ողբերգութիւնը, զոր 1890էն 1915՝ մեր գաւառն ու քաղաքները ապրեցան՝ իրենց առպատակներով, ողբերգական ու կատաղի հարսներով ու հերոսային մաքառանդներով, իմաստուն ու դժան պառաւներով, հայ գիւղացիութիւնը՝ իր հազարամեայ առհաւատան նախապաշարումներով, քաղաքները՝ իրենց զարգացած ու ատիճ փաշաներով, արիւնարբու մոլլաներով ու հեշտասէր կիներով, թրքութիւնը՝ իր ահաւոր վայրագութեամբ, մոլեռանդութեամբ, հայ յեղափոխութիւնը՝ իր հերոսներով ու կովկասցի գործիչներով։ Մէկ խօսքով՝ իր վէպերուն աշխարհը։ Այդ աշխարհը, սա-

8. Օշական, 1945ին, Երուսաղէմ

կայն, երկու մակարդակներու վրայ կը տարածուի։ Առաջինը մակարդակն է պատմական եւ վիպային դէպքերուն ու կը ներկարագրէ մեր գաւառական կենցաղի անխուսափելի այլակերպումը, առասպելներու դանդաղ չիջումը, հազարամեայ մշակոյթի մը անհետացումը։ Իրապաշտ է արուեստը, հոգեբանական թափանցումները շլացուցիչ են, ու բարքերու հանդէս մը կ'ողողէ ընթերցողը։ Առով հանդերձ, արտօնուած է դեռ քայլ մը եւս առնել ու «Մնացորդաց»ի յատակը տեսնել թուրք ու հայ ցեղային հակադրում մը, մենամարտ մը, որ վէպը կը վերածէ Զարին ու Բարիին յաւերժական պայքարին։ Այլ խօսքով՝ կը գտնուինք նոր ժամանակներու դիւցազներգութեան մը ներկայութեան, որուն հերոսը հայ ժողովուրդն է ու հակահերոսը՝ հայութեան թշնամիները, բոլոր անոնք՝ որոնք Զարին գործիքը եղած են ու պատուհասած մեր ժողովուրդը։ Այս կերպ հայ ժողովուրդ կ'օժտուի բացառիկ առաքելութեամբ մը, որ Բարիին յաղթանակին գործիք ծառայելն է — գաղափար մը, որ շատ դիւրաւ կրնար Տոքթորեանի ընթերցումներէն առած ըլլալ, երբ ոուս վիպասանը կ'ակնարկէ իր ժողովուրդին նախասահմանուած ճակատագրին։

Ծանօթ է, որ «Համապատկեր»ին մէջ Օշական իր անձը ինչպէս թէ՛ վիպային հերոսի կը վերածէ, թէ ալ զայն կը նոյնացնէ հայութեան հետ, անոր ճակատագրին հետ։ Այսպէս է, որ Օշականը ինքը, ինքզինքը նախախնամութեան մէկ գործիքը կը համարէ, որուն պարտականութիւնն է շարունակել դիւցազնամարտը՝ տալով «Մնացորդաց»ը, որ այս կերպ հայութեան պատասխանը կ'ըլլայ 1915ի Աղէտին։ «Մնացորդաց»ը եւ, աւելի ուշ՝ «Համապատկեր»ը կը վերակենդանացնեն մեռած աշխարհ մը, կը յաղթեն մահուան, կը չջնջեն 1915ը այն միակ ձեւով, որ արուած է հայուն՝ ստեղծումը գեղեցկութեան, արուեստին։ Սաստունցի Դաւիթէն եաք՝ Սէօլէօպցի Ցակո՞բ...։ Սակայն «Մնացորդաց»ը թէ՛ մէջոց է եւ թէ ալ նպատակ։ Մէջոց՝ երբ կու գայ ապահովելու հայութեան յարութիւնը, վերապրումը, որպէսզի շարունակուի դիւցազներգական ընթացքը, փոխանցուի անցեալի իմաստութիւնը, հայուն ճշմարտութիւնը։ Ու նպատակ՝ երբ վէպը կը մարմնաւորէ այդ ճշմարտութիւնը, կեանքին Ցաղթանակը։ Օշականի համար կեանքն ու Մահը, Բարիէն ու Զարէն վեր՝ նոյն խորհուրդին տարբեր երեսներն են ու կը յանգին բարձրագոյն համադրութեան մը, ուր շատ ալ տարբեր չեն իրարմէ...։ Օշականի արուեստը այս գերագոյն «սենթէզին» ըմբռնումին կը ձգտի։

Երկրորդը, աւելի խոր մակարդակի մը վրայ, այս գրեթէ աւանդական վէպը կը պարզէ վիպասանին արուեստին մէկ ուրիշ երեսը — անոր կեանքի զգայնութեան ու հոգեին, ապրումի գաղտնի էութեան փնտռտուքը, հետապնդումը։ Ի՞նչ է «կեանքի կիրք» ըսուածը — ահա՛ գլխաւոր հարցումը իր բոլոր վէպերուն։ Ու սեին իրապաշտութիւնը կը դարձի արժանիքի կարգ անցնելէ, հոգեբանական նուրբ, ուշագրաւ վերլուծումները կը վերածուին մարդկային բնոյթի մասին սովորական տեղեկութիւններու, նոյնիսկ իրեն համար այդքան յարգի իրագործումը, որ բարքերու նուաճում է, կը դառնայ պարզ մէջոց ու պատրուակ։ Այս երեքը — իրականութեան նուաճում, հոգեբանութիւն ու բարք — անկասկա՛ծ որ կարեւոր են, ինչպէս եւ գաղափարներու կառոյցը ու թիթնիք յաջողուածքը։ Սակայն կայ աւելի կենսականը հեղինակին համար, կեանքի մեծ, խորունկ յուզումները, որոնք յաւիտենական ու համամարդկային են — մահուան փորձառութիւնը, սիրոյ հրայրքը, վայելքին դողը,

Ց. Օշական շրջապատուած իր հարազատներով. ձախէն ա՛ջ՝ Վահէ Օշական, Տիկ. Արամսի Օշական, Կարօ Օշական, Անահիտ Օշական-Ոսկերիչեան եւ Տիրան Ոսկերիչեան:

ցեղային խուլ մղումները, մարդկային ձայնին, երգին գրեթէ մոգական ուժը, արեան կանչը, կիրքին, մոլուցքին բռնութիւնը, հողին ձայնը, հնամեայ սովորութիւններու գերիշխանութիւնը, ըմբռ ուժի քաշողութիւնը, ճակատագրի միստիքը, մարդ ըլլալու խռովքը, ողբերգութիւնը, առասպե՛լը: «Առասպել» յղացքը ծխնին է, որուն շուրջ կը դառնայ Օշականի վէպը, իր բառով՝ «հեքիաթ»ը: Վէպի մը մարմինը երկու հեքիաթներու միջեւ նեռուած կամուրջ մըն է, ուրկէ կեանքը կ'անցնի հաւաքական հեքիաթէն անհատականին, ու ետ՝ հաւաքականին: Հեքիաթ կամ հեքիաթային է նաեւ վերջին հանգրուանը անոր ոճին, որ ստեղծելու համար հում կեանք ու կեանքի սարսռազին խորհուրդը՝ կը գիմէ լեզուին բոլոր հնարքներուն, երեւակայութեան խազերուն, խորտուբորտ նախադասութեանց, խիտ, անանցանելի էջերու կուտակումին, հեքիաթի կախարդանքին: Քայլ մը եւս՝ ու բանաստեղծութեան մէջն ենք, եւ Օշական շատ յաճախ չի վարանիր այդ քայլը առնելէ:

Այս կողմով է, որ ան նորութիւն կը բերէ իր վարպետներու աշխարհին վրայ: Դժուար է օրինակ տալ, որովհետեւ որեւէ մէկ վէպի որեւէ էջին վրայ նոյն կանոնն է կիրարկուած, ամէն առջ օրինակ մըն է: Տանք օրինակ մը սակայն: Երկու յեղափոխականներն ու վէպին հերոսը՝ Սոզոմ, Մոխիրոցն են, բանտը, ու քոմանտան փաշային կինն ու աղջիկը, խորհրդաւոր հետաքրքրութենէ մը մղուած՝ այցի կու գան կեավուրներուն քով.

«Բանտարկեալներու կարեւոր մաս մը ոտի:

«Ուրկէ՞ գիտէին, բոլորովին ներերն ալ, այս աղցեալութեան կապուած թաքուն վայելքը: Ի՞նչ խուլ հեշտանքով, անոնց խենդեցած աչքերը կը սպասէին պատկերին, անհաւատալի որքան իրաւ, պալատական երկու հանգրմի, որոնք իրենց իմաստին վրայ աւելցուցած էին այդ օրերուն իրական հրաշքը, — ատանէն ա՞զատ, չունենալով իշխանութիւններուն հետեւորդ արաբը, ներքինին՝ որ արտօնուած էր մտրակով վազցնելու լոյսը հանրմներու դէմ ամէն աչքի: Վերատեսուչ փաշային տիկը չէր կրնար արգիլել սա վիզերը հակելէ առաջ, ձեւի՞ն ծարաւի առնոր կնոջն ու աղջկան, ինչպէս չէր կրնար խանգարել լայն թարթափանքը առանց միտքին, որ կը սփոփէր, անոր ընկերացող ձեւերը, թռչունի զիստ կրծող գինովներու հեշտութեամբ: Պատմութի՛ւն, անոնց անցքէն յետոյ կիներուն կաղապարը, մարքէն գոյնը, ու տարօրէն գիտուն, ցուրտ երկրաչափութիւնը առանց մարմնամասերուն...»:

(«Մնացորդաց», Բ. հատոր, էջ 49)

Օշականի համար, իրականութիւնը, մերկ ու առանց հեքիաթի զգեստին, իրապաշտներու իրականութիւնը՝ արդեւք մըն է կեանքի նուաճումին: Կայ սակայն կեանքի իրականութիւնը, միակ շահեկան իրականութիւնը վիպասանին համար, եւ որուն ընկալումին համար զգայնութիւն, երեւակայութիւն ու հոգի պէտք է, աւելի քան միտք կամ զգայարանք: Այս զարտուղի ըմբռնումին արդիւնքը կը նշմարուի իր 15 թատերախաղերուն մէջ, ուր չանթեան այլաբանական առասանթիզմը ու Շիրվանզադէի իրապաշտ ոճը անտեսուած են յանուն զուտ, մերկ կեանքի ներկայացման: Արդարեւ, տիալոկները, էնթրիքները, բեմայարդարումի եւ բեմական թեքնիքի աւանդական այլ սովորութիւնները Օշական նուազագոյնի իջեցուցած է, նոյնիսկ անբնական, անբնանման դարձնելու գնով, որպէսզի երեւան հանէ մարդոց կիրքերու եւ մոլութիւններու

բախումները իրենց անեղծ, հարազատ, սկզբնատիպար իրականութեան մէջ։ «Անբեմադրելի» կ'որակուին այս թատերախաղերը ու հաւանաբար հիշդ է այդ վերագրումը, հակառակ անոր, որ ժամանակին, Պոլիս, «Նոր պսակը» մեծ յաջողութիւն արձանագրած է։ Այէն պարադայի, միայն «բեմադրելիութի՞ւնն» է թատերական արուեստի չափանիշը ու տեղ չկա՞յ թատրոնը վայելելու աւելի «անձնական», «մտերիմ» կամ «ընթերցումի» եղանակի մը։

Օշականը թշնամին եղած է երազանքին, գոյախաբութեան ու, մա՛նաւանդ՝ երեւակայութեան, յատկապէս ա՛յն երեւակայութեան, որ կեանքէն եւ իրականութենէն փախչելու կը գործածուի կամ կը ծառայէ ապրումի անբաւարարութիւնները ծածկելու։ Սակայն իր արուեստը լայնօրէն կը յենի այն միւս, ստեղծագործ երեւակայութեան, որ հեքիաթին ու «միթ»ին մէջը կը գործէ ու կեանքը պեղելու, հաւաքելու, ամբողջացնելու ուժ մըն է։ Նոյն նկատողութիւնը Օշականի հիմնաքարը կազմող «բարքերու հանդէս» յղացքին — բարքերը է՛ն առաջ fոնթեfup են, պատրուակ ու միջոց՝ հասնելու մարդկային ապրումի գաղտնիքին։ Նոյնը՝ հոգեբանական վերլուծումներու պարագային։ Կրկին նոյնը՝ իր գաղափարներու, մտածումի շերտերու մասին, զորս պարբերաբար ան կը դնէ թեքսթին մէջ, արդիւնք՝ կեանքէն քաղուած իմաստութեան եւ ոչ թէ դուրսէն բերուած տարրերու։

1934ին կ'աւարտէր «Մնացորդաց»ի Բ. հատորին վերջին գիրքը, հասնելով 1915 թուականը։ Բայց կը մնար Գ. հատորը, որ պիտի կոչուէր «Դիծոխք»։ Կը հասկնաք ինչ պիտի ըլլար նիւթը...։ Օշական 15 տարի ձգձգեց իր վիպաշարքին ամբողջացումը, չհամարձակելով յարձակիլ Անմարդկային Ոճիրին վրայ։ Ի վերջոյ, սակայն, 1947ին որոշեց կրկէս իջնել, մենամարտիլ։ Ու հո՛ն էր, որ մեռաւ, Հալէպ, 17 Փետրուար 1948ին։

Ցմեռած սակայն, Օշական լծուած էր իր Մեծ Տրագրին վերջին աշարի կառուցումին։ Քանը չմնած՝ որոշեր էր, ըստ իր վկայութեան, 10 հատորով հայ գրականութեան պատմութիւնը գրել։ 1935ին՝ 52 տարեկան է ու կը ձեռնարկէ այդ աշխատանքը գլուխ հանել։ Եւ կը յաջողի։ Այսօր, «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» 10 հատոր, մէկ միլիոն բառէ աւելի՝ կ'անմահացնէ մեր գրականութիւնն ու իր անունը։ Օշական բանասէր չէ, ոչ ալ պատմաբան, սակայն 1947ին «Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածին» անուն բանասիրական շատ լուրջ հատորը գրած է, պարզապէս փաստելու համար, թէ կրնար ընել բան մը, զոր խորապէս կ'արհամարհէր։ «Համապատկեր»ը բարեբախտաբար չոր-ցամաք բանասիրութիւն չէ, ու չէր ալ կրնար ըլլալ, ինչպէս վարժ ենք կարդալու Մխիթարեաններու կամ Հայաստանի ու ընփիւռքի փրոֆեսէորներու դրչին տակ։ Այլ՝ գրականութիւն է...։ Օշական առած է մեր վերջին դարուկէսի, 1800էն 1950ի մարդիկը, դէպքերը, գործերը, մտայնութիւններն ու հոգեկան վիճակները ու ենթարկած է զանոնք իր երեւակայութեան եւ, գոյնութեան մէջ՝ վիպական «ալչիմիէ»։ Արդի՞ւնք — վերակենդանացած է պատմութիւնը, ողջնցած են մեռելները Պոլսէն, գաւառէն ու Եւրոպայէն եւ պատմած են երբեմն խանդավառ, երբեմն դառնութիւնը դեռ սրտերնուն՝ իրենց կեանքը ու իրենց թաղի կամ քաղաքի մարդոց ապրումները, առանց գաղտնիք պահելու, վերլուծած իրենց գործերը, բացատրած իրենց ճակատագիրը։ Պատմութեան տուած իմաստութեամբ զինուած ականատեսներ կը դառնան՝ հրաշքով եւ կեանքի եկած, արուեստով գեղեցկացած, ազնուացած մարդոց աշխարհին։ 10 հատորոց վիպականացած պատմութիւն, որուն վերջին հատորով (650 մեծադիր, թխմուած էջ) Օշական կը փորձէ ինքզինքը հասկնալ ու տալ, ենթակայ եւ առարկայ նոյն ատեն՝ վերածուած եւ իր վիպական հերոսի տարազին, որմէ չէր բաժնուեր արդէն կեանքին ընթացքին, մինակ բանալին իր գործին ու պրիսմակը իր 40 հատորներուն, որոնց մէջ կը խտանայ մեր ժողովուրդին ամբողջ երգն ու տառապանքը։

Ու դեռ կարելի է խօսիլ իր մասին իբրեւ Ուսուցիչ, զինք տեսնելով իր բազմաթիւ աշակերտներու աչքերով՝ որպէս Էսէիստ ու տպաւորապաշտ գրող, որուն երկու հատորները հանք մըն են ապրումի եւ տեղեկութեան, որպէս Մարդ, որուն կեանքի ոճը պրկուած մնաց ահարկու կամքի ուժի, զգայուն, միամիտ համեստութեան եւ հպարտ ինքնաքաւութեան միջեւ: Ու դեռ կարելի է հատորներ լեցընել՝ առնելով Օշականը իբրեւ Հայը...

Օշական գրագէտը շատ բարդ երեւոյթ է, եւ առանց իր անձին ու երկին նըւիրուած քուրջ, խոր վերլուծումներու՝ դժուար է վերջնական բան ըսել մեր գրական պատմութեան մէջ իր տեղին մասին: Սակայն սխալ չ'ըլլար ըսել, թէ ամբողջ դարաշրջան մը կ'աւարտի, երբ անոր ջըղուա կերպարանքը կ'ուրուագծուի գրական կրկէսին մէջ, 1900ի շուրջերը: Ու նոյն ատեն նոր մը սկիզբ կ'առնէ, որուն զարգացման մէջ ան վճռական դեր ունեցաւ: Նախ հեքիաթն ու պատմուածը՝ իբրեւ կրասեր ժանրեր: Քննադատութիւնը նսեմ, ոգեմայ կերպով անշուշտ, բայց ուր անկախ ու անվախ մտածողի իր օրինակը հաւանաբար աւելի կարեւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, քան գրածները: Բայց մա՛նաւանդ վէպը, որ թէեւ չկարգացուեցաւ ու հայածուեցաւ, սակայն գրական ուժի, ներշնչումի եւ ուղղութեան հսկայ աղբիւր մը հանդիսացաւ ահա 50 տարիէ ի վեր: Ու տակաւին, Օշականով մուտք գործեց մեր գրականութեան մէջ ամբողջական գրագէտի յղացքը, ինչպէս եւ ազգային գրականութեան մը առաջին լուրջ ու յաջողած փորձերը:

Արեւմտահայ մշակոյթի աւարտին եւ Սփիւռքի գրականութեան սկզբնաւորութեան բազմած՝ Յակոբ Օշականի անձն ու գրական վաստակը նոր ժամանակներու ամէնէն բեղուն ազդեցութեան կայաններէն մէկը եղած է: Ա՛յդ է բուն պատճառը, որ կ'ոգեկոչենք իր ծննդեան հարիւրամեակը:

10 Հոկտեմբեր 1983, Ռէտնոր

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Գրագէտ Օշական հա՛յ գրագէտն է մանաւանդ, — անոր յօրինումները հայ կեանքին միայն կ'առնեն իրենց տարրերը. եթէ անոր մարդերը միշտ չեն խլեր մեր պատմութեան մայր գիծէն, բայց իրենց մանրամասնութիւններովը հանդերձ, եւ այդ մանրամասնութիւններո՛վն իսկ, սուեռոլ միջավայրի մը հա՛երն են դարձեալ, միշտ իրա՛ւ հայեր: Քննադատ Օշական հա՛յ քննադատն է մանաւանդ.— անիկա մեր գրական արուեստին ստեղծումներէն ներս փնտռեց միշտ հայ զգայարանքին ճառագայթումը. փնտռեց հա՛յ միտքին տագնապը, հա՛յ սրտին խռովքը, հա՛յ արիւնին եռքը, հա՛յ ջիղին սարսուռը. մեր գրական յօրինումներուն մէջ հայ տարրին կշիռը — բայց անխարդախ ա՛ռ տարրին, իրա՛ւ ապրուած այդ տարրին կշիռը — արժէքէ creterium մը դարձու իրեն համար:

ԵԴ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

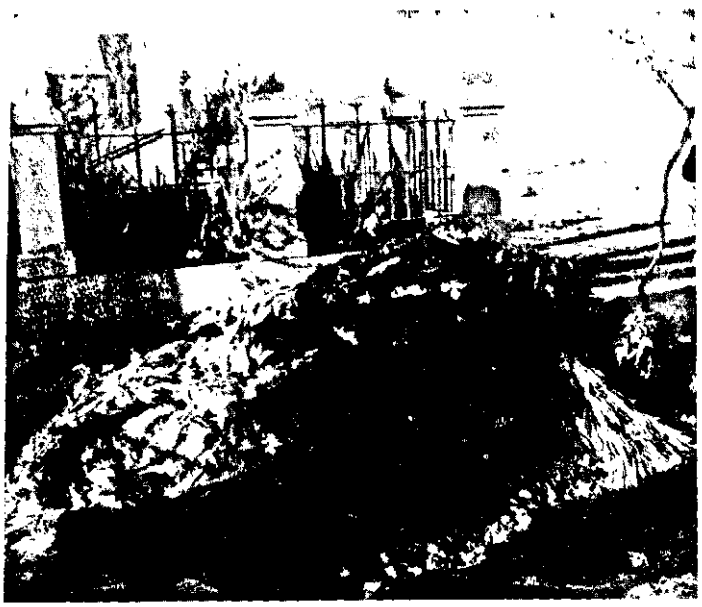

8· Օշականի շիրիմք, մանէն հօրը ամիս հոմ

ԱՅՑԵՏՈՄՍ

Կեցած եմ իր հողակոյտին քով ու նորէն կը մտածեմ իրեն, իր քառասուն տարիներուն, իր վաստակին, իր փառքին:

Երբ մեզի հետ էր, իրեն կը նայէինք իբրեւ փառաւոր անցեալի մը, իր հոգաթումբին դէմ ան ինծի կը թուի շքեղ ապագայ մը, որուն դուռը բացուեցաւ իրմով, ու պիտի մնայ բաց, անտարակոյս, երկար ատեն մեր գրականութեան վրայ:

Մեծութիւնները անմահ կրկներեւոյթներ են դարերու եւ սերունդներու դիմաց:

ԵՂԻՎԱՐԴ

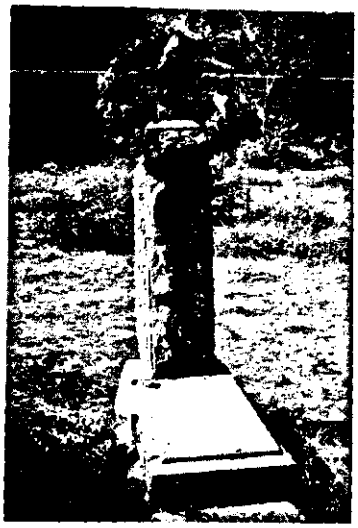

Ց· Օշականի յուշակոթողը

ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆԻ

Կեցի՛ր, անցորդ, գերեզմանին մօտ այս Մարդուն,
Որուն հոգին ունէր զանձեր միշտ անսահման·
Անոնք յաւէտ խաւարին մէջ պիտի շողան,
Ինչպէս եթէ շիրիմն ըլլար Աստեղատուն···

Տե՛ս, բեզի հետ, խորհուրդին մէջ առաւօտեան,
Սուրբ կրակին մէջ մեր անմահ նուագներուն,
Ու հրայրքով կախարդ սիրոյ սարսուռներուն,
Հակումի է կեցեր շքեղ Սայաթ–Նովան···

Եւ կան բոլոր մեր բերդերը նահատակ,
Իրենց խռնուն նակատներով լուսապսակ,
Ծրախտաղարտ անոր՝ որուն բարբառն ոսկի

Իր ձիւնահեւ թռիչքին մէջ պահեց կրկին
Ինչ որ մոռէն բխեցաւ օր մ'յաղթանակի,
Իրրեւ պարծանք Հայաստանեայց Հայրենիքին···

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹ

Ցաւալի պատահած է մեզի, որ բացառիկներու առիթով խմբագրութեանս կուտակած նիւթերը յորդին նախատեսուած էջերուն սահմաններէն, ու աւելի քան բնական է, որ Օշականի առիթով նոյնը կրկնուէր: Ու կրկնուեցաւ նոյնը, այլ այս անգամ կրկնակ համեմատութեամբ մը, օշականեան առատութեամբ: Տեղին է ըսել, ուրեմն, որ տեղի անձկութեան պատճառով ներկայ բացառիկէն հարկադրաբար դուրս ձգեցինք բազմաթիւ գրութիւններ, — յուշերու պատառիկներ, վկայութիւններ, նկարներ եւ վերաբարմացման արժանի շարք մը արտագրումներ:

Դուրս մնացած այդ գրութիւններուն կարգին՝ նոյն պատճառով ստիպուեցանք նոյնպէս դուրս ձգել երկար շարք մը լրացումներու եւ ճշդումներու, որոնք Միւք ունէին մեծ գրագէտին կապուած ուրացումները, հերքումները, իր մասին թոյլ տրուած սխալ տեղեկութիւնները, իր գրութիւններուն մէջ թոյլ տրուած սխալները, տպագրական վրէպները, մտաւորական թէ պարզ ընթերցողներու կողմէ յայտնուած զանազան տպաւորութիւնները, չկարդացուելու եէֆիաթը տակաւին, ասոր զուգորդ չհասկցուելու առասպելը, առաւել՝ ակնարկներու վրայ լոյս նետող բառարան մը, եւ զուգահեռ մտածումներ՝ իրմէ առաջ ապրած եւ իրմէ ետք յայտնուած եւրոպացի գրագէտներու հետ, եւայլն, եւայլն:

Առնցմէ զատ, ներկայ բացառիկը խղճի ուրիշ պարագայ մը եւս ստեղծեց մեզի համար: Հետեւեալը, —

Մեր մօտ ապրող ընթերցողները գիտեն եւ հեռաւորները կրնան կռահել, որ մեր այս թիւին ձեռագիրները տպարան յանձնուեցան Լիբանանի տագնապին ամէնէն ողբերգական մէկ փուլին, երբ այս երկրին զաւակները զէնքերը դարձուցին իրենք իրենց դէմ եւ կոյր ոխակալումները, սպառնալիքները, ուեռումները, ճնշող անորոշութիւնն ու երթեւեկի դժուարութիւնները ամէնօրեայ իրականութիւններ էին, էի՛ն մինչեւ այս էջին տպագրութեան օրը, Մարտ 20: Այդ իրադարձութիւնները վնասակար անդրադարձան խմբագրութեանս գործերուն վրայ, ուշացման թէ անհարթութիւններու կրկնակ իմաստով:

Ստեղծուած կացութեան ուղղակի հետեւանք պէտք է համարել, օրինակ, լուս թերութիւնը մեր 64–65 էջերուն, որոնք կազմուած էին եղբայրութեան մը թելադրանքի տակ եւ ուր սակայն եղբայրութեան ծիածանը չէ պարզուած: Ահոնք պէտք է սկսէին սա խոստովանութեամբ.

«Աղբօր պէս» էին իրեն հետ Վարուժանը, Գեղամ Բարսեղեանը, Սեւակը, Արտաշէս Յարութիւնեանը, Հլանդը, Սիամանթոն՝ յիշելու համար քանի մը նուիրական մեռելներ» («Օշական՝ Օշականի մասին», էջ 82):

Երկրորդ՝ Ասքանազ Վարդանեանին ուղղուած նամակին մէջ (էջ 55) բառի մը եւ մականունների անընթեռնելիութիւնը պէտք է ընթերցողին յայտնուէր տեղւոյն վրայ ու չէ յայտնուած:

Երրորդ՝ չէ ըսուած ընթերցողին, որ յաջորդ նամակին *«Սիրելի Նիկոլ»*ը Նիկողոս Սարաֆեա՞ն է եւ ոչ թէ ուրիշ Նիկոլ մը:

Անհաւանական չէ, որ գտնուին նաեւ այլ թերութիւններ, զորս պէտք է վերագրել նոյն պայմաններուն:

Թող անմեղադիր ըլլան մեր քարեկամները, որոնց յուշերուն ու ակնարկներուն հնարաւոր չեղաւ տեղ բանալ, ու անմեղադիր ըլլան ընթերցողները, որ պայմանները թոյլ չտուին նոր էջեր գումարել այս ծաւալին վրայ...

100ԱՄԵԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ց. Օշականի ծննդեան 100ամեակին առիթով, լոյս պիտի տեսնեն մամուլին մէջ ցրուած անոր շարք մը գործերը, որոնցմէ եօթը, հետեւեալ յաջորդականութեամբ, ընթերցողին տրամադրութեան տակ պիտի դրուին ի մօտոյ, Մայիսի առաջին օրերէն սկսեալ.—

1.— Կայսերական յաղթերգութիւն

(Պատմուածքներ, հեքիաթներ, արձակ էջեր)

2.— Քնարախաղեր

(«Ոսկի ուռնակը», «Այն օրերուն», «Աստուծոյ շունչով», «Սասունցի Դաւիթ»)

3.— Մայրիներու շուքին տակ

(Ամբողջական շարքը)

4.— Երբ հիները կը կարդանք

(Գրիգոր Նարեկացի («Աղաչեմ զանփոփոխելի») եւ Սայաթ-Նովա («Մէկ խօսկ ունիմ»)

5.— Նամակաց

(Ցիսուն նամակներ)

6.— Հրաշքը

(Տրամախօսութիւն)

7.— Անգդին կտուցին տակ

(Տեսական յօդուածներ)

Խմբագիր՝ Գ. ՄՆԱՊԵԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ

Բացառիկ	25	Լ. Ո.
Հատավաճառ	12	Լ. Ո.
Տարեկան բաժնեգին	125	Լ. Ո.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ	15	Ս. Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40	Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամներ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Վարչական պատասխանատու

ՎԱՀԷ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

B. P. 11-8404 - Beyrouth - LIBAN

Tel. 296898